

GUENTHER
SANDLEBEN

Samfunnet etter pengene

arbeidstidsberegning som alternativ

arxistisk senter

www.marxistisksenter.no

Samfunnet etter pengene – arbeidstidsregnskapet som alternativ

Av Guenther Sandleben

Innholdsliste

Innledning.....	6
1. All-inclusive samfunnet.....	14
2. «Markedets usynlige hånd» – gjort synlig. Arbeidsverdi- teorien og relaterte overveielser om arbeidstidsberegning.....	19
3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger.....	28
4. Arbeidstid som regneenhet.....	61
5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til det eksisterende kostnadsregnskapet.....	68
6. Samfunnsøkonomisk planlegging og organisering uten penger.....	109
7. Fordeling av forbruksgoder på grunnlag av et arbeidstidsregnsap.....	121
8. Om muligheten for et samfunn etter pengene.....	127
Litteraturliste.....	136

Innledning

«En sosialistisk planøkonomi er ikke særlig effektiv, fordi den ødelegger prismekanismen. Dens undergang er derfor gitt på forhånd.»

Fremdeles er det kanskje denne oppfatningen som råder, men den er i ferd med å falle fra hverandre. I en tid med Big Data og kunstig intelligens virker mange ting mulige som tidligere var utenkelige. Planlegging har lenge foregått innenfor statlige etater, bedrifter og organisasjoner. I produksjonen blir produksjonskjedene organisert ned til minste detalj for å utelukke vilkårlighet og tilfældighet, altså for å unngå nettopp det som normalt forbindes med markeder. Kan slike planleggingsteknikker overføres til samfunnsøkonomiske produksjonskjeder? Er det like mulig å planlegge den samfunnsmessige arbeidsdelingen som bedriftens interne arbeidsdeling?

Markedsøkonomer ønsker å kvele slike tanker med sin tese om «søssialismens umulighet»: «Der det ikke er noe fritt marked, finnes ingen prismekanisme, og uten en prismekanisme finnes ingen økonomisk beregning», sa den liberalistiske markedsøkonomen Ludwig von Mises (1922: 106) for 100 år siden, da han profeterte – og ønsket seg – den unge sovjetrepublikkens snarlige undergang. «Uten økonomisk beregning finnes det ingen økonomi. I det sosialistiske samfunnet kan det ikke være noen økonomi i det hele tatt i vår forstand, da det er umulig å gjennomføre økonomisk beregning.» Bare under enkle forhold, innenfor rammen av en lukket nasjonaløkonomi, ville økonomien kunne fungere uten pengeberegning, men ikke under den moderne storproduksjonens betingelser. På tross av enkelte økonomiske og tekniske suksesser i de østeuropeiske planøkonomiske landene var senere kommentatorer stort sett enig i denne fatale vurderingen, og man følte seg rettferdiggjort da

det profeterte sammenbruddet endelig ankom.¹

Mises forsøkte å bevise at pengepriser var den eneste økonomisk gjennomførbare regneenheten ved å ta en jernbane som eksempel. «Tenk på byggingen av en ny jernbanelinje. Bør den i det hele tatt bygges, og i så fall, hvilken av flere mulige linjer bør bygges? I en fri handels- og pengeøkonomi kan beregningen gjøres i penger. Den nye linjen vil gjøre enkelte godsforsendelser billigere og det er nå mulig å beregne hvorvidt denne reduksjonen er så stor at den overstiger kostnadene som er nødvendige for å bygge og drifte den nye linjen. Dette kan bare beregnes i penger. Ved å sammenligne ulike typer utgifter in natura og besparelser in natura, er det ikke mulig å nå målet. ... Økonomisk beregning er bare mulig hvis alle de aktuelle godene kan tilbakeføres til penger. Vitterlig har pengeberegningen sine ufullkommenheter og alvorlige mangler, men vi har ikke noe bedre å erstatte det med. ... Hvis vi går bort fra den, vil enhver økonomisk beregning bli helt umulig.» (Mises 1922: 108)

Har vi virkelig ikke noe bedre?

En planøkonomi ser ut til å bevege seg i en selvmotsigelse: For å være økonomisk effektiv har den angivelig et absolutt behov for fritt bevegelige priser som en sammenliknende regnestørrelse, men den må utelukke slike priser som regneenhet hvis den ikke ønsker at dens

1 Dette gjaldt særlig representanter for et kritisk markedssyn: «Det finnes områder», skrev den tsjekkoslaviske reformøkonomen Jiří Kosta, «der markedsbaserte kontrollformer ikke fungerer og derfor mister betydning (infrastruktur, inntektsfordeling, sosial goder osv.) På den annen side, med den økende kompleksiteten til de utviklede økonomiene ... har det blitt stadig vanskeligere å planlegge økonomiske prosesser Planlegging av ressursforbruket (arbeid, materialer, investeringsfond) og resultatet som skal produseres (produksjonsvolum og -sortiment, tjenesteytelser) er umulig uten en sammenlignbar regnestørrelse.» Den nødvendige aggregering av ulike varer og deres sammenlignbarhet viser at «verdikvotienter» uttrykt i penger er uunnværlige. (Kosta 1984: 26f) Alice Nove (1980: 215) sier i sin analyse av den sovjetiske planøkonomien at «priser er ikke den eneste informasjonen man trenger for å handle i et økonomisk system. Men de er rett og slett uunnværlige.» Noen reformatorer har den oppfatning, som han også deler, «at mikroøkonomisk rasjonalitet krever priser som balanserer tilbud og etterspørsel». (s. 218) For den polske økonomen Włodzimierz Brus innebærer enhver sosialistisk økonomi en viss desentralisert beslutningstaking, som han nærmest naturlig identifiserer med markedsmekanismer. «Desentraliseringen av beslutningene som individer tar i sin rolle som arbeidere og forbrukere krever bruk av markedsformer, i hvert fall på dette området. ... Derfor er uttrykket 'en funksjonell planøkonomisk modell med en innebygget markedsmekanisme' mer presist enn det ganske vage uttrykket 'desentralisert modell'» (Brus 1964: 14,20).

overordnede økonomiske planlegging skal bli undergravet av markedsprosesser. Finnes det en vei ut av dette dilemmaet?

Etter flere kontroversielle debatter fremmet økonomer og politikere i de stats sosialistiske landene ideen om å pragmatisk opprettholde «vare-penger-forholdet», men fylle det med «et nytt, sosialistisk innhold» (Forfatterkollektiv 1973: 159ff). Det skulle «organiseres planmessig». Det innebar først og fremst at den «frie prisdannelsen», som Mises forutsatte som helt nødvendig, ble erstattet av en planlagt prissetting. Verdiloven bak prisbevegelsene, dvs. bestemmelsen av verdien til en vare og forholdsmessigheten mellom ulike økonomiske bransjer, skulle «bevisst utnyttes gjennom sosialismens økonomiske lover» og dermed fortsette å eksistere. Penger ble fortsatt brukt som regneenhet. Priser, selvkost og fortjeneste forble uunnværlige bestanddeler av det økonomiske regnskapet.

Dette pragmatiske forsøket på å få til en planøkonomi basert på vareproduksjon og priser løste ikke dilemmaet. På den ene siden fantes fortsatt pengeberegningens «imperfeksjoner og alvorlige mangler» (Mises), på den andre siden inneholdt de vedvarende «vare-penge-forhold» sterke tendenser til å undergrave den ønskede planlagte utviklingen.² I stedet for å tjene på kombinasjonen av gamle og nye økonomiske prinsipper, ser det ut til at kompromisset bare forsterket manglene.

Det er imidlertid viktig at muligheten for å erstatte pengeberegningen med en arbeidstidsberegning også ble vurdert i prisdebattene. Det samfunnsmessige gjennomsnittsarbeidet ville vært en alternativ regneenhet som kunne brukes som et grunnlag for økonomisk beregning uten penger. Det kunne kvantifiseres ved å bruke arbeidstimer, målt i timer, minutter osv. Med denne regneenheten ville de faktiske arbeidsutgifter

2 Kritikken ved «reformistene», som på den ene siden var skeptiske til en «ren markedsøkonomi» og på den andre siden ønsket å holde samfunnsøkonomisk planlegging på et minimum, ble også fanget i dette dilemmaet. Deres kompromiss om å forene marked og plan innebar å forene motstridende prinsipper. Jo mer uavhengighet selskapene fikk, og jo mer de orienterte sine beslutninger mot sine egne fordeler i markedet, desto mer ble den planlagte balanseringen av bransjene forstyrret av de utvidede vare-pengeforholdene. Verdiloven, som ble mer og mer effektiv i denne forbindelse, undergravde den sentraldirigerte forhåndsstyringen og virket oppløsende på statens eierskap. «Til syvende og sist førte det til betydelige disproporsjonaliteter i nasjonaløkonomien og til en restaurering av kapitalistiske forhold», hevder Gerfried Tschinkel (2017: 48).

bli registrert enhetlig og ikke også kostnadene som bare er oppgitt som sådan, men som i virkeligheten tjener egen berikelse mer enn produksjonen.

Det økonomiske prinsippet som økonomer anser for å være absolutt nødvendig, som består i å produsere ønsket mengde goder med minst mulig innsats eller flest mulig slike goder med samme innsats, kunne nettopp anvendes med utgangspunkt i en arbeidstidsberegning. Alternative beregninger og sammenligninger, som Mises illustrerte med eksempelet om jernbanebygging, ville vært mulig uten problemer, bortsett fra at arbeidstidsenhetene nå ville erstatte pris- eller kostnadsenhetene. Mises' dogme om mangelen på alternativer til prisberegning – «der det ikke er noe fritt marked, finnes ingen prismekanisme, og uten en prismekanisme, finnes ingen økonomisk beregning» – ville mistet sin betydning.

Denne boken handler om hva et arbeidstidsregnskap egentlig innebærer, hvilke forutsetninger og vanskeligheter det har, hvordan det allerede praktiseres, og hvordan det forholder seg til dagens kostnadsregnskap. Den handler i bunn og grunn om spørsmålet Mises stilte og svarte negativt på: hvorvidt en effektiv planøkonomi er mulig uten penger.

I **første kapittel** inviterer vi leseren inn i et lite all-inclusive fellesskap som han eller hun kanskje allerede har blitt kjent med under et ferieopphold. Som leseren vet spiller penger en nøkkelrolle når man bestiller et all-inclusive opphold. Deretter nyter man, uten separat betaling, rom og servicefasiliteter, og også arbeidsprodukter fra storkjøkkenet stilles til disposisjon uten ytterligere penger. Alle tar fra bufféten etter behov. Etterspørsel, tilbud og priser spiller ingen rolle. Det samme gjelder produksjonen av mat og drikke. Arbeidet er delt opp etter en plan, men delproduktene som produseres utveksles ikke langs deres produksjonsskleder. Beregningen av arbeidstid er langt fra noen utopi, men spiller allerede en praktisk rolle når det gjelder å oppnå en hensiktsmessig balansering av de ulike delarbeidene. Hvis arbeidstidsregnskap allerede praktiseres i noen grad, hvorfor er det ikke dette, men prisregnskap og påfølgende kostnadsregnskap, som definerer det økonomiske regnskapet i dag? Hva ligger bak priser og prismekanismer?

Andre kapittel gir et svar på dette ved å prøve å synliggjøre «markedets usynlige hånd» (A. Smith). Et viktig referansepunkt er arbeidsverdite-

orien, som etter flere forsøk endelig avdekket sammenhengen mellom penger, priser, verdier og arbeidstider. Gåten som skal løses er hvorfor samfunnsmessig arbeid, dvs. arbeid for andre, under den samfunnsmessige arbeidsdelingens betingelser, fremstår som pris og ikke registreres direkte, ikke engang i form av de «arbeidspenger» som tidvis har blitt foreslått. Det var nettopp om dette poenget at det for ca. 200 år siden oppstod en teoretisk debatt, som nå stort sett er glemt, selv om den ga viktig innsikt i mulighetsbetingelsene til en pengeløs økonomi. Den ble først lansert av noen tidlige sosialister, som argumenterte på grunnlag av David Ricardos arbeidsverditeori. Senere tok Karl Marx og Friedrich Engels kritisk opp denne debatten, rettet feil, korrigerte mangler og introduserte ny innsikt, spesielt i den indre forbindelsen mellom vareproduserende arbeid, privateiendom, penger og kapital. Deres kritikk av den politiske økonomien har gjort seg merket til den dag i dag. Nettopp disse teoriehistorisk viktige debattene, som vi gjennomgår i grove trekk i **tredje kapittel**, gir et dypere innblikk i hvordan markedene og de kapitalistiske produksjonsformene fungerer, såvel som i de generelle forutsetningene for et direkte arbeidstidsregnskap. Hovedresultatet av debattene oppsummeres i tesen om at under den direkte samfunnsmessige produksjonens betingelser, der arbeidet ikke lenger er en en privatsak for uavhengige vareprodusenter, blir en arbeidstidsberegning mulig, og også nødvendig, fordi pengeberegningen ikke lenger er tilgjengelig.

Det mangler imidlertid en konkretisering av arbeidstidsberegningen, som stadig i beste fall betraktes som en teoretisk mulighet, som regel kombinert med tvil om hvorvidt det overhodet er teknisk mulig å gjennomføre den i en svært kompleks økonomi. Dermed overses det at pris- og kostnadsregnskapet i dag allerede inneholder alle tekniske forutsetninger for et arbeidstidsregnskap, og at arbeidstidsregnskapet lenge har blitt brukt i den tinglige form av priser og kostnader. Det mangler en analyse av pris- og kostnadsregnskapet med hensyn til arbeidstiden som er skjult i det. Denne teoretiske mangelen er delvis ansvarlig for at Mises' tese om markedets uunnværlighet og ugjennomførbarheten av et arbeidstidsbasert økonomisk regnskap, fortsatt vinner terreng i dag.

I **fjerde kapittel** analyseres den regneenhet som kan utgjøre grunnlaget for arbeidstidsregnskapet som et alternativ til pengeregnskapet. Kvantifisering av arbeidstidsenheter forutsetter at arbeidet som skal kvantifiseres er av samme kvalitet. Det enkle gjennomsnittsarbeidet kommer inn i bildet som en slik måleenhet, hvis størrelse er gitt av tidens

varighet, målt i dager, timer osv.

Femte kapittel fokuserer på det som ved første øyekast kan virke som et teknisk spørsmål. Er det overhodet mulig å registrere arbeidstimer for millioner av økonomiske varer? Hvis dette ikke var mulig i det hele tatt eller bare i svært liten grad, ville en økonomi uten penger sløse med ressurser og muligens være dårligere enn en kapitalistisk økonomi. Den ville «famle i mørket», som Mises (1922: 103) spådde om den kommunistiske økonomien. Ethvert forsøk på å frigjøre seg fra den nåværende kapitalistiske økonomien ville være dømt til å mislykkes i det lange løp.

Vi undersøker dette angivelig såre punktet i arbeidstidsregnskapet nærmere. På den ene siden tar vi opp de argumentene som særlig Mises reiste mot arbeidstidsregnskapet, og på den andre siden undersøker vi i hvilken grad arbeidstidsregnskaper allerede praktiseres i og innenfor dagens kostnads- og bedriftsregnskaper, og hvilke fordeler som tilkommer arbeidstidsregnskapet. Etter å ha analysert kostnads- og bedriftsregnskapet mener vi å ha funnet at arbeidstidsregnskapet verken er en utopi eller fortidslevning. Det har lenge vært en del av bedriftenes praksis og finnes stort sett skjult i kostnadsregnskapet.

Imidlertid gjenspeiler ikke kostnadsregnskapet i første omgang arbeidstidsregnskapet som i stor grad er inneholdt i det, da det også omfatter pengerenter, grunnrenter og leieutgifter til eiendomsbesittere som ikke har arbeidet i det hele tatt, og også kostnader som stammer fra arbeidssytelser som betales godt, men ikke er nødvendige for produksjonen, deriblant mange ledelsesaktiviteter. Ved å bare registrere de faktiske og nødvendige bidrag til produksjonen utgjør arbeidstidsregnskapet en bedre økonomisk beregning enn kostnadsregnskapet. Den avslører former for kleptokrati, og bryter med den typiske måten å se tingene på: De som tjener mye, bidrar mye til produksjonen.

Under alle omstendigheter er det påfallende at cybersosialistiske teorier, som tidvis viser til tidlige sosialistiske planleggingsdebatter, ikke reiser det åpenbare spørsmålet om et arbeidstidsregnskap. Kan Amazon, Walmart eller Alibaba være jordmødre for en digital sosialisme? Bare hvis man finner veien ut av pris- og pengekategoriene og går over til en overlegen arbeidstidsberegning, vil det være mulig å skape et nytt samfunn. Skepsis er likevel berettiget, som vår skisse av den sosialistiske planleggingsdebatten vil vise.

Selv om kostnadsregnskapet er et berikelsesregnskap, har det gjennom sin egen tekniske utvikling samtidig utviklet arbeidstidsregnskapet som er inneholdt i det. Under samtidig press fra kapitalens verdiøkning og konkurransetvang har kostnadsregnskapsførere utrettelig forfinet deres metoder og teknikker for å registrere kostnader og fordele påløpte kostnader på produserte produkter så nøyaktig som mulig. Slike metoder er nå tilgjengelige for arbeidstidsregnskaper, men de kan først anvendes når det samfunnsmessige arbeidet ikke lenger utøves som uavhengig privatarbeid, men som direkte samfunnsmessig arbeid. Forutsetningen for dette er en revolusjonering av eiendomsforholdene.

I **sjette kapittel** diskuterer vi forholdet mellom samfunnsøkonomisk organisering og planlegging på den ene siden og arbeidstidsregnskap på den andre. Begge deler hører sammen, de er hverandres forutsetninger og blir mulige først med etableringen av felleseiendommen og avskaffelsen av det selvstendige og innbyrdes uavhengige privatarbeidet. Under denne forutsetningen, og i en pengeløs økonomi, kan det nye, som allerede har utviklet seg under de gamle økonomiske forholdene, utfolde seg fullstendig. Dette gjelder ikke bare for arbeidstidsregnskapet, som blir utviklet i form av kostnadsregnskaper, men også for de nødvendige planleggings- og organisasjonsteknikker som allerede eksisterer i våre institusjoner og bedrifter, eller som en rikdom av erfaringer fra store prosjekter som har blitt gjennomført tidligere. De skal bare overføres til fellesskapsøkonomien og på visse punkter tilpasses de nye betingelsene.

Fordelingen av forbruksgoder nevnes ofte som et særlig sensitivt punkt for et post-monetært samfunn, og det er en utbredt oppfatning at den individuelle fordelingen av forbruksgoder nødvendigvis må finne sted gjennom markedsmekanismer. Hvordan fordelingen av forbruksgoder kan finne sted uten vareutveksling og penger, vil bli illustrert i **syvende kapittel** ved hjelp av en fordelingsoversikt.

I det **åttende og siste kapittelet** belyser vi muligheten for en økonomi som er befridd fra markeds- og profittvang, og på grunnlag av arbeidstidsregnskapet beskriver vi i to scenarier om hvilken grad av frihet et slikt samfunn vil ha til å forvalte sine økologiske, økonomiske og samfunnsmessige oppgaver.

Grunnleggende samfunnsendring finner ikke sted fra en dag til en an-

Innledning

nen. Elementene i et nytt samfunn utvikles, ofte i det skjulte, før mennesker anerkjenner og frigjør dem gjennom deres egne revolusjonære handlinger. Formålet med dette skriftet er å vekke oppmerksomheten om det nye i det gamle.

1. All-inclusive samfunnet

For rundt 200 år siden presenterte den engelske reformatoren og entreprenøren Robert Owen et memorandum til regjeringene i Europa og Amerika, der han påpekte den enorme rikdommen som den industrielle revolusjonen hadde muliggjort. «Tiden er kommet», heter det i notatet fra 1818, skrevet til fordel for de arbeidende klassene, «der man har kjennskap til de midler hvormed man uten tvang eller bedrageri kan produsere så rikelig og så fordelaktig for alle at det mer enn tilfredsstiller ethvert menneskes behov og ønsker.» (Owen 1989: 171). Derfor, hevder han, er nå enhver strid om materielle goder og hele elendigheten som følger av den dømt til å forsvinne. Dessuten ville maskinene og den kjemiske industrien «ta over alt usunt og ubehagelig arbeid i samfunnet og bare overlate de sunne og hyggelige yrkene til menneskene». Menneskelige fellesskap kunne utformes på en slik måte at de kunne «være tilstrekkelig forsynt med rikdom av høyeste kvalitet, hvilket bare ville kreve en komfortabel sysselsetting på mindre enn fire timer» (Owen 1989: 389ff).

Av denne analysen framgår det at et svært bekvemt liv for alle var under oppseiling allerede for 200 år siden. Vi opplever for tiden den fjerde industrielle revolusjonen, noen ganger kalt «Industry 4.0» eller «Internet of Things», med digitaliseringsbaserte nettverk på tvers av bedrifts- og landegrenser. Likevel har ikke «strid[en] om materielle goder og hele elendigheten som følger av den» blitt mindre, til tross for den stadig økende velstanden og de nye teknologiske mulighetene som kunne gjøre livene våre så mye enklere. Den daglige arbeidstiden er langt over de fire timer som Owen anså som rimelig for sin tid, til tross for teknologiske fremskritt. I sitt memorandum til regjeringene hadde Owen forsøkt å bevise at gapet mellom den samfunnsmessige muligheten for

1. All-inclusive samfunnet

menneskelig lykke og den elendige virkeligheten skyldtes historisk utdaterte samfunnsmessige institusjoner: privateiendom, penger, konkurranse, akkumulasjonstvang osv. I stedet for reformer svarte regjeringene med undertrykkelse.³

Institusjonene Owen holdt ansvarlig for den unngåelige elendigheten eksisterer fremdeles. Med den teknologiske utviklingen øker gapet mellom mulighet og virkelighet, og dette bør i økende grad oppfattes som en skandale.

Nye livsmuligheter blir også antydnet på mindre måter. Disse inkluderer opplevelser som noen av oss har hatt på ferie, kanskje på et all-inclusive hotell. Enkelte ting gikk kanskje galt der. Men var man litt heldig kunne man se hvor perfekt et slikt anlegg kan organiseres og med hvilken pålitelighet behovene da blir dekket. Det kan inkludere en rikholdig buffet, organisert, produsert og levert av hotellets eget storkjøkken.⁴

Maten og drikken, som blir smakfullt tilberedt til passende tider, er fritt tilgjengelig og du tar det du vil. Innenfor denne snevre rammen gjelder prinsippet: «til enhver etter behov». Penger er av sentral betydning når man bestiller en ferie, men i vårt lille all-inclusive samfunn, ser det ikke ut til å spille noen rolle. De er i alle fall ikke nødvendige for fordelingen av mat og drikke, for alle tar det de vil. Dette er bekvemt og nesten ingen gjester vil savne pengene. Det er en stor lettelse å slippe å tenke på penger i all-inclusive området. Ingen markeder, ingen priser, ingen innsats for å sammenligne priser, og likevel er buffétbrettene fulle.

Denne lille pengeløse økonomien eksisterer også der maten og drikken tilberedes eller produseres. På storkjøkkenet er det ingen tegn til

3 I utgangspunktet var Owen en framgangsrik entreprenør, og han oppnådde et godt rykte. «Men de mektiges verden forkastet ham», skriver Lola Zahn i innledningen til en samling av tekster ved Robert Owen hun har redigert, «når han tok til orde for samfunnsendring til fordel for de fattige, anklaget alle religioner for å villedde fornuften, fordømte det borgerlige pengeekteskapet og framfor alt ønsket å gjøre felleseiendom til arbeidets naturlige grunnlag.» (Owen 1989: 9)

4 Et slikt kjøkken kan organiseres som et «fullkjøkken». I denne kjøkkentypen foregår hele matlagingen (forberedelse, tilberedning, porsjonering, servering) i én kjøkkenenhet. Maten kommer direkte fra fullkjøkkenet til gjesten. Dette i motsetning til den organisatoriske oppdelingen av kjøkkenet i et sentralkjøkken (også kalt produksjonskjøkken eller hovedkjøkken) og et satelittkjøkken (også kalt serveringskjøkken eller sluttkjøkken)». (Hänssler 2016: 164f)

1. All-inclusive samfunnet

markeder, klingende kasseapparater eller priser. Ingen pruting over priser, ingen masse av selgere, men i stedet en prosess basert på arbeidsdeling med nøyaktig koordinerte arbeidssekvenser.⁵ Markeder ville bare forstyrre denne effektive prosessen. På storkjøkkenet får ikke delproduktene priser. Når de er produsert, sendes de videre til neste trinn i bearbeidingen. For å koordinere produksjonskjedene er det nødvendig å vite nøyaktig hvilke operasjoner som krever hvor mye tid. Beregning av arbeidstid er et uunnværlig verktøy for organisering og planlegging.

Under arbeidet råder kjøkkenpersonalet («kjøkkenbrigaden») sammen over kjøkkenutstyret som utgjør deres materielle produksjonsforutsetninger. Den er funksjonelt delt opp i ulike grupper og danner en kooperativt samordnet, planlagt helhet, under kokkens enhetlige ledelse («Chef de cuisine»)⁶. Alle har direkte tilgang til alle produksjonsmidler de trenger til sitt arbeid – et slags «godefellesskap», om enn under kapitalistiske betingelser.

Produksjon og forbruk henger sammen i dette lille all-inclusive samfunnet. For å fange opp behovene fungerer tidligere forbruksmønstre og nye forbruksvaner som referansepunkter for sammensetningen av buffeen. Det finnes ikke varebytte og markeder med fritt varierende priser. Manglene oppfattes direkte gjennom mengden mat og drikke som fremdeles er tilgjengelig. Det er ingen prissignaler i det hele tatt, ikke bare i produksjonsprosessen, som baseres på arbeidsdeling, men også her, i fordelingen av forbruksgodet.

Men – hotellet blir kapitalistisk drevet. Kjøkkenpersonalet arbeider altså

5 «Kjøkkentjenester, dvs. produksjon av mat og til dels av drikkevarer (kaffe, te, drinker), innebærer en materiell vareproduksjon som er sammenliknbar med industrielle produksjonsprosesser. Råvarer og varer kjøpes inn og foredles til drikke- og spiseklare matvarer.» (Hänssler 2016: 108)

6 «Kjøkkenet kan deles inn i følgende avdelinger (poster): Entremetier (grønnsakskokk) har ansvar for å tilberede tilbehør ... Gardemanger (kaldkjøkkenkokk) forbereder rått kjøtt og rå fisk ... Saucier (sauskokk) har ansvar for å tilberede sauser ... Rotisseur (stekekokk) ... tilbereder retter med stekt, grillet og frityrstekt kjøtt, fisk, fjærfe og vilt ... Patissier (konditor) lager desserter, kaker og bakverk.» Den beskrevne arbeidsfordelingen kan utvides: «inkludert forretskokk, suppekokk, kostholdskokk, kjøkenslakter» (Hänssler 2016: 164). Bedriftens gastronomiske enheter – i det hele tatt selve hotellbransjen – har i årevis gjennomgått «en profesjonaliseringsprosess»: «Erfaringer fra industrien blir overført til bransjen. Utviklingsprosessene er mangfoldige og har ulike mål, der bla. målet om å redusere personalkostnader står sentralt. Uttrykket ‘snikende avpersonalisering av en personellintensiv bransje’, blir brukt.» (Hänssler 2016: 168)

1. All-inclusive samfunnet

under kontroll av en kapitalistisk ledelse, som kjøper arbeidskreftene enkeltvis og tvinger dem inn i en funksjonell arbeidssammenheng, til sine egne formål. Produksjonsprosessen foregår som en prosess mellom ting som eies av hotelledelsen og som utelukkende brukes til deres formål. I likhet med andre virksomheter er det verdiøkningen av den anlagte kapitalen, dens bevaring og økning, som er avgjørende. Derfor beregnes det nøyaktig hvilke operasjoner som krever hvilken tid, slik at personalet kan fordeles og spares deretter.⁷ Det er et stort behov for å redusere mest mulig nødvendig arbeidstid for å redusere lønnsomkostningene. Denne tidsøkonomien praktiseres med en slik smålig, ondskapsfull og autoritær tvang at de ansatte føler seg som «kjøkkenslaver» og snakker om «den mørke siden av tallerkenen».

All-inclusive hotellet er på ingen måte en liten uavhengig verden som eksisterer for seg selv. Den er integrert i en høyt utviklet samfunnsmessig arbeidsdeling. I tillegg til kjøkkenpersonalet trenger kjøkkenet informasjons- og kommunikasjonstjenester, arbeidsutstyr (lokaler, kokeplater, kjøkkenmaskiner, bestikk, gryter etc.) og et stort utvalg bearbeidet eller ubearbeidet mat.⁸ Hotellet får produksjons- og livsmidler fra andre økonomiske bransjer, f.eks fra «jordbruk, skogbruk og fiske», «industrien», «energiforsyningen», «byggenæringen». Den mottar varer fra inn- og utland gjennom delvis sammenkoblede, grenseoverskridende produksjonsskjeder. I vårt hotellkjøkken er verdensmarkedet tilstede overalt.

Denne samfunnsmessige arbeidsdelingen har imidlertid et særtrekk som skiller seg fra arbeidsdelingen i hotellkjøkkenet. At den har større dimensjoner, og forbinder arbeid i fjerne regioner, er én ting. Den kvalitativt-samfunnsmessige forskjellen ligger imidlertid i måten den for-

7 Man prøver å bestemme den «produktive arbeidstiden» som kreves for å tilberede en gitt del av oppskriften (f.eks. en svinegryte). «En klokke brukes til å måle den produktive arbeidstiden per oppskriftsenhet. Den inkluderer gjennomsnittstiden som kreves for forberedning og servering, men ikke rengjøring, vedlikehold eller planlegging. ... 'Svinegryte med nudler og salat' ble plassert i kategorien av retter som krever ca 5 minutter produktiv arbeidstid. I løpet av året ble det solgt totalt 30 000 porsjoner i kategori I. Den produktive arbeidstiden i denne kategorien er 30 000 porsjoner * 5 min = 150 000 min.» (Hänssler 2016: 436).

8 «Innkjøp har ansvar for innkjøp av varer på hotellet, og innkjøp til matlagingen utgjør hoveddelen av oppgaven. I mange tilfeller overtar kjøkkenledelsen bestilling og innkjøp av frukt og grønt samt andre ferskvarer ved å sende en daglig innkjøpsliste til de korresponderende leverandørene. Bestillingsmekanismene er utformet forskjellig avhengig av bedriftens størrelse.» (Hänssler 2016: 151)

1. All-inclusive samfunnet

midles på. Det som er åpenbart på et all-inclusive hotell, inkludert den svært nøyaktige fordelingen av ulike arbeidsaktiviteter, arbeidsmidler og produkter som skal bearbeides, alt for å oppnå de produksjonsskjeder som sørger for buffeten og andre ting, foregår i den helhetlige økonomien gjennom et komplisert system av markeder og prissvingninger. En direkte og bevisst organisert sammenkobling av forsyningskjeder, forhindres av fragmenteringen av den samfunnsmessige produksjonen i selvstendige og gjensidig uavhengige privatarbeider. Hver enkelt bedrift er i prinsippet en selvstendig produserende enhet. Dets egen planlegging og organisering er begrenset til dette snevre feltet.

Det er altså en grunnleggende forskjell mellom den bedriftsinterne og den samfunnsmessige arbeidsdelingen. Den interne arbeidsdelingen forutsetter et enhetlig planleggingsområde, hvilket gis av konsentrasjonen av produksjonsmidler og arbeidskraft i hendene til én bedrift, mens den samfunnsmessig arbeidsdelingen mellom bedrifter forutsetter en opdeling av produksjonsmidlene mellom mange innbyrdes uavhengige produktprodusenter. Mens arbeidsdelingen her formidles gjennom kjøp og salg av varer, og proporsjonaliteten mellom de økonomiske bransjene først viser seg i etterkant, i stadig svingende pris- og bytteforhold, så er arbeidsdelingen der bevisst organisert, de proporsjonale forhold mellom ulike deloppgaver er fastlagt fra begynnelsen av på en autoritær måte. Diktaturet i den bedriftsinterne arbeidsdelingen og anarkiet i den bedriftsoverskridende samfunnsmessige arbeidsdelingen, avhenger gjensidig av hverandre.

2. «Markedets usynlige hånd» – gjort synlig. Arbeidsverditeorien og relaterte overveielser om arbeidstidsberegning

I sin bok *The Wealth of Nations*, utgitt i 1776, argumenterte den klassiske økonomen Adam Smith for at formidlingen av den samfunnsmessige arbeidsdelingen gjennom bytte var en nesten naturlig og problemfri affære. Den bevisst organiserte og planlagte arbeidsdelingen i fabrikker, som beskrevet i Smiths berømte eksempel med nålen⁹, går friksjonsfritt over i den samfunnsmessige arbeidsdelingen, som ikke er planlagt, men blir formidlet gjennom byttet av varer. Prinsippet til grunn for denne arbeidsdelingen er byttet, ifølge Smith, som i siste instans er drivkraften bak arbeidsdelingen (Smith 1776: 16ff – I,2). Dette byttet av varer var en «naturlig tilbøyelighet hos mennesket», en fast egenskap som bare fantes hos mennesker, og ikke hos dyr. Ingen har noensinne sett en hund bytte et bein med en annen hund i god tro og med overlegg.

2.1 Verdilov og bytte som naturlige forhold

For Smith er de moderne markedsforholdene bare en videreutvikling av menneskets naturlige tilbøyelighet til å bytte. Med arbeidsdelingens utvikling og den tilsvarende utvidelsen av markedet, «lever alle faktisk av bytte, eller de blir i en viss forstand handelsmenn, og samfunnet utvikler seg i siste instans til et handelssamfunn». (Smith 1776: 23 – I,4)

Dette kapitalistiske samfunnet synes ikke bare å svare til menneskets

9 Adan Smiths klassiske eksempel går som følger: «En mann trekker ut tråden, en annen retter den ut, en tredje kutter den, en fjerde spisser den, en femte sliper den på toppen for å ta imot hodet; å lage hodet krever to eller tre forskjellige operasjoner; å sette det på er en egen operasjon, å bleke nålene er en annen. Det er til og med et fag i seg selv å sette nålene inn i papiret. Arbeidet med å lage en nål er på denne måten delt opp i rundt atten forskjellige operasjoner, som i noen fabrikker utføres av forskjellige hender, selv om samme mann noen ganger utfører to eller tre av dem.» Smith 1776: 22. Oa.

2. "Markedets usynlige hånd" - gjort synlig

naturlige tilbøyelighet til bytte, men i det kunne behovet for bytte endelig bli realisert ved hjelp av penger. Det følger av dette at «handelssamfunnet» er historiens slutt punkt og at ethvert alternativ som på noen måte vil undertrykke eller endog avskaffe bytteprinsippet, vil være dømt til å mislykkes eller kaste den menneskelige sivilisasjon tilbake til dens opprinnelige stadier.

Smiths byttedogme, som hevdet at produksjonen av bytteverdier var en naturlig egenskap ved det menneskelige arbeidet, brakte det verdiskapende arbeidet i forgrunnen. Smith formulerte kjernen i verditeorien på følgende måte: «Hvis det f.eks. i en stamme av jegere krevde dobbelt så mye arbeid å drepe en bever som å drepe en hjort, så vil beveren naturligvis bli byttet mot to hjortedyr, eller den ville være verdt to hjortedyr. Det er naturlig at det vanlige produktet av to dagers eller to timers arbeid er dobbelt så mye verdt som det vanlige produktet av en dags eller en timers arbeid.»¹⁰

Ricardo, den andre store klassikeren innenfor borgerlig politisk økonomi, sa at Smiths formulering var «en doktrine av den største betydning i økonomisk teori» (Ricardo 1817: 37). Han mente at ingenting førte til så mange feil og selvmotsigelser som upresise definisjoner av verdi.

Ordet verdi har to ulike betydninger og betegner på den ene siden en vares nytteverdi, det vil si dens bruksverdi, og på den andre siden den forholdsvis arbeidsmengden den inneholder, det vil si dens bytteverdi. Bruksverdien var derfor ikke et mål på bytteverdien.

Med skillet mellom bruksverdi og bytteverdi, og ved å føre bytteverdien tilbake til arbeidet, hadde klassisk økonomisk teori funnet fram til vareverdiens innhold: samfunnsmessig arbeid, med arbeidstiden som verdimål. To varer byttes i forhold til den arbeidsmengde de inneholder. Ifølge klassikerne ble byttet forenklet med pengenes oppfinnelse. Hvis f.eks. drapet av en bever normalt koster dobbelt så mye arbeid som drapet av et rådyr, altså at den døde beverens verdi er dobbelt så stor, så uttrykkes den dobbelte arbeidsmengden i en pris som er dobbelt så stor.

Dette er en innsikt av fundamental betydning. I det hele tatt er prisen pengens navn på den gjennomsnittlige arbeidstiden som inneholdes i varen. Beregning ved hjelp av priser er slik sett indirekte en beregning ved hjelp av arbeidstid, selv om denne arbeidstidsberegningen ikke er synlig. Prisene til varene som benyttes og forbrukes i produksjonen inngår også i kostnadsregnskapet. Dette betyr at kostnadsregnskapet er pengens navn til et arbeidstidsregnskap som er skjult i det.

Hvilken arbeidstid er det snakk om – arbeidstiden til en spesielt pro-

2. "Markedets usynlige hånd" - gjort synlig

duktiv bedrift eller til en mindre produktiv bedrift? Dessuten utføres arbeidet alltid med ulik grad av intensitet, og selve arbeidet kan være mer og mindre komplisert i ulike tilfeller.

De klassiske økonomene ga noen svar på disse spørsmålene, som Marx presiserte ytterligere. Arbeidets likhet, dvs. dets reduksjon til abstrakt menneskelig arbeid, utgjør måleenheten som må være til stede for at man skal kunne måle arbeids- og dermed verdimengden ved hjelp av tid. Ifølge Marx er denne måleenheten det enkle, samfunnsmessige gjennomsnittsarbeidet. Komplisert arbeid teller bare som «potensert eller snarere mangedoblet enkelt arbeid». (MEW 23: 59).

Gjennomsnittlig arbeid betyr også at den lengre arbeidstid som en ufaglært eller lat arbeider bruker for å produsere en lik vare, ikke bestemmer varens verdi. Det som bestemmer verdien er ikke dette individuelle avviket, men snarere den «samfunnsmessig nødvendige arbeidstid» som kreves «for å produsere en bestemt bruksverdi under de eksisterende samfunnsmessig-normale produksjonsbetingelser og med den samfunnsmessig gjennomsnittlige grad av dyktighet og arbeidsintensitet» (MEW 23: 53). Dermed gjelder loven om at varenes verdistørrelser svarer til den samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden som utøves for å produsere dem.

Bestemmelsen av verdien til en vare gjennom den samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden den inneholder, kalles verdiloven. Dette er en økonomisk lov som virker gjennom prissvingninger bak ryggen på markedsaktørene, dvs. ubevisst. Resultatet er den enhetlige markedsprisen for en vare av samme type og mengde. Denne svinger rundt vareverdien, eller som de klassiske politiske økonomene sa det, rundt «varens naturlige pris». I sentrum for markedsprisens svingninger står til syvende og sist den gjennomsnittlige arbeidstiden som inneholdes i varen.

Denne første måten som verdiloven fungerer på, må holdes adskilt fra den andre. Markedsprisenes respektive stilling i forhold til hverandre får bedriftene til å investere deres kapital på en slik måte at proporsjonalitetsregelen gjelder i den samfunnsmessige arbeidsdelingen, dvs. mellom ulike bransjer i økonomien. Dette kan imidlertid bare skje med tilbakevirkende kraft, som en reaksjon på uungåelige uforholdsmessige tilstander. Smith formulerte denne ideen på følgende måte: individet er alltid ivrig etter å finne ut av hvor han kan bruke kapitalen han har til rådighet så fordelaktig som mulig. Når han gjør dette, har han alltid sitt eget beste for øye og ikke det beste for samfunnet. Men det er nettopp jakten på fordeler for seg selv som får ham til å bruke sin kapital der den er mest fordelaktig for nasjonen som helhet. Som regel prøver han

ikke bevisst å fremme det felles beste. Han styres av det Smith kalte «en usynlig hånd» til å «fremme et formål som han på ingen måte hadde til hensikt å realisere» (Smith 1776: 371 – IV,2).

Smith hevdet videre at individet vil dirigere sin kapital der den vil skape størst fordeler. Hvis han hadde investert for mye kapital i en bransje, ville et fall i profitten i bransjen og en vekst i profitten til alle andre bransjer, straks få ham til å endre den dårlige fordelingen. «Uten noen slags statlig innblanding fører private interesser og tilbøyeligheter derfor til at mennesker helt av seg selv investerer et lands kapital i alle eksisterende økonomiske bransjer, slik at fordelingen i så stor grad som mulig svarer til befolkningens interesser» (Smith 1776: 531 – IV,6).

Smiths oppfatning av markedenes nødvendighet og harmoni er den sentrale tanken som informerer alle markedsøkonomer den dag i dag. Den er selv utbredt blant markeds skeptikere, som mener at betingelsene for velfungerende markeder må skapes ved hjelp av statlige inngrep. I den tidlige perioden av kapitalismens utvikling, uten kjennskap til allmenne økonomiske kriser forårsaket av vareproduksjonen, dvs. i det 18. århundret som Adam Smith levde og forsket i, hadde hans teori om markedets harmoni en viss historisk berettigelse. Det har det ikke i nåtiden, hvor det kan oppstå kriser og katastrofer på alle nivåer av det samfunnsmessige og politiske livet.

2.2 Kritikk av Smiths byttedogme

Smiths dogme om at det finnes et naturlig behov for bytte preger fremdeles dagens økonomiske teorier og er den alminnelige oppfatning i alle økonomiske lærebøker. Man kan gjenfinne den i kritikken av de statsøkonomiske planøkonomiene, som konsekvent blir klandret for å ha begitt seg ut på eventyret om å plassere en svært komplisert økonomi, tuftet på arbeidsdeling, på et planøkonomisk grunnlag, og for i for stor grad å ha begrenset markeds mekanismen eller for å fullt og helt ha fjernet den. Hvis dogmet om at menneskets naturlige byttrang var grunnlaget for dannelsen av mer utviklede markeder var sant, så ville alle menneskesamfunn for alltid være bundet til markedets tvang, og de ville være nødt til å forholde seg med stoisk ro til alle lidelser som ble forårsaket av vareproduksjonen og av markedene som vokste ut av den. Det politiske slagordet «det finnes ikke noe alternativ» ville være rettferdiggjort, og enhver endringsvilje ville være nytteløs, dersom den stilte spørsmål ved markedene.

Generelt betraktes varen som en åpenbar og triviell ting som allerede ble byttet i førhistoriske, naturlige fellesskap. Men erkjennelsen av at varen, i motsetning til det enkle økonomiske godet, er «en svært innviklet ting,

2. "Markedets usynlige hånd" - gjort synlig

full av metafysiske spissfindigheter og teologiske nykker» (MEW 23:85), som Marx erklærte etter en grunnleggende analyse av varens bytteverdi, blir stor sett ignorert. Man står fast i den ureflekterte posisjonen, i Smiths byttedogme.

Marx slo fast at varens bytteverdi og dermed prisen er et uttrykk for en historisk oppstått, særegen form for samfunnsmessig arbeid og på ingen måte har sitt opphav i arbeidets allmennmenneskelige natur. Den individuelle og isolerte jegeren og fiskeren som Smith og Ricardo ville begynne med, tilhørte «den fantasiløse innbilskheten til 1700-tallets robinsonader» og var en «foregripelse av det 'borgerlige samfunn'» (Marx 1857/58: 5). Det finnes ingen naturlig tilbøyelighet til å bytte og handle. I den historiske sammenhengen de levde i, datidens naturlige fellesskap, kunne ikke jegere og fiskere ha byttet sine arbeidsprodukter som varer, for de nødvendige forutsetningene manglet. Bare produkter av selvstendige og gjensidig uavhengige privatarbeider kan byttes som varer, men ikke arbeidsresultatene til individer, hvis individuelle arbeid bare er ulike virksomheter ved en kollektivt organisert arbeidskraft. Det kollektive, dvs. direkte samfunnsgjorte arbeidet, produserer ikke varer, men bare produkter uten bytteverdi.

Denne sammenligningen viser i seg selv at måten mennesker arbeider for hverandre på, dvs. den samfunnsmessige formen til arbeidet deres, er avgjørende for i hvilken grad deres arbeidsprodukter tar form av varer eller ikke. Så snart vareformens betingelser eksisterer, blir arbeidets samfunnsmessige karakter uttrykt i varens pris og den gjennomsnittlige arbeidstiden det krever å produsere den i vareprisens størrelse. Hvis på den annen side arbeidets samfunnsmessige karakter ikke gjennomgikk denne tingliggjøringsprosessen, men i stedet ble gitt direkte og umiddelbart, ville forutsetningene oppstå for at arbeidstiden for å produsere et produkt kunne bli beregnet direkte.¹¹

Det fremgår allerede her at forskjellen mellom pengeberegning og arbeidstidsberegning på ingen måte defineres teknisk, men betinges av arbeidets samfunnsmessige form, dvs. av selve produksjonsforholdet.

Hvis man nå, i likhet med Smith og Ricardo, regnet det vareprodus-

11 «Når Marx plasserer den kommunistiske produksjonsmåten direkte på arbeidstidens regnskapsgrunnlag, forutsetter han naturligvis at arbeidsforbindelsen har endret form. Disse fullbyrder ikke lenger seg selv på en selvforherligende måte, så å si, bare gjennom deres resultater, etter at det virkelige, konkrete arbeidet allerede er gjennomført, men ligger til grunn for dem som en samfunnsmessig plan, som et bevisst fellesprodukt ved selvbevisste, samfunnsmessige produsenter, og med denne endrede formen, hvor arbeidet blir samfunnsmessig arbeid, arbeid for samfunnet, på samfunnets regning, bortfaller også dens tilhørende framstilling som arbeidsproduktens verdi.» (Dockerill 2005)

erende arbeidets bestemte historiske form som arbeidets allmenne naturform, følger det at verdiformen til varen er dens naturlige form. Da ser alt arbeid ut til å produsere verdi. Denne manglende innsikten i verdiformens historiske form får vidtrekkende konsekvenser. Den fortsetter, som Marx oppdaget, i analysen av penger og kapital.¹² Disse historisk bestemte kategoriene ser alltid ut til å ha eksistert, som om de uttrykte allment gyldige og derfor uforanderlige økonomiske omstendigheter. Derfor er økonomisk beregning bare mulig som en beregning med penger. Det finnes ikke noe alternativ til dette, hvis man definerer det vareproduserende arbeidets samfunnsmessige form som dets eviggyldige samfunnsmessige naturform.

Her ligger altså analysens springende punkt. Det var et stort framskritt for arbeidsverditeorien da Marx oppdaget at verdien er historisk. Ifølge dette er markeder, priser, penger og kapital på ingen måte fastspikret i økonomien, men vil forsvinne så snart det samfunnsmessige arbeidet organiseres på en annen måte, dvs. når dets samfunnsmessige form endrer seg.

2.3 Om nødvendigheten av priser, penger og markeder

Hvorfor tar det vareproduserende arbeidet tinglig form av pris, i stedet for å vise seg direkte og umiddelbart som det det er: samfunnsmessig arbeid, arbeid for andre?

Tilhengere av arbeidspenger hadde allerede reist dette spørsmålet før Marx og Engels, da de hevdet at penger var uegnet som et mål på arbeidet inneholdt i varen, og at arbeidstiden i stedet burde brukes som det naturlige mål på arbeidet. Før vi går inn i denne teoriehistorisk viktige debatten i neste kapittel, vil vi først forklare Marx' svar på spørsmålet som ble reist innledningsvis.

Marx fant nøkkelen til å løse problemet i en presis analyse av den samfunnsmessige arbeidsformen. Under den uavhengige produksjonens vilkår, innså han, blir samfunnsmessig arbeid, dvs. arbeid for andre, bare utført som privatarbeid, dvs. det er en nødvendig egenskap ved privatarbeidet. Med andre ord: Hemmeligheten ligger i det vareprodus-

12 Det var «en av de grunnleggende manglene ved den klassiske økonomien», sa Marx i første bind av Kapitalen, at «den aldri klarte, ut fra analysen av varen og spesielt av vareverdien, å finne fram til den formen som nettopp gjør verdien til bytteverdi. Nettopp dens beste representanter, som A. Smith og Ricardo, behandler verdiformen som noe helt likegyldig eller utvendig i forhold til selve varens natur. ... Dersom en feilaktig anser denne [verdiformen] for å være den evige naturformen til den samfunnsmessige produksjonen, så overser man nødvendigvis det spesifikke ved verdiformen, altså vareformen og dens videre utviklinger, som pengeformen, kapitalformen osv.» (MEW 23: 95)

erende arbeidets spesifikt samfunnsmessige karakter.

For å avdekke hemmeligheten må vi se på første bind av *Kapitalen*. Under vareproduksjonens betingelser kan ikke arbeidets samfunnsmessige karakter gjenspeiles i produksjonen, fordi denne er privat, dvs. nettopp ikke organisert direkte samfunnsmessig. Ved tidspunktet hvor arbeidet utføres, dvs. som levende arbeid, regnes det fortsatt som privatarbeid. Dets samfunnsmessige karakter kommer først fram når det er gjennomført. «Menneskelig arbeidskraft i flytende tilstand, eller menneskelig arbeid, danner verdi, men er ikke verdi», skriver Marx. «Det blir verdi i koagulert tilstand, i gjenstandsmessig form» (MEW 23: 65). Under vareproduksjonens betingelser kan dens samfunnsmessige form bare være gjenstandsmessig, og den kan derfor bare framstå etter at den har blitt gjenstandsmessiggjort, i bytteforholdet mellom ferdigproduserte varer, dvs. i varenes samfunnsmessige forhold til hverandre.

I stedet for at produsentene bevisst utformer sine samfunnsmessige forhold har det oppstått et samfunnsmessig forhold mellom de produserte varene, hvilket gjør at pengene blir nødvendige. Med andre ord: verdien til en vare, dvs. arbeidet som er koagulert i den, som er gjenstandsmessiggjort i dens bruksverdi, kan i varenes innbyrdes forhold bare uttrykke seg materielt, tinglig, i varekroppen, dvs. i en annen vares bruksverdi. Penger er dermed ingenting annet enn denne særlige vare, i hvis materielle beskaffenhet varenes verdi blir ensartet framstilt. «Den bestemte varetypen, hvis naturalform og ekvivalentform blir samfunnsmessig forent, blir nå til pengevare eller fungerer som penger.» (MEW 23: 83) Denne felles verdiform for varene er deres pengeform, framstillingen av verdien i priser.

Marx beviste at vareformen og dermed varens prisform for det første oppstår med nødvendighet av arbeidets eiendommelige samfunnsmessige karakter, og for det andre at den vil forsvinne så snart det private, innbyrdes uavhengige arbeidet erstattes av direkte samfunnsmessig arbeid. Goder uten pris ville bli produsert under slike nye samfunnsmessige forhold, men ikke varer. Verdiloven ville bli avskaffet.

Hvorfor byttes det på markedet? For Marx var byttet en nødvendig konsekvens av verdiformen som produktene tilegner seg så snart de produseres som varer. For vareproduksjonen innebærer at entreprenøren, på den ene siden, må tilfredsstill et bestemt samfunnsmessig behov med sin vare og bare kan selge den på grunn av dette, og at hans egne behov (f.eks. for nyanskaffelse av produksjonselementer) bare kan bli tilfredsstilt gjennom kjøp av andre varer. I det privat organiserte arbeidet i bedriften må han altså samtidig ha utøvet et samfunnsmessig arbeid for å tilfredsstill et samfunnsmessig behov, for å selv kunne ti-

2. "Markedets usynlige hånd" - gjort synlig

legne seg varer. Hans arbeid er likestilt med alt annet privat utført arbeid. Vareproduksjonen inneholder nødvendigheten av å selge ens egen vare og å kjøpe den ønskede varen. Dette er disse faktorene som utgjør tilbud og etterspørsel.

Den kapitalistiske rikdomsproduksjonen, med sitt store overflod av varer, resulterer i et massetilbud og en masseetterspørsel av samme varetype. Markedet, som allment defineres som den abstrakte sammenfatningen av alle tilbuds- og etterspørselrelasjoner med henblikk på en bestemt varetype, er bare en konsekvens av varens samlede metamorfoser gjennom kjøp og salg. Den enkelte selger og kjøper utgjør en del av disse aggregerte kreftene i det samvirkende samfunnsmessige størrelsesforholdet mellom tilbud og etterspørsel.¹³

Denne sfære av varesirkulasjon trenger naturligvis personlige bærere eller «voktere» av varene, som Marx skriver. Disse vokterne gjennomfører de bestemmelser som allerede er inneholdt i varene: salg og kjøp. Den kapitalistiske entreprenøren ankommer markedets scene som den personlige bærer av sine varer. Den står imot andre vareeiere (som kanskje allerede har gitt sin vare pengeform ved å selge den), som den private eier av sin vare. Varenes forhold til hverandre viser seg på det personlige planet som et gjensidig forhold mellom private eiere som i prinsippet er likeverdige med hverandre.

Entreprenøren kan derfor ikke bestemme over den andre privateieren og dennes vareproduksjon. En overordnet planlegging, som omfatter begge virksomheter, er umulig under disse omstendighetene. Sett fra arbeidsdelingens synspunkt er det bare arbeidsdelingen internt i bedriften som kan planlegges og organiseres, dvs. at proporsjonaliteten mellom deloppgavene bestemmes på forhånd. I den samfunnsmessige arbeidsdelingen, virker denne regelen, som Marx skriver, «bare a posteriori (etterpå), som en indre, taus naturnødvendighet, som behersker vareprodusentens regelløse vilkårlighet, og kan avleses i markedsprisenens barometerstand» (MEW 23: 377).

Arbeidsverditeorien har alltid hatt stor politisk betydning. I dens klassiske periode beviste den at jordeieraristokratiet ikke bidro til den samfunnsmessige rikdommen gjennom arbeid, men bare i desto større grad tok del i forbruket. Den var et våpen for det oppadstigende borgerskapet

13 «Når det gjelder tilbud og etterspørsel, på den annen side, er tilbud lik summen av selgere eller produsenter av en bestemt type vare, og etterspørsel er lik summen av kjøpere eller forbrukere (individuelle eller produktive) av samme varetype. Og summene virker faktisk på hverandre som enheter, som aggregerte krefter. Individet opptrer her bare som en del av en sosial makt, som et atom i massen, og det er i denne formen at konkurransen hevder produksjonens og forbrukets samfunnsmessige karakter». (MEW 25: 203)

2. "Markedets usynlige hånd" - gjort synlig

mot den parasittiske adelen. Men bare få år senere ble arbeidsverditeorien rettet mot grunneieren, pengeutlånerne og til sist ikke minst mot entreprenørene selv. Hvis grunneierne ikke har bidratt til rikdomsproduksjonen, må det samme gjelde de kapitaleiere som mottar renter for å bare stille en eiendom til rådighet, uten å selv ha arbeidet for den. Og dersom han skulle være en entreprenør som tjente en profitt, oppstod raskt spørsmålet om i hvilket omfang profitten bestod av tilegnelse av andre menneskers arbeid. Hvis arbeidet skaper bytteverdien, så skaper det også profitten, renten og grunnrenten, som bytteverdien oppløses i.

Spørsmålene ble ikke reist av arbeidsverditeoriens klassikere, med deres borgerlige tankehorisont. Bare unntaksvis skinner de igjennom, f.eks. da Adam Smith påpekte at «hele arbeidsutbyttet ikke alltid tilhører arbeiderne alene». «Han må i de fleste tilfeller dele det med eieren av kapitalen som beskjeftiger ham. ... Så snart all jord i et land er i privat eie, vil også godseierne, som alle andre mennesker, høste der de aldri har sådd.» (Smith 1776: 44).

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

Med skillet mellom bruksverdi og bytteverdi, og med tilbakeføringen av bytteverdi til arbeid, hadde klassikerne i stor grad avslørt innholdet i en vares verdi: samfunnsmessig arbeid, med arbeidstid som verdiens størrelsesmål. To varer byttes i forhold til mengden arbeid de inneholder. Det ble videre antatt at oppfinnelsen av et allment byttemiddel - penger - forenklet dette byttet.

Pengene så imidlertid ikke ut til å være fullt så ufarlige, ettersom de som skapte verdi gjennom arbeidet sitt kunne synke ned i fattigdom, mens de som ikke arbeidet eller arbeidet lite, samlet store rikdommer rundt seg. Det var noe galt med byttet av like mengder arbeid. Det oppstod en kritisk politisk økonomi som tok utgangspunkt i pengene. Forfatterne støttet seg først og fremst på Ricardo, og noen av dem har blitt kalt «ricardianske sosialister».¹⁴ Disse teoriene oppstod fra begynnelsen til midten av 1800-tallet, og kan deles i to grupper. Den første ønsket at privat eiendom skulle fortsette å eksistere og ønsket å erstatte de gamle pengene, som vanligvis var knyttet til gull eller sølv, med arbeidspenger. De håpet at denne pengereformen ville føre til en problemfri og rettferdig utveksling av varer. Den andre gruppen, som også Marx og Engels tilhørte, koblet sine tanker om beregning av arbeidstid og muligheten av «arbeidspenger», mer og mindre tydelig til en kooperativ økonomi med felleseiendom.

At begrepet «arbeidspenger» står i anførselstegn skal antyde at forskere som Marx og Engels koblet pengenes eksistens til vareproduksjon og varebytte. Etter deres syn kan ikke penger, selv «arbeidspenger», eksistere lenger når privat produksjon har blitt omgjort til direkte samfunnsmes-

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

sig produksjon. Produksjonen ville ikke trenge noe mellomledd i form av penger, fordi det ville bli planlagt og organisert direkte. Omvendt kunne arbeidspenger umulig erstatte dagens penger så lenge vareproduksjonen eksisterer. Dette er kjernen i deres kritikk av arbeidspenger.

I tillegg til dette skal vi betrakte nyere analyser som oppsto fra og med begynnelsen av 1900-tallet, særlig i forbindelse med statsøkonomiene som kalte seg sosialistiske. Siden det ikke kan utledes noen virkelig ny innsikt for det sosialistiske regnskapet fra denne vidløftige debatten, er det tilstrekkelig å trekke fram noen få aspekter av betydning for arbeidstidsregnskapet.

3.1 Arbeidspenger samtidig med opprettholdelsen av varebyttet

Den industrielle revolusjonen i England skjerpet motsetningene både blant små næringsdrivende, håndverkere, kjøpmenn osv., som følte seg truet av den overlegne storproduksjonen, og mellom fabrikanter og lønnsarbeidere, som ble eksistensielt truet, til tross for den voksende rikdommen. Kooperativene var et praktisk svar på dette. Videre håpet man at en endring av pengenes beskaffenhet ville gjøre at arbeidsproduktene kunne bli utvekslet direkte i forhold til arbeidstiden de inneholdt. På denne måten skulle vareprodusentene få den fulle avkastning av sitt arbeid uten å måtte gi fra seg sin private eiendom.

Full avkastning fra arbeidet forutsetter imidlertid at varens verdi i virkeligheten bare bestemmes av arbeidet og ikke av ytre forhold, f.eks. av de påståtte tjenesteytelsene til kapitalisten og grunneieren. Er «kapitalen» produktiv, i tillegg til arbeidet, f.eks. når arbeideren bruker en maskin i stedet for et enkelt verktøy?

Engelskmannen Thomas Hodgskin tok for seg dette grunnleggende spørsmålet, som fremdeles i dag reises som en kritikk mot arbeidstidsregnskapet, først og fremst i skriftet *Labour Defended against the Claims of Capital; or, the Unproductiveness of Capital Proved. By a Labourer* (London 1825).

Tittelen erklærer det forfatteren ønsker å bevise: kapitalens uproduktivitet. Hodgskin viste til Ricardo, hvis arbeidsverditeori hadde den konsekvens at kapitalen, i form av produserte produksjonsmidler, ikke kunne produsere verdi. Den øker ikke verdien, mente Hodgskin, men

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

tilfører bare sin egen verdi til den produserte varen, en verdi som er inneholdt i produksjonsmidlene og som tidligere har blitt skapt av arbeiderne. Bare hvis kapitalistene selv utførte produktivt arbeid, for eksempel gjennom den nødvendige ledelsen over arbeidsprosessen, ville de selv ha deltatt i rikdomsproduksjonen. I dette tilfellet ville de ha skapt verdier gjennom deres arbeid, men ikke hvis de satte arbeidere til å overvåke dem. Makten kapitalisten har over et antall menneskers arbeid er noe helt annet.¹⁵ Kapitalisten får den totale profitten (inkludert grunnrenten)¹⁶ bare fordi hans kapital er et middel til å råde over andres arbeid.¹⁷ Skillet mellom arbeid og kapital må avskaffes.

I sin bok *Labour's Wrongs and Labour's Remedy* fra 1839 fant den amerikanske arbeidspengeteoretikeren John Francis Bray at det ikke var kapitalisten som var avgjørende for produsentens virksomhet, men «kapitalen», forstått som de produserte produksjonsmidlene (Bray 1839: 109f). Dette gir arbeidet større produktivkraft. Hva gir fabrikanten og grunneieren for arbeiderens arbeid, spør Bray videre. Gir de arbeid? Nei, svarer han, for ingen av dem arbeider. Kapitalisten og grunneieren gjør ikke annet enn å gi arbeideren, for sitt arbeid i løpet av en uke, en andel av rikdommen de har mottatt fra ham, arbeideren, uken før. Denne transaksjonen innebærer nettopp å gi ham ingenting for noe, det er ren komedie, et håndfast bedrageri og et lovlig tyveri.¹⁸

15 Hodskin 1825, s. 14. Mestrene ville være like gode arbeidere som deres svenner, fortsetter Hodskin (s. 27). I denne rollen ville også deres interesser være sammenfallende. Men de er også enten kapitalister eller agenter for kapitalisten, og i dette henseende er deres interesser desident motsatt arbeidernes interesser.

16 Hodskin oppdaget at hele samfunnets rikdom i første omgang faller i kapitalistenes hender. Kapitalisten betaler grunneieren sin rente, arbeideren sin lønn og skattevesenet sine krav. Han beholder selv den største og stadig voksende andel av det årlige arbeidsproduktet. Kapitalistens makt over samtlige rikdommer i landet utgjør en fullstendig omveltning av eiendomsretten. Hodskin 1832, s. 98.

17 Hodskins ideer om eiendomsrett baserte seg på ideene til John Locke. «Hans kropps arbeid og hans henders arbeid,» utdypet Locke i kapittel om eiendomsretten i *Second Treatise of Government*, «er hans eget. Alt han derfor fjerner fra den tilstand, som naturen har gitt og etterlatt det i, har han blandet med sitt arbeid og tilføyd noe som er hans eget – og dermed gjort det til sin eiendom.» Locke hadde imidlertid allerede i naturtilstanden antatt muligheten for kjøp av arbeidskraft gjennom adskillelsen av arbeidskraften fra personen, hvorigjennom produktet til det avhengige arbeidet kan bli eiendommen til kjøperen av arbeidskraften. På denne måten ble Locke også en begrunner av kapitalistisk privateiendom, en ide Hodskin avviste.

18 «The whole transaction between the producer and the capitalist is a mere farce: it is, in fact, in thousands of instances, no other than a barefaced though legal

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

Det blir allerede her anført at den ukentlige arbeidstida deles i to, i den nødvendige og betalte arbeidstiden (lønn) og merarbeidstiden, et viktig poeng som skal oppta oss i kritikken av kostnads- og bedriftsregnskapet. Men her er det imidlertid viktig å bemerke at Hodskin og Bray, samt andre forfattere, som Gray, Thompson og Owen, anerkjente at inntekten fra profitt og grunnrente baserte seg på tilegnelse av andres arbeid og ikke stammet fra jordas eller kapitalens produktivitet.¹⁹ «Det er bare arbeidet som tilfører verdi» [It is labour alone which bestows value].²⁰

Denne teorien om arbeidets unike verdiskapende kraft og kapitalproduktivitetsens rent illusoriske karakter, banet vei for en arbeidstidsberegning i byttet som skulle gi produsentens fulle arbeidsavkastning tilbake til produsenten. Forutsetningen for denne «naturlige» tilegnelsesformen var imidlertid, ifølge denne oppfatningen, at produsenten byttet sin vare med en «naturlig pengeform». Det kunne bare være «arbeidspenger», som naturligvis var direkte forbundet med arbeidet som var inneholdt i produktet, og som derfor direkte representerte arbeidstiden som var inneholdt i varen. Omvendt ville arbeidspenger gjøre det mulig å få et annet arbeidsprodukt av samme arbeidstid. En utvendig og derfor kunstig målestokk som de eksisterende pengene ville være overflødig og skadelig. Det ville snu den naturlige tilegnelsesmåten tilbake til dens motsats, og svindel og tyveri ville igjen bli mulig gjennom tilegnelsen av profitt, rente og grunnrente.

Denne allmenne læren om arbeidspenger ble videreutviklet av skotten John Gray. Han førte all personlig eiendom tilbake til eget arbeid og fordømte kapitalrente og grunnrente som overtredelser av dette

robbery». (Bray 1839: 50)

19 William Thompson skrev i 1822 i utgivelsen *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most Conducive to Human Happiness*: Det er like uforenelig med den menneskelig lykke i allminnelighet som med den største produksjon av rikdom, at kapital skal eies av én gruppe individer, og arbeid av en annen (s. 590). Ettersom alle de materielle produksjonsbetingelser tilhørte kapitalistene, og arbeideren bare med deres samtykke ville få adgang til dem, ville det avhenge av deres nåde, hvilken andel av fruktene arbeideren fikk, selv om samtlige av verdiene skyldtes hans arbeid. Thompson erkjente, på samme måte som Hodskin og Bray, at profitt, grunnrente og skatt baserte seg på ulønnet arbeid.

20 Ettersom profitt, grunnrente og renter består av tilegnelse av andres arbeid, konkluderer Bray at disse former for tilegnelse ikke lenger vil eksistere i det nye systemet, der det likeverdige bytte vil råde.

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

naturlige prinsippet. I sitt hovedverk *A Lecture on Human Happiness*, publisert i London i 1825, fremsatte Gray følgende teser. For det første: Den naturlige tilstanden, der arbeid bestemmer bytteforholdet, blir med pengenes inngripen forvandlet til en unaturlig samfunnstilstand, der det i stedet er makt og undertrykkelse som råder. For det andre fører dette til kontrasten mellom to tredjedeler av befolkningen, som gjør nyttig arbeid, og en tredjedel av befolkningen, ubrukelige klasser, men i besittelse av fire femtedeler av rikdommen som produseres. For det tredje må derfor penger, som er et uttrykk for makt, erstattes av arbeidssedler fastsatt i arbeidstid.

Gray så for seg et varemagasin driftet av sentralbanken. Sentralbanken skulle gjennom sine filialer motta produsentenes varer, fastsette arbeidstiden de inneholdt og returnere arbeidssedler som samsvarte med dette. Når arbeidssedler ble fremvist skulle de levere nøyaktig så mange varer, målt i arbeidstid, som var fastsatt i arbeidssedlene de hadde fått.²¹ Kretsløpet skulle stenges. Gjennom denne byttereformen ville hver vareprodusent gi bort like mye arbeidstid som han fikk, og «bare den andel som var nødvendig for å dekke kostnader ved administrasjon, ledelse, tilsyn og distribusjon, ville bli trukket fra ham».²²

3.2 Arbeidstidsregning og arbeidspenger på grunnlag av felleseiendom

Her står vi overfor en gruppe forfattere som avviser kapitalistisk privateiendom og i stedet krever felles eierskap til produksjonsmidlene. På terskelen til denne tankegangen står John Francis Bray, som vi allerede har nevnt i forbindelse med hans avhandling om kapitalisters og godseieres uproduktivitet. Bray tilstreber et samfunnssystem basert på felles arbeid. For å komme dit er det ifølge ham nødvendig med en overgangsfase, der individuelt eierskap av produkter fortsatt eksisterer ved siden av felles eierskap. Siden det ifølge hans analyse kun er arbeid som skaper verdi, krever han et byttesystem som muliggjør byttet

21 Etter Grays syn bør penger bare være en kvittering og bevis på at innehaveren har bidratt med en viss verdi til nasjonalformuen. «La et produkt som tidligere har fått en taksert verdi», skriver Gray i sitt arbeid *The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange*, «settes inn i en bank og tas ut igjen når det er nødvendig, siden det er fastsatt ved en allmenn overenskomst at den som legger inn en eiendom i den foreslåtte nasjonalbanken kan ta ut av den en tilsvarende verdi, i stedet for å bli tvunget til å ta ut det samme som han har lagt inn». (Gray 1831: 67f)

22 Gray (1825), *Vom menschlichen Glück*, Leipzig 1907, S. 92

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

av like verdier, dvs. like mengder arbeid. Ved hjelp av nasjonale og lokale kontorer ville de såkalte «handelsråd» («boards of trade»), bestemme de mengder av ulike gjenstander som forbruket trenger, i tillegg til behovet for arbeidere i ulike økonomiske bransjer. Bray så ingen store vanskeligheter ved et slikt samfunnsøkonomisk regnskap, for slike beregninger kunne gjøres nasjonalt like raskt og like enkelt som de i dag utføres for private virksomheter (Bray 1839: 158ff).

Dette poenget er viktig for argumentasjonen vår senere: På grunnlag av felles eiendom til produksjonsmidlene kan planleggings- og organiseringsmetoder fra «private samfunn», f.eks. fra store selskaper, overføres til samfunnet.

Bray stilte imidlertid spørsmål ved den enhetlige planleggingen på grunnlag av felleseiendom, når han i sin teori ga samfunnsmedlemmene status som uavhengige produsenter. Etter hans mening bør hvert individ nyte friheten han har i dag til å akkumulere så mye som det passer seg for ham. Døren åpnes for at det akkumuleres for mye i et område og for lite i et annet, at det oppstår uforholdsmessigheter fordi det ikke eksisterer en samlet enighet.²³ Med slike betraktninger stilte han selv spørsmålstegn ved det smidige byttet av lik arbeidstid.

Ubalanser ville nødvendigvis ruinere institusjonen som hadde forpliktet seg til å utstede arbeidspenger mot produkter og ta tilbake arbeidspenger i et omfang som tilsvarte arbeidstiden til produktene den utstedet. Den første byttebanken ble etablert i London i 1830, fra 1832 fulgte den andre såkalte «National Equitable Labour-Exchange-Bazaars». Tidlig i 1849 åpnet Pierre-Joseph Proudhon en «folkebank» i den parisiske forstaden St. Denis, som drev etter lignende prinsipper og også skulle

23 «Hva har nå utvekslingen av like arbeidsmengder brakt oss?» spurte Marx senere. «Overproduksjon, devaluering, overtid, etterfulgt av stagnasjon, til slutt økonomiske forhold slik vi ser dem i dagens samfunn, bare uten konkurranse mellom arbeidskraften» (MEW 4: 104). Dette likner umiskjennelig på de statssosialistiske landene: det rådet - i mangel av konkurranse mellom arbeidskraften - økende misforhold, stagnasjon osv. i forbindelse med en økende selvstendighet ved bedriftene, fra 1960-tallet og fremover. Det gikk så langt som at selskapene begynte å selvstendig disponere en del av overskuddsproduktet – og bytte det. Hva er vitsen med samfunnsmessig organisering og planlegging hvis fabrikkene, uten avtale, får bruke mer eller mindre arbeidstid til produksjonen enn planlagt? Hva blir det som dominerer - planen eller markedet? Fra et historisk synspunkt har markedet til syvende og sist seiret. Den bevisst organiserte samfunnsmessig sammenheng ble mer og mer undergravd inntil den tidlig på 1990-tallet løste seg opp i selvstendig produserende selskaper.

gjøre rentefrie lån tilgjengelige for alle.²⁴

Samtlige forsøk mislyktes, til dels skandaløst, til tross for en i utgangspunktet god finansiering. «Folkebank»-virksomheten endte med at Proudhon ble arrestert og stilt overfor en rettssak. Banken måtte avvikles. Konkursen kan regnes som en praktisk kritikk av en selvmotsigende teori om bytte, der produktet produseres som en vare, dvs. arbeidet i den utøves som privat arbeid, men ikke «byttes» som en vare, men tvert imot som et formodet produkt av direkte samfunnsmessig arbeid.

Robert Owen, født i 1771 i Newtown (Nord-Wales), avviste skarpt produksjon basert på privat eiendom. I stedet oppfordret han i sitt forfatterskap til felles, kooperativ eiendom, hvilket også utgjorde grunnlaget for hans konkrete produksjons- og boligprosjekter og for modellfelleskapene som ble opprettet i USA. Med unntak av «rent personlige ting» tok Owen radikalt avstand til den private eiendomsretten.²⁵

På dette delte grunnlaget er produsentene tilknyttet hverandre og får ikke status som uavhengige produsenter, slik Bray åpnet for, som en midlertidig løsning. Det oppstår et felles planleggingsområde. De assosierte

24 Det var en empirisk sannhet, mente Proudhon, at penger «tjente alle transaksjoner og var et instrument for økonomisk frihet på den tiden da handel bare var bytte; at penger blir et instrument for utbytting og parasittisme så snart industri og handel, ved hjelp av arbeidsdelingen, har nådd en høy utviklingsgrad» (Proudhon 1970: 151f). Det enkle varebytte skal videreføres gjennom opprettelsen av et «sirkulasjonssenter», Folkebanken, «der allminnelige handelsverdier, med et bestemt navn, en bestemt utløpsdato og en personlig signatur, kunne byttes, under de vanlige sikkerhets- og garantibetingelser, mot sedler med en allmenn, samfunnsmessig karakter». (s. 155) Under disse forholdene ville arbeideren få lønn som svarte til hans ytelser, utbytting ville ikke lenger finne sted. Vi skal ikke gå inn på Proudhons videre betraktninger, da hans innsikter ikke går utover det som tidligere var blitt utviklet av John Bray. Marx mente at han i Brays arbeid hadde funnet nøkkelen «til M. Proudhons fortidige, nåtidige og fremtidige skrifter» (MEW 4:98). Proudhons mål om å tvinge moderne produksjons- og bytteforhold inn i rammen av småborgerlig eiendom var allerede en illusjon på midten av 1700-tallet og representerer i dag en grotesk forvrengning av produksjonens tekniske realiteter.

25 Owen 1989: 394. For Owen er privat eiendom «den dag i dag kilden til uendelig kriminalitet og elendighet for mennesket. ... Privat eiendom fremmedgjør det ene sinnet fra det andre, er en konstant årsak til avskyeligheter i samfunnet, en uendelig kilde til svindel og usannhet mellom mennesker ... Den har i alle tidligere tider ... forårsaket kriger og utallige drap ... I et rasjonelt samfunn vil det ikke finnes privat eiendom.» For Owen er den store skaden privateiendommen har påført menneskeheten «et klart bevis på hvor lite samfunnet hittil har beveget seg fra brutalt barbari» (Ibid., s. 392f).

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

produsenter koordinerer sin produksjon fra begynnelsen av – deres arbeid er direkte samfunnsmessig, hvilket vil si at det ikke lenger utøves som privat arbeid. De produserer derfor ikke lenger varer. Arbeidsresultatene tilhører dem i fellesskap. Siden de ikke lenger kan være privat eiendom, har bytte med penger i ordets vanlige forstand, blitt umulig.

Owen snakker likevel om bytte og om arbeidspenger, men i virkeligheten har varebyttet, i den fellesskaplige økonomien han beskriver, blitt eliminert, og med varebyttet har også pengenes karakter blitt eliminert. Hans arbeids«penger» er bare et enkelt arbeidsbevis som ikke kan sirkulere, slik dagens penger gjør. I denne bekreftes på den ene siden arbeidstiden produsenten har utøvet i den samfunnsmessige produksjonen, og på den andre siden bestemmer den individets rett til forbruksgoder.

For å kunne fastslå den anvendte arbeidstiden og retten til forbruksgoder trenger man en arbeidstidsberegning som ikke bare bestemmer arbeidstiden til produsentene, men også den totale arbeidstiden som brukes på et produkt. Owen forbinder en slik arbeidstidsberegning direkte med kostnadsregnskapet, når han skriver:

«For å gjøre arbeidet til verdimålestokk er det nødvendig å bestemme dens andel i alle produkter som kjøpes og selges. Dette har faktisk allerede blitt oppnådd, og betegnes med tekniske begreper som brukes i handelen, 'tilvirkningskostnaden', eller nettoverdien av alt arbeid som går inn i en verdigjenstand - materialet som går inn i produktet eller forbrukes under produksjonen av produktet er en del av det samlede arbeidet.» (Owen 1989: 217)

Owen ser arbeidstidsregnskapet i kostnadsregnskapet, og i «tilvirkningskostnaden» eller verdien til varen ser han den totale arbeidstiden som er inneholdt i varen, inkludert arbeidstiden i mellomproduktene og arbeidsmidlene som forbrukes og overføres til de produserte varene i løpet av produksjonsprosessen. Arbeidstidsregnskapet ville derfor etter hans mening ikke være belastet med særlige problemer, utover eventuelle vanskeligheter knyttet til kostnadsregnskapet. Gjennomsnittlig arbeidsinnsats for alle produkter vil være «enkelt å kontrollere». Arbeidstidsregnskapet var derfor umiddelbart mulig, var den sentrale påstanden, og ble allerede praktisert – om enn stadig skjult – bak et kunstig verdimål, penger. Owen krever at denne erstattes av verdiens naturlige målestokk, menneskelig arbeid - «vitenskapen om

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

menneskelig lykke» i stedet for politisk økonomi.²⁶ (Owen 1989: 297)

At Owen ønsker å eliminere nettopp denne pengeformen er en nødvendig konsekvens av hans kooperative og godefellesskapelige syn på økonomien: i en fellesskapsøkonomi erstattes privat arbeid med direkte samfunnsmessig arbeid. Denne formen for fellesskap står i motsetning til vareproduserende arbeid. Derfor måtte penger for ham fremstå som overflødig, som noe kunstig og urovekkende. De er naturstridige, fordi de ikke passer inn i den samarbeidende produksjonen.

Owen likestiller kostnadsregnskapet og arbeidstidsregnskapet. Han henger stadig fast i de økonomiske klassikernes tenkning når han ser på varens verdiform som noe tilfeldig som ikke krever spesiell analyse. Derfor reflekterer han ikke over mulige avvik mellom pris og verdi, som er knyttet til verdiformen og gjenspeiles i avvik mellom tilsvarende størrelser i kostnads- og arbeidstidsregnskapet. Selv om Owen nøyaktig identifiserte og skarpt kritiserte samfunnslivets særegent kapitalistiske former på mange områder, f.eks. den kapitalistiske eiendommen, undersøkte han ikke sammenhengen mellom det vareproduserende arbeidets bestemte form og varens verdiform – fram til og inkludert penger.

Karl Marx og Friedrich Engels utbedret denne mangelen gjennom analysen av prisformen i deres kritikk av den politiske økonomien og avdekket også andre historisk-bestemte former av den borgerlige vareproduksjonen. På denne måten lyktes de i å skille klart mellom de historisk bestemte og derfor også foranderlige samfunnsmessige formene, som kjennetegner den borgerlige produksjonsmåten, og de uforanderlige, systemuavhengige fakta som er tilstede i enhver samfunnsmessig produksjon. De avdekket mulighetsrommet for et nytt samfunn og observerte historisk nødvendige trender som skubbet i retning av en fellesskaplig økonomi.

Det analytiske skillet mellom den samfunnsmessige produksjonens borgerlige form og dens uforanderlige naturform støter på en stor vanskelighet: Foranderlige borgerlige former fremstår ofte som uforanderlige naturformer. Slike omvendte framtredelesformer, som også lenge har vært kjent i andre vitenskaper, oppstår i menneskets livsprosess. De er, som Marx skriver, «samfunnsmessig gyldige, dvs. objektive tankeformer» (MEW 23:90) som bestemmer folks bevissthet, deres ten-

26 «Den naturlige verdimålestokk er først og fremst menneskelig arbeid, eller menneskets fysiske og mentale evner satt i virksomhet.» (Owen 1989: 201f)

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

kning og handlinger. Denne villfarelsen (mystifiseringen) kan bare fastslås gjennom en presis, upartisk vitenskapelig analyse og forsvinner umiddelbart så snart de borgerlige produksjonsformene er eliminert.

Hodgskins avhandling om «kapitalens uproduktivitet», tilskrivningen av profitt, renter og jordrente til ubetalt arbeid og erkjennelsen av at penger, fra ståstedet til en fellesskaplig økonomi, er et kunstig verdimål som forstyrrer den samfunnsmessige produksjonen, har allerede satt disse borgerlige formenes foranderlighet i fokus. Men den nøyaktige analysen av varen, som inneholdt mange spissfindigheter, manglet fortsatt. Først oppdaget Marx at penger er vareverdiens uavhengige form, og at denne felles verdiform for arbeidsproduktene dannes av arbeidets særegent samfunnsmessige karakter. For Marx bestod prisformens gåte i at arbeidets samfunnsmessige karakter først kan komme til syne når arbeidet er utøvet, dvs. gjenstandsgjort. Derfor kan dens framtreddelsesform bare være en tinglig, gjenstandsmessig framtreddelsesform. Den eksisterer allerede i varenes enkle verdiforhold og utvikler seg videre til pengeform. Med det vitenskapelige beviset for denne pengeformens tilblivelse forsvinner «pengenes gåte», som Marx påpekte (MEW 23: 62).

Penger, konkluderte han, kan umulig være et «kunstig verdimål» på grunnlag av vareproduserende arbeid, slik arbeidspengetilhengerne mente, fordi framstillingen av arbeidsproduktet som en vare inneholder framstillingen av verdien inneholdt i den som pris. Penger fungerer nødvendigvis som et «allment verdimål» (MEW 23: 109). En ren pengereform, som mente å kunne erstatte dette ytre verdimålet med et naturlig verdimål i form av arbeidspenger, uten å fjerne selve vareproduksjonen, ble derfor av Marx regnet som en utopi. Motsatt ville penger som en nødvendig, tinglig måte å framstille samfunnsmessig arbeid på, umiddelbart bli unødvendig så snart vareproduksjonen ble avskaffet og erstattet av felles, samarbeidende produksjon. «Samfunnet fordeler arbeidskraften og produksjonsmidlene mellom de ulike bransjer. Produzentene kan for min del få papiranvisninger, og gjennom disse trekke ut av samfunnets forbrukslager en andel som svarer til deres arbeidstid. Disse anvisningene er ikke penger. De sirkulerer ikke.» (MEW 24: 358)

Marx avdekket ikke bare denne indre sammenhengen mellom verdiformen og pengeformen, men også deres videre utvikling til kapitalformen. Med sin avhandling om kapitalens uproduktivitet hadde Hodgskin allerede fjernet det falske skinnet som var kapitalens pro-

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

duktivitet, men han identifiserte likevel de produserte produksjonsmidlene med kapital, dvs. han blandet produksjonsmidlene som var helt nødvendige for menneskelig produksjon med deres kapitalform. Marx erkjente og eliminerte denne feilen ved å bevise at kapital er et bestemt samfunnsmessig og nettopp ikke et naturlig produksjonsforhold, og at de produserte produksjonsmidlene får kapitalegenskaper bare i forbindelse med kapitalistisk verdiøkning, altså at de bare fungerer som «produktiv kapital» i den kapitalistiske produksjonsprosessen.²⁷

Tilhengerne av arbeidspenger-teorien beklaget ulikheten i bytteforholdet mellom kapitalister og arbeidere og ønsket å realisere et rettferdig byttesystem gjennom sin pengereform. Bray mente feks. at kapitalistene bare returnerte til arbeideren en andel av hans arbeid i løpet av en uke, at de ga ham ingenting for noe. Det var tyveri, selv om det ble legitimert ved lov. Ulikt bytte skulle erstattes med bytte av ekvivalenter.

Marx brakte også klarhet i dette ved å analysere forholdet mellom kapitalist og arbeider og ved å utforske verdiproduksjonen i nærmere detalj. I varens tosidighet, som bruksverdi og verdi, fant han ved hjelp av abstraksjonskraften at arbeid, i den grad det uttrykkes i verdi, ikke lenger kunne ha de samme egenskapene som tilhører det som produsent av bruksverdi. Som verdiskaper opptrer den abstrakte siden av arbeidet («abstrakt arbeid»), som skaper av bruksverdi opptrer den konkrete siden («konkret-nyttig arbeid»).²⁸ Med denne erkjennelsen kunne produksjonen av verdi bli presist bestemt, og dermed også produksjonen av merverdi, dvs. arbeidstiden som kapitalisten tilegner seg uten betaling.

Hva betaler kapitalisten arbeideren? Marx avslørte at verdien som ble skapt av arbeidet og verdien som ble brukt til å kjøpe arbeidskraft (løn-

27 Marx skjerpet sin kritikk av Hodgskin på følgende måte: «Men i økonomens sinn er disse tingenes bestemte samfunnsmessig form i forhold til arbeidet, og deres virkelige bestemthet som et moment i arbeidsprosessen, like forvirret og uløselig sammenflettet som i kapitalistenes hoder.» (Marx, *Theorien über den Mehrwert*, MEW 26.3.: 260) Og til Bray, som hadde sagt «at kapitalen er spaden til mannen som graver», innvendte Marx: «For dem er det materielle elementet av kapitalen så sammensmeltet med dens samfunnsmessig formbestemmelse som kapital - med dens antagonistiske karakter, som et produkt av arbeid som dominerer arbeidet - at de ikke kan uttale seg uten å motsi seg selv» (ibid. s. 315f).

28 «Denne tosidige karakteren til arbeidet varen inneholder ble først kritisk påvist av meg» (MEW 23:56). Marx så i denne erkjennelsen «det springende punkt» som forståelsen av den politiske økonomien dreide seg rundt.

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

nen) er to helt forskjellige ting, som politisk økonomi blandet sammen med begrepet «arbeidets verdi.» Det kapitalisten betaler er «arbeidskraftens verdi», dvs. kostnadene for arbeiderens reproduksjon, som gjenoppretter sin fysiske og mentale kapasitet gjennom tilsvarende kjøp av forbruksvarer. På grunnlag av denne erkjennelsen kunne «systemet med ulik utveksling» mellom kapitalist og lønnsarbeider belyses uten å motsi byttet av ekvivalenter. Kapitalisten kunne betale arbeidskraftens verdi i sin helhet, dvs. uten svindel, og likevel ville han tilegne seg det ulønnede arbeidet. Bak denne utvekslingen av ekvivalenter skjuler det seg et annet innhold, som er fremmed for denne formen.²⁹

3.3 Nyere analyser

De revolusjonære hendelsene rundt oktoberrevolusjonen ga viktige impulser til utviklingen av et sosialistisk regnskap. Etter revolusjonens seier sto først Sovjetunionen og senere også andre stater overfor det praktiske problemet med å fordele av den samfunnsmessige arbeidstiden i forhold til de nødvendige produktene - på grunnlag av samfunnsøkonomisk planlegging.

Vi kan ikke gå inn på de mange overveielser og forslag som ble fremsatt i den forbindelse. Det som til slutt ble gjennomført var ikke et arbeidstidsregnskap, men et kostnadsregnskap, dvs. en økonomi med varepriser, penger, renter, arbeidslønninger, profitt osv. «Vare-pengeforholdet» ble etter hvert allment anerkjent som uunnværlige samfunnsformer i sosialismen, til tross for «nasjonal-økonomisk planlegging» og «folkeeiendom».³⁰ Bare i en fjern fremtid ville «vare-penger-forholdet

29 «Bytteforholdet mellom kapitalist og arbeider er således et skinnforhold, bare en form som hører til sirkulasjonsprosessen, som er fremmed for innholdet og som bare mystifiserer innholdet. Det stadige kjøp og salg av arbeidskraft er formen. Innholdet er at kapitalisten stadig igjen omsetter en del av det fremmede arbeidet som allerede er materialisert, som han uavbrutt tilegner seg uten ekvivalent, mot en større mengde levende fremmed arbeid. ... Selv om den kapitalistiske metoden for tilegnelse således synes å være stikk i strid med de opprinnelige lovene for vareproduksjon, har denne metoden sitt utspring ikke i en overtredelse, men tvert imot i anvendelsen av disse lovene.» (MEW 23: 609f)

30 Den sovjetiske forfatteren I. I. Kuzminov, den gang leder av Institutt for politisk økonomi ved Akademiet for samfunnsvitenskap i SSSR, viser i en Oversikt over sosialismens politiske økonomi (1976: 184ff) til forskjellige sovjetiske økonomer, inkludert I. S. Malyshev, V. A. Sobol og N. V. Chessin, som hevdet at vareproduksjon og vare-pengeforhold var uforenlige med sosialisme. Sobol hadde erklært at «sosialisme ... ikke trenger verdimessige virkemidler». Verdiloven hadde

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

bli økonomisk overflødig og dø ut», som det heter i et senere program fra Sovjetunionens kommunistiske parti (SUKP).³¹ Dette innebar en betydelig endring fra programmet av 1919, som så for seg en umiddelbar utvidelse av «pengeløs avregning» og, med tilstrekkelig organisering og planlegging, avskaffelse av penger også under «overgangsperioden fra kapitalisme til kommunisme». Bankene skulle «avskaffes og omdannes til et sentralt regnskapssystem for det kommunistiske samfunnet». I stedet for å være byråkratisk oppblåst, skulle statsmakten opphøre som «et parasittisk apparat som står over produksjonsprosessen». I løpet av sosialiseringens epoke, som var igangsatt, skulle den omdannes til en organisasjon som direkte forvaltet landets økonomi. Imidlertid lar 1919-programmet det stå åpent hvilken regnskapsenhet som vil erstatte det stadig mer undertrykte pengeregnskapet.

Det pris- og kostnadsregnskapet som utviklet seg under kapitalistiske forhold ble imidlertid bevart og bare innholdsmessig endret: prisformen ble opprettholdt.³² Vi finner derfor lignende kostnadsbegreper og beregningsmetoder: I kosttyperegnskapet skilles det mellom avskrivninger, materialkostnader, kostnader til forbruk av eksterne tjenester, lønn og ristet av seg varehylsteret og dukket nå opp i form av loven om tidsøkonomi. Under krigskommunismen og i lang tid etterpå ble tesen om vare-penger-forholdets uforenlighet med et sosialistisk økonomisk system allment akseptert, og den eneste striden var i hvilken grad Russlands tilbakeståenhet ville rettferdiggjøre midlertidige tiltak for å gjeninnføre deler av det finansielle systemet i overgangsperioden. Et flertall av økonomene, inkludert S. Strumilin og E. Varga, foreslo å organisere direkte bokføring av arbeidsutgifter i arbeidstidsenheter (for detaljer, se Leichter 1923: 91ff).

Tilhengerne av arbeidstidsregnskapet seiret ikke, som Kuzminov påpeker: «Etter den økonomiske diskusjonen i 1951 og 1952 ble eksistensen av vare-penger-forholdet og verdiloven under sosialismen anerkjent av flertallet av sovjetiske økonomer» (Ibid., s. 190). Kuzminov er enig, og bemerker: «Negasjonen av vareproduksjonen og vare-pengeforhold under sosialismen er teoretisk usunn og skadelig.» (ibid., s. 196) I tillegg fantes det også en svært markedsvennlig holdning, som ble forsvart av G. S. Lisichkin og I. N. Busdalov. Planen måtte etter deres mening tilpasses markedet. Busdalovs aksept av vare-penger-forholdet gikk så langt at han vurderte å gjøre profitten til hovedmålet for produksjonen igjen. De økonomiske lovene under sosialismen, mente han, var «først og fremst lover for vareproduksjonen». Sosialismen endrer ikke vareproduksjonen, «den endrer bare dens virkemåte», som sitert av Kuzminov (1976: 197).

31 Vareproduksjon og vare-penger-forholdet skulle fortsatt «eksistere i kommunismens første fase». (Forfatterkollektiv 1973: 162)

32 I Sovjet-Russland har, ifølge den østerrikske sosialisten Otto Leichter (1923: 84f), «pengeregnskapet som ble innført av den kapitalistiske økonomien, aldri formelt blitt avskaffet». I nyere tid har man «vendt tilbake til kapitalistiske bank- og pengepolitiske virkemidler».

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

sosiale ytelser, i koststedsregnskapet tildeles påløpte direkte og indirekte kostnadstyper til opprinnelsesstedet, i kostonhetsregnskapet fordeles de direkte tilknyttede kostnadene til kostnadsenheten og man fastsetter overhead-rater bare for indirekte kostnader. Regnskapsskjemaet har derfor sammenlignbare verdier. Man kan fremdeles finne kostnads- og bedriftsregnskapets skille mellom planlagte og faktiske kostnader: «Planlagte kostnader er kostnader som er planlagt for kommende periode. De er begrunnet med tilsvarende beregninger og blir forpliktende bokført i en eller annen form på alle planleggingsnivåer. Selvkostnaden viser hva produksjonen og salget av produktene faktisk har kostet virksomheten.» (Forfatterkollektiv 1973: 348)

Det etablerte anvendelsesområdet for kostnadsregnskapet ble bare overskredet etterhvert som selskapene ble tettere integrert i den samlede økonomiske prosessen. Men siden samtlige samfunnsøkonomiske betraktninger holdt seg innenfor rammeverket til kostnadsregnskapet, er de ikke til stor hjelp for forståelsen av arbeidstidsregnskapet. Teorihistorisk sett faller de tilbake for de kritiske ricardianernes innsikter på begynnelsen av 1800-tallet. Ivaretagelsen av kostnadsbegrepene muliggjør en samfunnsøkonomisk regnskapsføring som åpner dørene for nye tilegnelsesformer, utbredelse av uproduktiv virksomhet og dårlig ledelse.³³

33 At denne statssosialismen lot verdien eksistere som en selvstendig kategori ved siden av arbeidet, at den holdt fast ved enkelte vare- og markedsprinsipper, ved penger, lønn og bytte av forbruksvarer, at den fortsatte å utvide staten – i stedet for gradvis å begrense den – og i beste fall antydte en mulig utvanning i en fjern fremtid, var et tegn på at den beholdt de borgerlige formene den ikke hadde frigjort seg fra. En slik statssosialisme uttømte på ingen måte de økonomiske mulighetene. Den var økonomisk, kulturelt og politisk fastlåst i det borgerlige systemet, som den forble tett knyttet til på verdensmarkedet, slik at de reelle mulighetene for menneskelig frigjøring og dermed kommunismens tiltrekningskraft, ikke kunne komme til uttrykk.

Materielt sett var denne formen for sosialisme fortsatt et kompromiss med de herskende maktene i den borgerlige verden, og over store avstander delte den deres prinsipper. Den ønsket fortsatt å beholde en viss makt for direktørene i fabrikkene og i statsapparatet, den rettferdiggjorde deres privilegier, den behandlet selve arbeidsutførelsen bare som en produktivkraft som kunne sammenlignes med produksjonsmidlene, som påløper kostnader, som maskinen, og ved å opprettholde verdi- og kostnadsregnskapet skapte den grunnlaget for et berikelsessystem. I stedet for å fremme individualiteten gjennom en virkelig tilegnelse av alle produktivkrefter, dvs. gjennom samfunnsmessig planlegging ved de umiddelbare produsenter, forble de underlagt den statlig organiserte arbeidsdelingen og underordnet deres egne produksjonsmidler. Manglende økonomisk effektivitet fikk til slutt statssosialismen til å styrke markedsprosessene mer og

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

I sin bok *Grunnprinsipper i kommunistisk produksjon og fordeling* fra 1930 kritiserte en nederlandsk gruppe opprettholdelsen av ulike kapitalistiske produksjons- og fordelingsmåter i Sovjetunionen og skisserte en kontra-teori til deres sentralistiske ledelse og vedvarende vare- og pengeforhold. Politisk etterlyste de rådskommunistiske strukturer på grunnlag av felles eiendom, der «sammenslutningen av frie og likeverdige produsenter» skulle stå i sentrum. Kostnadsregnskapet skulle erstattes med et samfunnsmessig arbeidstidsregnskap som hadde i oppgave å fastslå nøyaktig hvor mye arbeidstid som brukes til å produsere produktene.

Denne tilbakevendingen til arbeidstidsberegning ble beslutsomt utarbeidet av den østerrikske sosialisten Otto Leichter. I sin studie *Økonomisk regnskapsføring i sosialismen* fra 1923 tok han avstand fra Max Webers og Ludwig Mises' kritikk av sosialismen, som hadde sagt at det ikke kunne finnes noe rasjonelt regnskap i en planlagt økonomi uten privateiendom og fri prisdannelse. Og uten et økonomisk regnskap ville et utviklet sosialistisk samfunn være umulig.

Leichter var også overbevist om nødvendigheten av et økonomisk regnskap. Han avviste bestemt planøkonomiske modeller basert på naturaløkonomi, som feks. forfektet av Otto Neurath, siden en økonomisk rasjonell bruk av produksjonsmidler og arbeidskraft ville være umulig uten regnskapsføring. Men mens Mises anså pengeregnskapet og dermed privateiendommen som uunnværlig, fremmet Leichter arbeidstidsregnskapet som et fundamentalt alternativ som ville være like egnet, om ikke bedre, til rasjonell økonomisk virksomhet som pengeregnskapet. Bytte av varer ville opphøre, da det ikke lenger ville eksistere private produsenter med eierskap til produksjonsmidlene, og uten bytte ville ikke lenger et verdi- eller pengeregnskap være mulig (Leichter 1923: 43). I stedet kunne arbeidstidsregnskapet organiseres av de tilsvarende selskaper, organisert som et laug, men med «større fullmakter til laugskongressen og med en ledelse av deres samlede økonomi, som ble utpekt av denne». (Leichter 1923: 56) Leichter mente at han med sin fremstilling av «arbeidspengesystemet» hadde gitt et «bevis for at en sosialistisk økonomi kan beregne og dermed i denne forstand også være rasjonelt». (Leichter 1923: 107)

Den nederlandske gruppen tok til seg bidraget med begeistring. De mer – helt til de dominerte.

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

mente at denne studien «uten tvil var den beste på feltet». (1930: 29) Spørsmålene rundt arbeidstidsregnskapet ble seriøst diskutert, men Leichter brakte ikke de ulike problemene, særlig når det gjaldt fordelingsspørsmålet, til en tilfredsstillende konklusjon. Dette gjaldt særlig fordi han fremdeles holdt fast på visse «kapitalistiske betraktningsmåter».

Leichter overtok nemlig ideer fra den østerrikske sosialdemokraten Rudolf Hilferding, som hevdet at tendenser henimot konsentrasjon og sentralisering virket i retning av et generalkartell, og at den kapitalistiske produksjonsmåten som ble organisert av denne, nesten uendret kunne overtas av sosialismen.³⁴ Han er dermed tilbøyelig til å ukritisk benytte seg av kapitalistiske uttrykk: «Teknisk perfektjon, arbeidsdeling, masseproduksjon, rasjonalitet ville bli ivaretatt ... Arbeiderne vil trolig jobbe i et akkordsystem». (Leichter 1923: 58f) Lønnsutbetalinger og utpregede lønnsforskjeller skulle også bli stående, såvel som en slags indirekte skatt, men nå forkledd som en «allmenn kostnadssats» for statsansatte, pensjonister, uføre, syke osv. – som legges på lønnssummen som brukes på produksjonen og blir differensiert etter produktenes samfunnsnytte.

Imidlertid forhindrer denne blandingen av arbeidstidsberegning og ulike kostnadstillegg en nøyaktig bestemmelse av den samfunnsmessige arbeidstiden i et produkt. De som tjener mye ser ut til å ha gitt et større bidrag til produksjonen enn lavtlønte. De berikelsesmuligheter som skjuler seg i de høyere lønningene og i den «allmenne kostnadsatsen» fremstår ikke som det de er, nemlig som tilegnelse av samfunnsmessig rikdom, men samtidig som et større bidrag til produksjonen, hvilket synes å rettferdiggjøre den større tilegnelsen. Selv tjenester som er helt ubrukelige fra et produksjonssynspunkt kan smugles inn i en slik beregning som om de var like produktive som f.eks. den direkte virksomheten på arbeidsgjenstanden eller organisatoriske tjenester som er uunnværlige for forbereding og gjennomføring av samarbeidende arbeidsprosesser.

Den nederlandske gruppen klarte å eliminere slike inkonsekvenser i arbeidstidsregnskapet ved å skille klart mellom produksjons- og fordelingsvariabler. Produsentene som er tilknyttet foretakene kunne fastsette den totale arbeidstiden til et produkt ved hjelp av en enkel addisjonsprosedyre: Utgangspunktet var arbeidstiden i det forbruk-

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

te «faste produksjonsmidlet», som ble overført til produktet i løpet av produksjonen - dvs. avskrivninger på bygninger, anlegg, maskiner etc. Deretter ble arbeidstiden i forbrukte «sirkulerende produksjonsmidler» (råmaterialer, etc) plussset på. Disse to mengder suppleres deretter av den ny-utførte levende arbeidstiden. Denne produksjonsformelen inkluderer altså både den tidligere, allerede gjenstandsgjorte arbeidsmengden og den ny-tilførte arbeidsmengden. Slik kunne man bokføre den totale arbeidstiden for å produsere et økonomisk gode.

Mulige vanskeligheter med å tilordne arbeidstiden til de produserte varene blir likevel ikke behandlet. Hvordan skal arbeidstiden som ligger i et produksjonsanlegg fordeles på økonomiske goder som har benyttet disse anleggene? Og hvordan tilordner man arbeidstiden til produsentene som driver slike anlegg? Kostnadsregnskapet har utviklet metoder for dette, som blir ignorert av forfattergruppen. I det hele tatt blir ikke det eksisterende kostnadsregnskapets metoder betraktet og vurdert med henblikk på deres bidrag til en beregning av arbeidstidsinnholdet og dermed til muligheter for en mer nøyaktig fastsettelse av arbeidstiden.

Gruppen mener at addisjonsmetoden for utført arbeidstid gir et viktig orienteringspunkt for videre planlegging og organisering av produksjonen. Dersom produksjonsformelen viser forbruket av produksjonsmidler og utøvelsen av nye arbeidstimer, inneholder den også informasjon om hvilke produksjonsmidler som fornyes og hvor mange produsenter som trengs for å fortsette produksjonen som før. Fra dette konkluderer forfatterne at virksomheten, i denne produksjonsformelen, samtidig har funnet sin reproduksjonsformel, som viser «hvilket samfunnsprodukt, tilsvarende hvor mange arbeidstimer, som må tilbakeføres til virksomheten for å fornye alt som har gått tapt». (1930: 39) Det som gjelder for den enkelte virksomhet, fortsetter forfatterne, gjelder også for den kommunistiske økonomien som helhet. En egen fordeling av produksjonsmidler og arbeidskraft ville være unødvendig, siden fordelingen allerede er gitt av den materielle produksjonen.³⁵ «Produsentenes forhold til samfunnsproduktet ligger i tingene selv og nettopp på grunn av dette

35 Denne formuleringen har blitt kritisert, fordi den gir inntrykk av at «den enkelte virksomhetsorganisasjon reproducerer seg selv, som enkeltindivid. I virkeligheten er det imidlertid en del av hele samfunnets reproduksjon: den enkelte virksomheten reproducerer ikke selv selv i det hele tatt – i stofflige termer – men får de nødvendige produksjonsmidler, nettopp slik deres medlemmer får forbruksvarer, fra andre delprodusenter». (Knolle-Grothusen 2004)

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

har ingen 'tildelt' noe som helst». (sst., s. 68)

Forfatterne mener at produksjon og fordeling av produkter, inkludert en pengeløs fordeling av forbruksvarer, er mulig på grunnlag av et bedriftsmessig, bransjemessig og samfunnsøkonomisk arbeidstidsregnskap. Deres regnskapsmetode er altså konsistent. Siden de i motsetning til økonomiske beregninger in natura ikke gir avkall på en regnskapsenhet, men bruker samfunnsmessig gjennomsnittlig arbeidstid som en slik enhet, har de gjort det mulig å sammenligne alternative produksjonsprosesser henblikk med på tidsøkonomi. Mises' tese - «uten prisdannelse finnes det ikke noe økonomisk regnskap» - har med dette blitt utsatt for en fundamental kritikk.

Det faktum at man i de nye statssosialistiske landene som oppsto etter andre verdenskrig, inkludert DDR, Folkerepublikken Polen, Den føderative folkerepublikken Jugoslavia, Folkerepublikken Kina og senere Den cubanske republikk, beholdt penge- og kostnadsregnskapet, bidro til at overveielsene rundt arbeidstidsregnskapet ikke utviklet seg videre. For Paul Sweezy, Ernest Mandel og Charles Bettelheim virket utsiktene til slike samfunn fortsatt usikre, siden de mente at landene enten kunne bevege seg videre i retning av kommunistiske samfunn eller tilbake til kapitalismen, dersom den samfunnsøkonomiske planleggingen ble skjøvet tilbake og verdiloven igjen utviklet seg i samsvar med dette. Beregningen av arbeidstid så ut til å være et spørsmål for en fjern fremtid, som ikke trengte detaljert behandling. De holdt seg imidlertid til tesen om at arbeidstidsregnskapet ville være mulig og nødvendig på et senere tidspunkt i planøkonomiens utvikling.

Selv om den sovjetiske økonomien beholder verdi- og pengeformer, «utviser ikke den sovjetiske økonomien noen av den kapitalistiske økonomiens vesentlige kjennetegn», sa Mandel i sin *Marxistisk økonomisk teori*. Den var «kjennetegnet av en motstridende kombinasjon av en ikke-kapitalistisk produksjonsmåte med en borgerlig fordelingsmåte». De økonomiske kategoriene viste imidlertid «at et sosialistisk samfunn (dvs. kommunismens nedre fase) ennå ikke eksisterer i dette landet». (Mandel 1972: 708, 714f) Mandel forbant overhodet ikke «vare- og pengeøkonomiens død» med forvandlingen av vareproduserende arbeid til direkte samfunnsmessig arbeid, men med avskaffelsen av knapphet, dvs. med fri fordeling av forbruksvarer, som først ble mulig under sosialismen. «Bytteverdien lever videre så lenge bruksverdiene er knappe». (Mandel 1972: 716)

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

Bettelheims analyse av verdi og bytteverdi har også mangler, fordi han ikke grundig nok har undersøkt arbeidsproduktets verdiform og den eiendommenlige egenskap ved det vareproduserende arbeidet, som ligger til grunn for denne. Den vesentlige forskjellen mellom verdi og abstrakt arbeid, mellom verdistørrelse og arbeidstid, blir knapt problematisert av ham og til syvende og sist forsvinner de ut av Bettelheims refleksjoner. Konsekvensen blir at Bettelheim forstår pengene, og pengenes ulike funksjoner (som «verdimål, sirkulasjons- og betalingsmidler, godtgjøringsmidler, spare- og akkumulasjonsmidler»), som uunnværlige i en sosialistisk økonomi, til tross for felleseiendommen («regnskapsføringen i penger utgjør her en absolutt nødvendighet» - jf. Bettelheim 1971: 83) Det økonomiske regnskapet forblir altså et pengeregnskap. Forskjellen er bare at det ifølge Bettelheim må bygge på det «objektive verdibegrepet», dvs. på mengden utøvet arbeid.

Rudolf Bahro utviste en dypere forståelse av arbeidstidsregnskapets vilkår i sin bok *Alternativet*, skrevet i DDR. Han koblet Marx' «kommunetanke» - som ble utviklet i kjølvannet av hendelsene i Paris - til en «økonomisk regnskapsføring» basert på tidsenheter. Pariserkommunen i 1871 ble, til forskjell fra det sentraliserte statsmaskineriet, dannet av bystyremedlemmer som ble valgt ved alminnelig stemmerett i de forskjellige distrikter i Paris. De var direkte ansvarlige og til enhver tid avsettelige, og deres organiseringsmetoder kunne være en modell for hele Frankrike. «Alt vi kan lese om kommunestaten hos Marx og Engels», måtte ifølge Bahro (1979: 37) gjelde for hele «overgangen til sosialismen, kommunismens første fase». Kommunestaten skulle opprettes umiddelbart, «og for eksempel ikke bare når kommunismen var fullstendig!». Bahro siterer fra Marx' første utkast til *Borgerkrigen i Frankrike*, der det står å lese at kommunen var en revolusjon mot staten selv, en revolusjon mot «denne overnaturlige abort av samfunnet», «dette klassesamfunnets avskyelige maskineri» (s. 38). Arbeiderne sto i direkte opposisjon til staten og de måtte styrte den for å hevde sin individualitet. «Kommunen er altså i virkeligheten, 'samfunnets gjenerobring av statsmakten som sin egen levende makt ... 'folkemassenes gjenvinning av selve statsmakten' ...». (s. 40)

Bahro mente at denne «kommunetanken» også kunne ha praktisk betydning for samfunnets økonomiske organiseringsmåte. Som en territorielt avgrenset organisasjon kunne kommunen bli «det styrende

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

planleggende og rettleidende organ». Utover dette organet skulle ingen sentral kontroll, som ledsager visse nødvendigvis sentralstyrte samfunnsprosesser, «få sno seg inn i de fundamentale enhetene for reproduksjonsprosessens ulike hovedaktiviteter». (s. 529) At «samfunnet som en kommunesammenslutning» på ingen måte ville forhindre samfunnsøkonomisk planlegging, men tvert imot organisere den føderalt, ble understreket av Bahro ved ulike anledninger i hans bok. Dermed skulle kommunedeleгатene i nasjonalforsamlingen «fra begynnelsen av besitte samfunnsmessig potens og kompetanse til også å bestemme en overordnet plan for de assosierte kommuner». (s. 531) Bahros resonnement er til syvende og sist globalt: «Assosiasjonen av kommuner til det nasjonale fellesskap – foreningen av nasjoner i en pasifisert, kooperativ verden – formidlingen til de respektive høyere enheter gjennom delegater valgt av grunnplanet.» (s. 543)

Bahro var ikke under noen illusjoner mot at realiseringen av «kommunetanken» ville kreve avskaffelse av privat eiendomsrett, dvs. «ekspropriasjon av kapitalistene», og han erkjente at dette tvangstiltaket også ville eliminere verdiformen og redusere den samfunnsmessige rikdommen til bruksverdier. «Den (eksproprieringen av kapitalistene - G. S.) er altså identisk med avskaffelsen av vareproduksjonen og pengene, hvor produsentens fremmedgjøring fra sitt produkt finner sitt konsentrerte uttrykk.» «Lønnsarbeidets forsvinning» er en selvfølge, erkjente Bahro, for arbeidskraften mister sin vareform ved å ta produksjonsmidlene i besittelse. Så lenge «ytelsesprinsippet» gjaldt, kunne sedler bevise arbeidsmengden som ble utført. Men «disse er ikke penger: de sirkulerer ikke». Enhver økonomi oppløses, som Marx allerede hadde skrevet i *Grundrisse*, i tidsøkonomi, «men dette henger bare sammen med det eneste målet for kommunistisk produksjon: det universelt utviklede frie mennesket». (Marx i Bahro 1979: 33)

Den økende ustabiliteten i de statssosialistiske landene, som på begynnelsen av 1990-tallet erstattet sin produksjonsmåte med en kapitalistisk produksjonsmåte, reiste spørsmålet om i hvilken grad alternativer til kapitalismen fortsatt var mulige. Den økende ulikheten i inntekt og formue, de nye teknologiske mulighetene for å organisere og planlegge økonomien som et resultat av den digitale revolusjonen, såvel som den «bolivariske revolusjonen» i Latin-Amerika, har siden begynnelsen av nittitallet fremmet en debatt som tidvis har blitt kalt «sosialisme for det 21. århundret».

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

Denne sosialismedebatten har utviklet seg i to retninger. Erhard Crome, Michael og André Brie, Oskar Lafontaine, Joachim Bischoff, Stephan Krüger, Sahra Wagenknecht og noen andre aspirerer ikke til en fundamentalt ny produksjonsform basert på felles eiendom, men ønsker i prinsippet å la kapitalistisk privateiendom eller i det minste «en entreprenørskapskultur med initiativånd og innovasjonsvilje» (Krüger 2016: 15) forbli - og håper å kunne bøte på visse ubalanser gjennom økt statlig eierskap, sosiale reformer og regulerende statsinngrep.³⁶ Arbeidstidsregnskapet spiller ingen rolle i slike markedssosialistiske forestillinger. De baserer seg stadig på de velkjente kategoriene verdi og inntekt, inkludert pris, lønn, profitt, renter osv.

Meinhard Creydt's refleksjoner om det postkapitalistiske samfunnet beskriver noen viktige aspekter av en revolusjon i arbeids- og leve-måten. Han holder seg imidlertid innenfor markedssosialistiske teories horisont når han lar privateiendom vedvare i form av «offentlige virksomheter». Han ønsker bare å presse tilbake de vareproduserende virksomhetene, og de private interessene basert på dem, men ikke å avskaffe deres borgerlige former. Han begrenser seg i utgangspunktet til kostnader, priser og markedsmekanismer for å kontrollere produksjonen og

36 Krüger (2016: 377ff) regner f.eks. «herredømmet til markedsbasert ressursallokering» for å være uunnværlig, og dermed også arbeidets indirekte samfunnsmessige karakter og verdien som denne særegne samfunnskarakteren må bli tinglyg framstilt i. Han lar bestå den allerede eksisterende kontrasten mellom den markedsformidlede, indirekte samfunnsmessiggjøringen av privat arbeid i ulike bedrifter og den direkte samfunnsgjøringen av arbeidet i enkeltbedriftene. «På denne måten skiller denne modellen seg imidlertid ikke vesentlig fra den kapitalistiske produksjonsmåten», påpeker Nathanael Wolff (2022: 78) i sin kritikk av Stephan Krügers teori om markedssosialisme. På grunn av den uatskillelige forbindelsen mellom de ulike utviklede verdiformene som manifestasjoner av samfunnsmessig arbeid, er ideen om «at kapital som en utviklet verdiform, og dens fetisjkarakter, kan avskaffes uten å overvinne enklere verdiformer som varen og pengene, absurd». Det er snarere omvendt: for å avskaffe kapital som en utviklet verdiform, og kapitalfetisjismen, må man nødvendigvis overvinne de enkle verdiformene varer og penger. Siden kapital utgjør en verdiform som er mer utviklet enn varer og penger, er kapitalfetisjen bare en potensert variant av vare- og pengefetisjen. En avskaffelse av kapitalfetisjen som en «kapitalistisk form for samfunnsgjøring» på grunnlag av arbeidets indirekte samfunnsmessige karakter, samtidig som denne karakteren i seg selv, og verdien representert i vare- og pengeformene, bevares, er dermed umulig. Med sin tese om den vedvarende eksistensen til verdien og arbeidets indirekte samfunnsmessige karakter etter avskaffelsen av den kapitalistiske produksjonsmåten, «blir Krüger derfor viklet inn i den samme motsetningen som Marx allerede kritiserte i den småborgerlig-sosialistiske oppfatningen av 'tidsedler' eller 'arbeidspenger'» (Wolff 2022: 52) Derfor er en «markedsøkonomi» nødvendigvis alltid «kapitalistisk», dvs. en «sosialistisk markedsøkonomi» er kategorisk umulig.

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

byttet. Han finner ikke noe alternativ i arbeidstidsregnskapet, da han mener at «samfunnsmessig gjennomsnittlig nødvendig arbeidstid» ikke kan fastsettes for enkeltprodukter (Creydt 2019: 43f). Som i de markeds-sosialistiske teoriene, finner man i Creydots idé om et «postkapitalistisk samfunn» også en blanding av inkompatible systemelementer, bare med den forskjell at han vurderer denne blandingen som et «dilemma» og mener man i første omgang må nøye seg med å «ikke kunne gi svar».

En annen retning tar sikte på mer grunnleggende omveltninger av de gitte produksjons- og fordelingsforholdene og inkluderer arbeidstidsregnskapet i sine betraktninger, noen ganger mer, noen ganger mindre sterkt. Denne gruppen inkluderer de to skottene Paul Cockshott og Allin Cottrell (1993), historikeren Arno Peters (1996), Heinz Dietrich (2006), tidligere rådgiver for Venezuelas avdøde president Hugo Chavez, og sist men ikke minst økonomen Wolfgang Hoss (2006). Disse forfatterne har bidratt med visse refleksjoner rundt arbeidstidsregnskapet, men uten å presentere en sammenhengende teori. Den indre sammenhengen mellom privateiendom, vareproduserende arbeid og penger blir ikke tilstrekkelig behandlet.

På toppen av debatten står Darwin Dante, med sin tese om at en arbeidsuke på bare fem timer ville være tilstrekkelig for å utføre arbeidet som er nødvendig for gode økonomien. Basert på tall fra Tysklands statistiske årbok fra 1988, beregner han det «nødvendige arbeidet» ved å ignorere alle former for overflødig arbeid som baserer seg på penge- og eiendomssystemet og bare ta i betraktning arbeid som bidrar til menneskelig behovstilfredstillelse. Dette omfatter den bruksverdiorienterte virksomheten innen jord- og skogbruk, industri, bygg, energi, vann og bergverk, transport og kommunikasjon, helsevesen, etc.

På den annen side finnes det arbeidere som ikke bidrar til goderikdommen, siden de utelukkende tilhører den kapitalistiske samfunnsformen, dvs. vokser ut av pengeøkonomien, handelen og den private eiendomsretten, og i seg selv ville være overflødige, og fullstendig unnværlige, i et samfunn frigjort fra kapitalistisk konkurranse. Det gjenværende nødvendige arbeidet, fordelt på alle arbeidsføre, ville gjøre det mulig å radikalt redusere arbeidstiden til hver enkelt – til under fem timer per uke. Lønn ville ikke lenger eksistere i denne fellesskaplige økonomien, og heller ikke nytteverdier. Handel med varer eller penger – hele den kommersielle siden av samfunnsrikdommen – ville bli eliminert. Dante stopper ved

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

dette resultatet uten å undersøke i hvilken grad arbeidstid må tjene som en regnskapsenhet for å muliggjøre samfunnets økonomiske reproduksjon.

Dantes bidrag fikk liten oppmerksomhet og forble uten nevneverdig innflytelse på debatten om «sosialisme i det 21. århundre».

I sin *Modell av en sosialistisk markedsøkonomi* formulerer Wolfgang Hoss, i forlengelse av Marx, først tesen om at vareproduksjonen ikke kan fortsette i et samfunn basert på felleseiendom. Samtidig mener han at viktige kategorier fra den gamle kapitalistiske økonomien, inkludert verdier, priser, lønn, kostnadsregnskap, en slags penger og visse av markedets regulerende funksjoner, fortsatt kan eksistere. En fascinasjon for markedet finnes stadig hos ham – og i diskusjonen som sådan.³⁷

Men markedet produserer ingenting, det transporterer ingenting, det skaper ikke den materielle overfloden i vareverdenen som virkelig er beundringsverdig. Markedet er ikke annet enn møtet mellom leverandører og etterspørre, stedet hvor leverandørene realiserer prisen ved å selge varen, og etterspørre gir bort pengene sine, for å realisere bruksverdien. Markedet er bare formen for varens bevegelse. Den tilhører produktets prisform og utgjør ikke en ekstern organisatorisk enhet som kan innføres vilkårlig – som et teknisk instrument – i et planlagt system.³⁸

37 «At disse kritikerne av vareformen likevel ønsker å bevare prisene og 'et slags marked', skyldes en fascinasjon for markedet som til stadighet blander selv kritiske sinn. En slik fascinasjon næres fremfor alt gjennom erfaringen til den pengebe-sittende forbruker. Han står midt i en enorm overflod av varer – verdensmarkedet åpner seg for ham, så å si. Pengene hans blir regnet som representanten for all materiell rik-dom. Han kan kjøpe alle varene han vil så lenge prisen er overkommelig for ham. Han har ubegrenset valgfrihet.» (Sandleben 2007)

38 Laus Steinitz (2018: 52) argumenterer feks. for en kombinasjon av planlagt og markedsbasert regulering. En slik kombinasjon forutsetter etter hans mening «at man forsøker å utnytte fordelene ved begge reguleringsformer i stor grad og samti-dig unngå deres respektive ulemper – eller begrense disse i størst mulig grad». Denne blandingen av markedsøkonomiske og planøkonomiske elementer er karakteristisk for alle markeds-sosialistiske teorier, hvis analytiske mangel består i at de ikke i tilstrekkelig grad har reflektert over den samfunnsmessige formen til varen som opptrer på marke-det, det vil si den særegne samfunnsmessige karakteren til arbeidet som produserer varene. Meinhard Creydt har fremhevet de indre motsetningene i begrepet markedsso-sialisme: «De som tror at markeder og det postkapitalistiske samfunnet uten videre er kompatible, gjør mange ting med markedet. De drar i det, deformerer og omformer det. I denne ideen blir markedet en slags materie uten egenskaper. Du kan gjøre hva som helst med den uten at den mister noen av sine karakteristiske fordeler eller egenskaper.»

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

Forestillingen om at markedet automatisk skulle fremtvinge en samfunnsmessig koordinering av produksjonen, dvs. en proporsjonering av de ulike produksjonsgrenene, er også en illusjon, for den samfunnsmessige arbeidsdelingen er allerede en *forutsetning* for markedets hendelser. Den påståtte «markedskoordineringen» består ganske enkelt i å uttrykke maktforholdene mellom tilbud og etterspørsel, skapt av den samfunnsmessige arbeidsdelingen, i bevegelsen til de respektive markedsprisene. Ubalanser, dvs. for mye eller for lite av en gitt vare, kommer til uttrykk i fallende eller stigende priser. Markedsaktørene reagerer på disse prissignalene, der også vilkårlighet og tilfældighet gir falske ledetråder, med det resultat at deres beslutninger fører til nye ubalanser. Proporsjonalitet i de enkelte produksjonsgrenene kan derfor først hevdes i etterkant, gjennom sløsing av samfunnsmessig arbeid, i en permanent disproportjonalitetsprosess. Vanligvis blir sløsing bare lagt merke til når økonomiske kriser fører til en massiv devaluering og ødeleggelse av varer – og til og med av produktivkreftene.

Fascinasjonen for markedet går noen ganger så langt at folk tror de må gjenskape reguleringsmekanismen tilbud og etterspørsel. De to skottene W. Paul Cockshott og Allin Cottrell oppdaget ideen om en «markedsalgoritme» på 1990-tallet. Deres «teori om et sosialistisk marked for forbruksvarer» innebærer å beregne «arbeidsverdien» til alle forbruksvarer, «dvs. den totale mengden direkte og indirekte samfunnsmessig arbeid som kreves for å produsere dem». Dersom det finnes «overskuddsetterspørsel», vil planleggerne beregne en høyere (Creydt 2019: 47) Representanter for en enhet av markedet og det postkapitalistiske samfunnet hevder at de står for en sammenhengende teori. Imidlertid står de langt unna dette. De likner ofte på teori-imitasjoner, som har rundet alle hjørner og «planlegger å vaske pelsen uten å bli våt» (Creydt 2019: 47; se også Creydt 2016: 151ff). Til tross for sin kritikk av markeds sosialismens indre konsekvens, argumenterer Creydt for at et postkapitalistisk samfunn ville måtte begrense markedene sterkt, men ikke avskaffe dem, da komplekse samfunn ikke kan klare seg uten markedsstyring. Creydt faller tilbake på det smithske byttedogmet. At han skriver under på markedsfetisjen og ikke kan forestille seg avanserte samfunn basert på arbeidsdeling uten markeder, er et resultat av hans utilstrekkelige analyse av vareformen. Han har oversett verdiformens særegne karakter, der den særegne samfunnsmessige karakteren til vareproduserende arbeid bare kan representeres indirekte og tinglig, som pris, slik at denne historisk spesielle formen for ham fremstår som den evig nødvendige formen til en utviklet økonomi. Dilemmaet som Creydt ikke vet hvordan han skal unngå, når han kun ønsker å sterkt begrense markedet i et postkapitalistisk samfunn uten å avskaffe det, minner om motsetningene som noen tidsmessige billettører kastet seg ut i for 200 år siden, da de bare ville reformere pengene uten å radikalt bryte med privat eiendomsrett og vareproduksjon.

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

likevektspris. Det skal medføre at tilbud og etterspørsel på ny dekker hverandre. I motsatt tilfelle ville likevektsprisen settes lavere. Deretter må planleggerne bruke følgende regel: «Øk produksjonsmålet for produkter med et forhold større enn 1.0; senk produksjonsmålet for produkter med et forhold mindre enn 1.0.» (Cockshott/Cottrell 2006: 153f)

Hvorfor gjenta en komplisert prisingsprosess, som ifølge forfatterne krever en enorm beregningsinnsats, når eksistensen av for mange eller for få produkter kan identifiseres på lagernivåer – inngående og utgående strømmer. Hvis et produkt blir mangelfullt, er den direkte måten å rapportere knappheten på, å produsere det,³⁹ i stedet for å gå rundt grøten og kopiere markedet.⁴⁰

Hoss ser for seg en lignende tilpasningsprosess i sin sosialisme-forståelse, bare ikke gjennom prisbevegelser, men gjennom et premiumsystem: Hvis det feks. fantes et overskudd av bremsemotorer og en overskuddsetterspørsel etter trinnmotorer, ville prisene i kapitalismen falle på bremsemotorer, og profitten de innbringer ville falle, hvilket ville føre til en begrensning av bremsemotorproduksjonen. Motsatt vil produksjonen av trinnmotorer ekspandere på grunn av stigende priser og profitt. «Uoverensstemmelser mellom tilbud og etterspørsel representerer avvik fra regelen, som i den kapitalistiske markedskonomen vanligvis blir automatisk kompensert.» (Hoss 2006: 103) Hvis det i det sosialistiske fordelingsystemet fantes et overskudd av bremsemotorer og en overskuddsetterspørsel etter trinnmotorer, ville prisene ikke få lov til å endre seg, men en rask kompensasjon ville være mulig gjennom en «rikelig etterspørselstilpasningspremie». Resultatet ville da bli det samme som i det kapitalistiske systemet: «produksjonen av goder med stor etterspørsel, øker, mens produksjonen av goder med mindre etterspørsel, faller» (Hoss 2006: 104). Sløsingen som oppstår fordi byttet finner sted under uproporsjonale forhold, vil også vedvare.

39 I vår tid vokser produksjonen sammen med internett. Rent teknisk kan alle produksjons- og arbeidsnivåer i økende grad kobles til hverandre i et nettverk. Maskinene kommuniserer direkte med hverandre og med de foreløpige produktene. Til dette formål mottar de elektromagnetiske etiketter. Maskinen «vet» hvor mange mellomprodukter som fortsatt er på lager. Dersom lageret er i ferd med å bli tomt, kan det automatisk etterbestille fra leverandøren og utløse produksjonen av produktet der, uten behov for markedssignaler.

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

Hva ville man oppnå hvis de kapitalistiske markedsmekanismene ble møysommelig reproduert av «superraske datamaskinsentraler»? Først beregner du arbeidstiden, setter den i forhold til verdiene og beregner deretter prisene gjennom en stor operasjon, for til slutt å måle deres avvik fra verdien. Den i utgangspunktet enkle beregningen av arbeidstid, som består av gammelt og nytilført arbeid⁴¹, blir vanskeliggjort og tilsørt gjennom opprettholdelsen av prisene – og blandes også sammen med verdikategoriene til den kapitalistiske økonomien. På denne måten blir det økonomiske regnskapet omsider skjøvet inn i rammen av det borgerlige nasjonalregnskapet.

I Cockshott/Cottrell-utkastet møter vi samtlige økonomiske kategorier, inkludert bruttoverdiprodukt, avskrivninger, sparing, skatt, kreditt, handelsunderskudd osv. Staten, med sitt eierskap til produksjonsmidlene, har blitt en sjonglør som nå, med hjelp fra planleggingsmyndighetene, også må organisere produksjonen, akkumuleringen, fordelingen, osv.

Slike borgerlige former vedvarer også hos Arno Peters og Heinz Dietrich. I stedet for profittøkonomien – som de kaller krematistikk – setter de det enkle varebytte. Dietrich viser positivt til Cockshott/Cottrell-teorien og tar til seg tesen om at datakraften til datamaskiner har muliggjort en effektiv ekvivalensøkonomi basert på arbeidstidsberegning. «Den avgjørende blokaden mot utviklingen til det historiske sosialistiske samfunnet var underutviklingen av kybernetiske produktivkrefter, og er i dag overvunnet», skriver Dietrich (2006: 95). Dermed står «ingenting i veien for den objektive muligheten til et deltakelsesdemokrati og en tilsvarende ekvivalensøkonomi.»

Spørsmålet om i hvilken grad det er mulig å registrere arbeidstiden også uten datateknologi, f.eks. på bedriftsnivå, blir ikke diskutert. Dietrich ser bort fra at selv de kritiske ricardianerne for 200 år siden regnet tidsregistreringen for å være uproblematisk, og at den nederlandske gruppen i 1930 demonstrerte hvordan arbeidstid enkelt kan registreres og brukes som grunnlag for en proporsjonal ordning av produksjon og fordeling. Det er klart at evnen til å beregne arbeidstid ikke er knyttet til nivået på de «kybernetiske produktivkreftene».

41 I tillegg til det nytilførte, «nåværende arbeidet» tilkommer, som Cockshott og Cottrell bemerker, «det forgangne arbeidet som overføres fra goder som har blitt produsert i tidligere perioder».

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

I sin teori ønsker Dietrich å realisere «byttet av varer etter varenes virkelige verdi (= summen av all arbeidstid inneholdt deri)», og «godtgjørelsen» må «utelukkende skje i henhold til summen av individets utførte arbeidstid».⁴² Utbytting burde etter hans mening ikke lenger eksistere, og dermed ikke profitt, grunnrente osv. Bytte må frigjøres fra makt og tyveri⁴³, kriminalitet må erstattes av det enkle bytte av ekvivalenter. Dette synet minner mer om de kritiske ricardianerne enn om Marx' teori, med dens presist formulerte verdibestemmelser. Med sin ekvivalensøkonomi ønsker Dietrich å gå tilbake til det enkle byttet av varer.

Fundamentale mangler i analysen av vare-, penge- og kapitalformene har umuliggjort en mer grunnleggende kritikk av det pengeøkonomiske regnskapet. Beregningen av arbeidstid, som i virkeligheten ligger skjult bak prisberegningen, blir dessuten bare vagt oppfattet. Selv når en sosialistisk planøkonomi diskuteres som et alternativ til den kapitalistiske markedsøkonomien, legger forfatterne verdiformene bak seg uten å ha undersøkt nærmere i hvilken grad de mister sin betydning så snart den samfunnsmessige arbeidsformen endres. Den fundamentale forskjellen mellom vareproduserende arbeid, penger, markeder og pris- og kostnadsregnskapet basert på dette, på den ene siden, og det direkte samfunnsmessige arbeidet på grunnlag av felles eiendom, med det nå nødvendige arbeidstidsregnskapet, på den andre siden, blir bare uklart oppfattet, forvrengt eller til og med fullstendig tilslørt gjennom begrepsforvirring. Den fundamentale forskjellen mellom prisberegning og arbeidstidsberegning blir utvisket, akkurat som forskjellen mellom en kapitalistisk og en kommunistisk produksjonsmåte, slik at det samfunnsmessige bruddet mellom de to samfunnsformasjoner blir forvrengt, og sosialismen etterlignes, der den i virkeligheten ikke eksisterer.

Alle disse manglene kan gjenfinnes i boken *A People's Republic of Walmart*. De to forfatterne Leigh Phillips og Michal Rozworski argumenterer for at det er mulig å finne et alternativ til den eksisterende markedsmekanismen ved hjelp av de enorme datamengdene som i dag er tilgjengelige, samt ved hjelp av kunstig intelligens. Markedet

42 Dietrich (2006: 117). Du kan se i dette sitatet hvor ureflektert Dietrich forholder seg til kategorier som ble tydeliggjort i Marx' kritikk av politiske økonomien.

43 «I krematistikken er prisen på en vare i hovedsak bestemt av makten til de økonomiske aktørene som er involvert i prisdannelsen. Den som har mest makt – enten politisk, økonomisk, kulturelt eller militært – kan på tvers av de svakeste tvinge fram prisen på varene, tjenestene og arbeidskraften» (Dietrich 2006: 160).

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

forstås ikke som et historisk spesielt samfunnsmessig forhold mellom uavhengig og gjensidig avhengig privat arbeid, men forvandles i stedet til en teknisk størrelse som frem til Big Datas tid utgjorde en relativt gunstig allokeringsmetode. Hvis den markedsliberale sosialismekritikeren Friedrich von Hayek mente at bare markeder kunne samle informasjonen som var spredd utover i samfunnet, har dette synet i ettertid blitt foreldet av de nye IT-baserte mulighetene. Hayek kunne ikke ha forestilt seg de enorme datamengder som i dag kan lagres og brukes helt uavhengig av markedsprosesser. «Det er en deilig ironi at Big Data, som produserer og oppdager så mye ny kunnskap, en dag kan legge til rette for det Hayek trodde bare markeder er i stand til.»⁴⁴

Spørsmålet om eiendomsretten blir – bortsett fra noen få randbemerkninger – stort sett ikke tatt opp i det hele tatt. Denne blindsonen har å gjøre med den rent tekniske forståelsen av markedene, som ikke lenger sees i sammenheng med privat eiendomsrett, dvs. et bestemt produksjonsforhold. Det som er avgjørende i dette synet er først og fremst i hvilken grad planøkonomien, utstyrt med Big Data og kunstig intelligens, etterligner markedsmekanismen på en bedre måte, og dermed blir økonomisk overlegen det virkelig eksisterende markedssystemet. Planlegging finnes allerede i statsapparatet, i militæret og i bedriftene. Spesielt de store planleggingssystemene til Walmart og Amazon er bevis nok på planøkonomiens effektivitet.

Tesen om at datamaskiner er bedre enn markeder setter begge på samme nivå. Spørsmålet om regnskapsenheten, som ville innebære å problematisere et samfunnsmessig produksjonsforhold, kan ikke oppstå i dette teknisk definerte alternativet. Den tekniske forståelsen av markedet gjør det mulig at pengeregnskapet kan bli regnet som en alternativ økonomisk beregningsmåte. Ikke bare varens pengeform, men også kapitalformen står uten noe alternativ, når Phillips og Rozworski allerede definerer det finansielle systemet, med pengene og kapitalformene det inneholder, som en slags planøkonomi.⁴⁵

44 Leigh Philips/Michal Rozworski, *People's Republic of Walmart*, kap. 4

45 «Kapitalismen har også noe som tilsvarende en totaløkonomisk sentralplanlegger: finanssystemet – ledebilen i berg og dal-banen, som håndterer sinnstemninger og porsjonerer ut investeringer.» Philips/Rozworski (2019: Kapittel 5). En «kommunisme gjennom indeksfond» spør Philips og Rozworski, og peker på samfunnsplanleggingen som angivelig er inneholdt i finanssystemet: «Og indeksfond (som passivt investerer penger), pensjonsfond, statlige sparefond og andre enorme kapitalansamlinger

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

I boka *Revolusjon for klimaet* (2020) har Christian Zeller brakt den spesifikke kapitalistiske formdefinisjonen frem i lyset, slik at forskjellen med det tiltenkte nye samfunnet blir mer synlig. Han ser et behov for et «dobbelte revolusjonært økososialistisk brudd som overvinne den borgerlige kapitalistiske staten så vel som store deler av produksjons- og finanssystemet». (Zeller 2020: 60) Ut fra dette utvikler han «begrepet samfunnsmessig tilegnelse», som forutsetter avskaffelse av privat eiendom til strategisk viktige produksjonsmidler.⁴⁶

Hvor langt det «revolusjonære bruddet» faktisk går, og om det inkluderer vare-, penge- og kapitalformene, forblir uklart og analyseres ikke i detalj. Samfunnet må bare frigjøres fra penge- og finansmarkedenes begrensninger, men ikke fra pengene og finansmarkedene som sådan. Zeller ser bare for seg en «restrukturering av finanssektoren», dvs. en reduksjon av den og en re-orientering henimot befolkningens behov. «Pengesystemet, sparingene og kreditt- og betalingssystemet er viktige institusjoner i samfunnets interesse. Derfor må de nødvendigvis følge logikken til offentlige tjenester og organiseres og forvaltes som offentlige tjenester. Det finansielle systemet må ikke være en kilde til profitt.» (Zeller 2020: 159) Endelig burde den organiseres på en slik måte at den tjener finansieringen, produksjonen og fordelingen av bruksverdier.

Alle verdikategorier i den kapitalistiske produksjonsmåten skal grunnleggende sett bestå og må bare begrenses i deres skadevirkninger. Dersom prisene og finanssektoren består, må også prisregnskapet og det på det baserte kostnadsregnskapet, fortsatt regnes som en selvfølge for all økonomisk beregning. Denne tenkningen er fastlåst til den borgerlige økonomiens kategorier og gir ikke rom til å utforske økonomisk beregning og regnskapsføring på en måte som overskrider kostnadsregnskapets borgerlige horisont.

I boka *Vareproduksjonen og dens slutt* (2017) reiser derimot Gerfried Tschinkel spørsmålet om verdikategoriernes historiske karakter og konkluderer at verdiformen til arbeidsproduktet på ingen måte er en selvinnslysende overhistorisk form, men at vare- og pengeformene, og dermed

binder økonomiske aktører enda tettere sammen med deres enorme pengesamlinger.« (sst.)

⁴⁶ «Kapitalens eierskap og makt over strategiske produksjonsmidler, skal avskaffes» (Zeller 2020: 66).

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

prisene, er historiske former som oppstår av den særegne samfunnsmessige karakteren til det vareproduserende arbeidet og nødvendigvis må forsvinne med innføringen av felleseiendom og det «direkte samfunnsmessige arbeidet» knyttet til denne. «Verdi og direkte samfunnsmessig arbeid utelukker hverandre» (Tschinkel 2017: 78). I sin analyse av sosialismen i DDR mener han å ha funnet at de økende økonomiske vanskelighetene var et resultat av verdiloven, som hadde en stadig mer oppløsende virkning på samfunnsorganiseringen og planleggingen, såvel som på den sosialistiske eiendommen, og til slutt fikk overtaket.⁴⁷

Tschinkels kritikk av verdiformens politiske økonomi, med utgangspunkt i Marx, utgjør en tilbakevending til Otto Leichters kritikk av prisregnskapet, såvel som til den nederlandske gruppen og Rudolf Bahro. Som Tschinkel påpeker ville verdiforholdene, som historisk midlertidige fenomener, bli avskaffet allerede i kommunismens første fase, der det gjensidig uavhengige privatarbeidets særegent samfunnsmessige karakter blir erstattet av direkte samfunnsmessig arbeid. Prisregnskapet erstattes dermed av arbeidstidsregnskapet. «Arbeidstidsregnskapet tjener beregningen og planleggingen. ... På det individuelle forbruksområdet blir det betalt med arbeidsattester, så snart penger er blitt over-

47 Den grunnleggende uforeneligheten mellom marked og plan hadde lenge vært gjenstand for diskusjon, ikke bare teoretisk, men også praktisk, senest med innføringen av den nye økonomiske politikken i Sovjet-Russland våren 1921 (Giacché 2019: 87ff). Jevgenij Preobrazjenskij, en ledende økonom i det unge Sovjetunionen, fokuserte på den strukturelle motsetningen mellom bevisst samfunnsmessig planlegging og den blindt fungerende verdiloven, uten å unnlate å peke på farene for planøkonomiens eksistens. «I praksis viste det seg naturligvis på alle måter at vareproduksjon og samfunnsplanlegging var på kant med hverandre», skriver Ansgar Knolle-Grothusen i sin analyse av «Vareproduksjon og markeder i et sosialistisk samfunn». Selv om den innholdsmessig var begrenset til relativt små områder, fortsatte vareproduksjonen å spille en rolle «som uttrykk for produktets dominans over produsentene». «Denne formen presset seg tilbake henimot sitt adekvate innhold: allmenngjøringen av vareproduksjonen til kapitalistisk vareproduksjon ble bare forhindret ved hjelp av politisk makt.» Verdiloven ble først bare akseptert som et nødvendig onde, men senere erklært som sosialismens lov. «Men det setter deg i et dilemma hvis du ikke samtidig ønsker å gi opp planen», avslutter Helmut Dunkhase (2013: 2). «Ubeslutsomheten mellom plan og marked bidro til at man på denne måten verken kunne gjenskape den kapitalistiske markedsøkonomiens destruktive dynamikk eller utfolde fordelene ved en sosialistisk planøkonomi. Marked og plan utelukker hverandre gjensidig. Dette betyr selvsagt ikke at markedselementer og planøkonomi ikke kan eksistere side om side. Det har skjedd i fortiden og vil helt sikkert skje i fremtiden, i en viss tidsperiode. Men jeg vil gjøre det klart at hvis du engasjerer markedselementer i en planøkonomi, har du brakt fienden inn i ditt hus.» (sst., s. 7)

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

flødige.»⁴⁸ Det legges opp til en nærmere undersøkelse av arbeidstidsregnskapet, men Tschinkel har imidlertid ennå ikke tatt fatt på denne oppgaven.

Christian Hofmann og Philip Broistedt har videreført og utdypet denne ny-orienteringen mot arbeidstidsregnskapet. I sin bok *Goodbye Capital* (2019) tar de utgangspunkt i penger, som av ulike sosiale og økologiske bevegelser blir sett på som årsaken til sosiale problemer. De konkluderer at mye av det som tilskrives penger har dypere årsaker og allerede er innebygd i det vareproduserende arbeidets samfunnsmessige form. Arbeidet utøves altså privat, for det meste i kapitalistiske bedrifter. Dens samfunnsmessige karakter avsløres i byttet, i de samfunnsmessige forholdene mellom varer, først etter at varen er produsert, dvs. etter at arbeidet er blitt gjenstandsgjort i den. Konsekvensen er at varens pengeform, dens pris og dens bytteverdi, får en uavhengig eksistens som penger. Pengene fungerer på sin side som kapital så snart deres formål er økningen av pengene. Dette blir nå samfunnets virkelige fundament. Mennesker blir dominert av noe de selv har skapt. Samfunnsmessige katastrofer og «økologiske ødeleggelser» er nødvendige konsekvenser av dette. Men siden menneskene selv har skapt denne kapitalistiske tilstanden, kan de også avskaffe den.

Ifølge forfatterne må den kompliserte kapitalistiske produksjonen, som er tilbøyelig til store kriser, bli fundamentalt endret gjennom «planlegging og arbeidstidsberegning». Så snart det samfunnsmessige arbeidet er organisert, dvs. ikke lenger utøves som gjensidig uavhengig privat arbeid, forsvinner pengebegrepet, og arbeidets naturlige mål, arbeidstid, kan benyttes direkte.⁴⁹ De samfunnsmessige forholdene, som blir kraftig forvansket av varer, penger og kapital, får en enkel og oversiktlig struktur, uten behov for en stat som er adskilt fra samfunnet.⁵⁰

48 Tschinkel 2017: 93. Ordlyden «betalt med arbeidssertifikater» uttrykker ideen om at disse sedlene sirkulerer på samme måte som penger, hvilket imidlertid ikke kan være tilfellet.

49 «I arbeidstidsregnskapet gjenfinner vi de sosiale funksjonene som pengene overtok i vareøkonomien: Måling, formidling og representering. Dog ikke som en gjenstandsmessig skikkelse av en annen verdi, men direkte.» (Hofmann/Broistedt 2019: 87)

50 «Den felles eiendomsretten til produksjonsmidler er grunnlaget for planen. Man kan bare planlegge det man også disponerer. ... Samfunnsplanlegging og det private eierskapet til arbeidsmidler er derfor grunnleggende sett gjensidig utelukkende ... En eiende stat, stående over samfunnet (for å forvalte alles eiendom med deres

Forfatterne mener at avskaffelsen av den private eiendomsretten og de assosierte produsentenes beslaglegging av produksjonsmidlene, er forutsetningen for «planlegging på grunnlag av arbeidstidsregnskapet». Deres fundamentale kritikk av penge- og vareformen er nyttig når vi i dag skal tenke nytt om samfunnet etter pengene.

3.4 Resultater

Vår gjennomgang av teoriene om arbeidsberegning og arbeidspenger ga oss følgende resultat: Med utgangspunkt i den klassiske arbeidsverditeorien, ifølge hvilken varer byttes i forhold til mengden arbeid de inneholder, utviklet de kritiske ricardianerne sin tese om «kapitalens ufruktbarhet». De tilskrev inntekter fra profitt, renter og grunnrenter, tilegnelsen av andres arbeid (f.eks. Hodgskin, Bray, Gray, Thomson, Owen). De kritiserte konvensjonelle penger som et middel til denne tilegnelsen, og som et kunstig verdimål, og krevde arbeidspenger som direkte skulle måle og uttrykke arbeidstiden nedfelt i varene.

I teoriene om byttebanken og arbeidspengene ble kjernen i arbeidstidsregnskapet og dermed alternativet til pengeregnskapet, formulert. Selv om det var mer underforstått enn utdypet, ble det antatt et slags samfunnsmessig gjennomsnittsarbeid som måleenheten for hvor mye arbeid som ble utøvet i produksjonen, målt i henhold til arbeidstiden. Tilfeldigvis ble forbindelsen til kostnadsregnskapet allerede antydnet med bemerkningen om at registreringen av arbeidstiden som utøves i produksjonen av et produkt neppe er vanskeligere enn registreringen av de tilsvarende «tilvirkningskostnadene». Det ble også tidvis foreslått at metodene for planlegging og organisering av private virksomheter kunne overføres til økonomien som helhet på grunnlag av felleseiendom til produksjonsmidlene.

Det var imidlertid Marx og Engels som fullt ut klarte å avdekke den indre sammenhengen mellom vareproduserende arbeid, privat eiendomsrett og penger. Ikke bare ga de det på ingen måte enkle beviset på hvorfor arbeidet som varens verdi og arbeidstiden som varens verdistørrelse må framtre som pris, men de gjorde det også klart at det under betingelsene til den direkte samfunnsmessige produksjonen, der arbeid ikke lenger ville være et privat anliggende for uavhengige vareprodusenter, er en arbeidstidsberegning ikke bare mulig, men også nødvendig, siden pengeberegningen ikke lenger er tilgjengelig.

tillit), er like lite nødvendig for den samfunnsmessige arbeidsdelingen som byråkratier og apparater, løsrevet fra samfunnet, som overtar administrasjonen og organisasjonen. Individene kan heller ta deres samfunnsmessige prosess i egne hender.» (Hofmann/Broistedt 2019: 96f)

3. Teorier om arbeidstidsberegning og arbeidspenger

Fra et teoriihistorisk synspunkt var dette et vitenskapelig høydepunkt. Senere bidrag kom kortere enn dette nivået, noen ganger mer, noen ganger mindre, når de bare halvhjertet viste til muligheten for en arbeidstidsberegning eller - hvilket stort sett var tilfellet - foreslo en sammenblanding av plan og marked på grunnlag av konvensjonell prisberegning. Otto Leichters analyse, bidraget fra den nederlandske gruppen, Rudolf Bahros «skisse av den økonomiske systemsammenheng» og noen nyere bidrag skiller seg positivt ut. Den nylige gjenopplivingen av plandiskussionen kan sees som en tilnærming til den gamle kunnskapstilstanden, siden den har gjenopprettet ideen om en planøkonomi basert på beregning av arbeidstid.

4. Arbeidstid som regneenhet

Ethvert samfunn står overfor nødvendigheten av å reproducere seg økonomisk. Det må produsere, dvs. skape produkter og tjenester for å tilfredsstille deres forbruks- og produksjonsbehov. Derfor er dets totale samfunnsprodukt skreddersydd for to formål: For det første består det av produksjonsmidler som tjener eller i det minste kan tjene produktive behov og derfor inngå i produksjonen som produksjonens materielle forutsetninger, og for det andre består det av forbruksmidler. Totalproduktet og dermed totalproduksjonen deles altså inn i to store avdelinger, nemlig avdelingen av produksjonsmidler og avdelingen av forbruksmidler. Begge avdelinger kan differensieres ytterligere, feks. med henblikk på produktenes mangfoldige anvendelsesområder som bruks- og forbruksgoder. Forbruksgoder deles opp i forbruksgoder som forbrukes individuelt og forbruksgoder som forbrukes i fellesskap.

For å reproducere seg selv på et mer eller mindre konstant nivå, må et samfunn med sitt totalprodukt erstatte de forbrukte produksjonsmidlene, og beskytte seg mot uregelmessigheter, såvel som eventuelle ulykker, ved å bygge opp tilsvarende reserver. Det er altså ikke totalproduktet (bruttoproduktet) som står til rådighet for videre anvendelse, men bare en del av det, det samfunnsmessige nettoproduktet.

De ulike anvendelsesområdene til totalproduktet formidles av fordelingen, som definerer den mengde eller andel av produktene som henholdsvis tilfaller produksjonen, det kollektive og det individuelle forbruket. I henhold til disse størrelsesforhold blir produktene fordelt til forbruket.

Hvis vi antar en kapitalistisk produksjonsmåte, så blir produktene produsert og byttet som varer, de overføres til varekjøperen gjennom salg mot penger, slik at selgeren kan kjøpe varene han ønsker med verdien til pengene, som tilsvarer den realiserte vareverdien.

Regnskapsenheten er her penger, der vareverdien uttrykkes som pris. Forbruk av varer (inkludert tjenester) under produksjonen av varer, verdsatt i slike pengeenheter, blir i bedriftsregnskapet betegnet som kostnader.⁵¹

Hvilken regneenhet ville en kooperativ økonomi ha brukt?

I uttrykket «arbeidstidsregnskap» blir arbeidstiden allerede omtalt som en regneenhet. Det har sin målestokk i tidsperioder, f.eks. minutt, time, dag osv. Slike tidsenheter ville imidlertid vært et upresist mål på arbeidsmengden dersom det ikke ble regnet som et slags gjennomsnittsarbeid. Her berører vi spørsmålet som Robert Owen allerede har reist om i hvilken grad individuelle forskjeller, eller forskjeller i arbeidsintensitet, kompliserer en slik gjennomsnittsberegning.⁵²

Idagens arbeidsverden er det større selskaper med flere ansatte som dominerer. Til tross for individuelle forskjeller i dyktighet, styrke og flittighet, viser erfaringen at flere produsenter utfører et ganske gjennomsnittlig samfunnsmessig arbeid, som i intensitet og effektivitet neppe skiller seg fra arbeidet til en annen gruppe av produsenter.⁵³ Videre er arbeidet i vår tid allerede i utgangspunktet bundet til et gjennomsnittsrammeverk, blant

51 «Det verdibaserte kostnadsbegrepet som Schmalenbach har utviklet, er det dominerende. ... Ifølge denne er kostnader det verdimessige forbruket av varer og tjenester under produksjonen av bedriftstjenester.» (Wöhe 2020: 840)

52 Som svar på den mulige innvendingen om at menneskelig arbeid eller kraft er forskjellig hos alle og at en «gjennomsnittlig arbeidskraft» derfor er vanskelig å anslå, svarte Owen: «Men den gjennomsnittlige fysiske styrken til mennesker såvel som hester (som også varierer fra hest til hest) har allerede blitt beregnet til vitenskapelige formål, og begge tjener nå til å bestemme livløse krefter. Ved samme prinsipp kan gjennomsnittlig menneskelig arbeid eller kraft bestemmes, og ettersom den danner kjernen i all rikdom, kan dens verdi inneholdt i hvert produkt, likeledes fastslås, og dens bytteverdi i forhold til alle andre verdier følgelig bestemmes.» (Owen 1989: 202)

53 Edmund Burke, en engelsk politiker og økonom ved slutten av 1800-tallet, mente at han hadde observert gjennom praktisk erfaring som forpakter at selv med en liten gruppe på kanskje fem arbeidere, så ville individuelle forskjeller utlikne hverandre: «Det er uten tvil stor forskjell mellom verdien av forskjellige menneskers arbeid på grunn av forskjell i styrke, dyktighet og flid. Men utfra mine egne omhyggelige observasjoner er jeg helt sikker på at fem tilfeldig valgte menn i en bestemt alder til sammen utretter like mye arbeid som fem andre. Det betyr at det blant fem slike menn alltid vil være en som har en god arbeiders egenskaper, en som arbeider dårlig, mens de øvrige tre er middels arbeidere og nærmer seg henholdsvis den beste og den dårligste. Derfor vil en allerede i en så liten gruppe som en på fem arbeidere finne det en hvilken som helst gruppe på fem mann kan yte.» (Sitert fra MEW 23: 342)

annet gjennom bruken av maskiner og standardiserte arbeidsmetoder. Gjennomsnittlig arbeid kreves av alle. Dette samfunnsmessige gjennomsnittsarbeidet har lenge vært et økonomisk faktum og må på ingen måte skapes når kostnadsregnskapet gjøres om til et arbeidstidsregnskap.

Slik «normalytelse» representerer, slik det uttrykkes i en definisjon, «den menneskelige produksjonen som enhver arbeidstaker som er tilstrekkelig skikket, etter opplæring og i full praksis, kan oppnå og utføre på lang sikt uten å gjøre skade på helsen.»⁵⁴ Den består av et «normalt arbeidstempo», dvs. av en samfunnsmessig gjennomsnittlig arbeidsintensitet og en normal fleksibilitet som en skikket produsent er i stand til å utføre under samfunnsmessig-normale produksjonsforhold. I kostnads- og bedriftsregnskapet utgjør dette – som det vil fremgå av neste kapittel – forutsetningen for direkte registrering av arbeidstid, der arbeidskostnadene fordeles på de ulike kostnadssteder og tilvirkede goder.

La oss ta en ny titt på kantinekjøkkenet i all-inclusive hotellet vårt: Her bestemmes den «produktive arbeidstiden» for å tilberede en rett, f.eks. «svinegryte og salat». Man tar den «gjennomsnittlig nødvendige» arbeidstiden, som «måles med en klokke». For å kunne notere og legge sammen tidene til ulike arbeidsaktiviteter (vaske salatgrønnsaker og legge dem på tallerken, krydre og steke fileter, osv.), blir aktivitetene i det stille redusert til menneskelig arbeid uten videre egenskaper. Neste trinn er å bestemme «den produktive lønnen per tidsenhet». «De produktive arbeidskostnadene per oppskriftsenhet oppnås ved å multiplisere den produktive arbeidstiden per oppskriftsenhet med den produktive lønnskostnaden per tidsenhet.» (Hänssler 2016: 436ff) Beregningen av timeproduksjonssatsen, som legges til grunn for regnskapet i mange bedrifter, skjer på samme måte. Man tar utgangspunkt i de årlig tilgjengelige

54 <https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/normalleistung-36966>. «Den normale ytelsen (= normal arbeidshastighet) er basert på 'REFA-normalytelse'». (Wöhe 2002: 232) Det vises til «et ytelsesnivå brukt av REFA som referanseytelse for å etablere ytesspesifikasjoner, f.eks. målbaserte tidslengder (standarder). Det er kjennetegnet ved at det kan oppnås på lang sikt av gjennomsnittlig dyktige, trente og opplærte medarbeidere uten ekstra innsats, såfremt arbeidssystemet (arbeidsplassen), arbeidsprosessen og arbeidsmiljøet er brukervennlig tilrettelagt. Et karakteristisk kjennetegn er for eksempel en arbeidsprosess som fremstår spesielt flytende, harmonisk, naturlig og balansert når det gjelder intensiteten, effektiviteten og koordineringen av den handlende personens virksomhet. Intensitet viser her først og fremst til den visuelt sansbare arbeidsprosessen, effektivitet fremfor alt til arbeidsresultatet». (<https://refa-consulting.de/refa-lexikon/n/normalleistung-refa>)

4. Arbeidstid som regneenhet

arbeidstimene, deretter blir fraværstiden (gjennomsnittlige sykedager, helligdager, feriedager) og uproduktiv tid, trukket fra. Den resterende delen er definert som «produktive timer». «Lønnskostnadene per år deles på antall produktive timer. Dette gir den såkalte timeproduksjonssatsen. Denne verdien er gjennomsnittsverdien som betales i Tyskland i en gitt bransje på grunnlag av bedriftsmessige eller allment bindende tariffavtaler. Det varierer bare i et lite omfang gjennom produktivitetsforskjeller mellom selskaper.» (wikipedia.org: «Stundenverrechnungssatz»)

I bedriftspraksis har det altså etablert seg en gjennomsnittlig eller «normal ytelse» for enhver type konkret-nyttig virksomhet, og på grunnlag av denne måles og summeres den brukte arbeidstiden til en total tid. Denne etablerte praksisen har for lengst blitt et juridisk faktum i arbeidsretten. For å avgjøre omfanget av arbeidsplikten tar rettsvitenskapen utgangspunkt i en slags «objektiv normalytelse», som har utviklet seg i alle yrker i et land. «Arbeidstempoet i arbeidstiden er forhåndsbestemt for arbeid som utføres med taktbundede maskiner. I andre tilfeller må arbeidstakeren benytte alle sine mentale og fysiske evner i løpet av arbeidstiden, selv om dette overskrider den – objektive – normalytelsen. ... Det er derimot ikke i strid med forpliktelsene dersom arbeidstakeren ikke utfører den – objektive – normalytelsen på grunn av manglende evner.» (Schaub 1987: 225) Individuelle avvik fra gjennomsnittet, slik de normalt forekommer på arbeidsplassen, tolereres innenfor visse rammer.⁵⁵ De er selvsagt en del av dannelsen av et gjennomsnittsarbeid. På grunnlag av «normalytelse» beregnes den «normale tid» en «arbeidstaker trenger for korrekt utførelse av det arbeid som er tildelt ham under vanlige betingelser i virksomheten». (Ibid., s. 335)

At slik arbeidstid, som kan adderes til en total tid, er individuelle, konkret-nyttige virksomheter, er verken et økonomisk eller juridisk problem. Likevel oppstår det fra tid til annen tvil om hvorvidt abstrakt arbeid, dvs. menneskelig arbeid uten videre egenskaper, er målbart.⁵⁶ For å av-

55 Enkelte jurister mener at arbeidstakeren må yte en «objektivt normal ytelse» dersom han ikke skal utsette seg for oppsigelsesfare. Med objektiv normalytelse forstår de den arbeidsytelse som en gjennomsnittlig arbeidstaker etter fullført opplæring vil kunne yte uten økt innsats under menneskelige arbeidsforhold, uavhengig av kjønn, alder og daglige svingninger i arbeidsanstrengelsene. (https://law-journal.de/wp-content/uploads/2013/09/BLJ_Ausgabe_2013_01.pdf) [Også i Norge er normalytelse en kategori med arbeidsrettslig betydning: arbeidstaker kan sparkes i prøvetiden dersom hens ytelse ligger betydelig under normalen, oa.]

56 Man kan beskrive slikt arbeid, slik Marx gjorde det, som «den pro-

viser denne urealistiske forestillingen gir Paul Cockshott (2016) et enkelt eksempel: Når du veier ting på en vekt, måler du alltid vekten av konkrete ting: mel, sukker osv. Du kan legge disse sammen og få den abstrakte vekten av et helt lass, som du f.eks. løfter inn i en lastebil. «Vel, men hva gjør ledelsesverktøy som timelister og tids- og bevegelsesstudier? De måler tiden som trengs for å fullføre en oppgave. Hvis du tar et snitt av et tilstrekkelig antall arbeidere, får du et mål på det samfunnsmessig nødvendige arbeidet som kreves for å utføre den aktuelle oppgaven ... Ja, abstrakt menneskelig arbeid brukes alltid til å gjøre noe konkret, men mål det ved inngangen, tell personene som går inn i en arbeidsplass, og du måler det abstrakte arbeidet som brukes på den aktuelle arbeidsplassen.»⁵⁷

Arbeidsaktivitetene ser fortsatt ut til å være forskjellige, idet det utføres mer komplekst arbeid i den ene virksomhetstypen enn i den andre. Spørsmålet er i hvilken grad arbeidstidsregnskapet skal konvertere komplisert arbeid til et multiplum av enkelt arbeid for å fange opp arbeidsinnsatsen så nøyaktig som mulig. Rent teknisk vil ikke en slik omregning være noe problem: man kan gruppere arbeid med et sammenliknbart kompleksitetsnivå i avdelinger. På denne måten ville det bli skapt en avdelingsstige fra lavere til høyere kompleksitet. For å kvantifisere forskjellene kunne man arbeide med ekvivalenskvotienter, slik at f.eks. en webdesigner som utfører mer komplisert arbeid vil ha like mye arbeidstid som to timer enkelt arbeid.

Man bør imidlertid ta hensyn til at en webdesigner også må gjøre mye enkelt arbeid. Og forskjellen blir enda mer relativ hvis man vurderer en produksjonsmåte der folk gjør forskjellige typer arbeid, for å berike sine liv, dvs. at de ikke lenger arbeider som webdesignere, programmere, skorsteinsfeiere, sykepleiere, maskinbyggere eller leger, men i stedet utfører et større eller mindre antall jobber etter tur, avhengig av deres

duktive anvendelsen av menneskets hjerne, muskler, nerver, hender osv.» (MEW 23:58) Den viktige forskjellen er at den bare er verdiskapende under vareproduksjonens spesielle forhold. «Verdifastsettelsens innhold» og arbeidets varighet må skilles fra verdien og verdimengden. (Ibid., s. 85)

⁵⁷ Den merkelige ideen om at det abstrakte arbeidet bare er et samfunnsmessig gyldighetsforhold, og bare konstitueres i byttet, er basert på en «rekke veldig svake argumenter», som Cockshott (2016) og flere andre kritikere har påpekt: «Det vi har her er en rekke ganske svake argumenter som leder frem til deres egentlige hensikt, som er å gjeninnføre en teori om tilbud og etterspørsel som verdien grunnlag.»

lidenskaper.⁵⁸

Som man ser er det gode grunner til ikke å ta hensyn til kompleksiteten i arbeidet ved noteringen av arbeidstimer. I enkelte nisjer i samfunnet, der direkte notering av arbeidstid i tillegg til kostnadsregnskap har blitt vanemessig og et grunnlag for det samfunnsmessige samkvetmet, har slike spørsmål for lengst blitt besvart i praksis. Medlemmer av bytteringer som primært utveksler tjenester, tidvis også produkter, på grunnlag av arbeidstidsregnskapet, dvs. uten å benytte det lovbestemte betalingsmiddelet, vurderer komplisert og enkelt arbeid på en annen måte. Lik verdsetting av tjenester er utbredt, slik tilfellet er i «Kassel tidsbytte»: «Medlemmer bytter tjenester med hverandre ved hjelp av vårt tidsregnskapssystem. Alle tjenester verdsettes likt. Våre tidsenheter kalles talenter, ett talent er likt tre minutter.» (zeitboerse-kassel.de) Noen ganger vektas arbeidet i henhold til dets respektive kompleksitetsgrad, men vektingsfaktorene ligger nært hverandre. «Det gis mer uttelling for 'høyere' kvalifisert arbeid enn for 'enkelt' arbeid. Rekkevidden er imidlertid ikke like stor som vanlig. Det kan være en maksimal rekkevidde på for eksempel 2:1.» (wikipedia.org: «Tauschkreis») Man ser at folk finner veien til bestemmelsen av et slags gjennomsnittsarbeid, og skulle de være misfornøyde med sin regnskapsføringsmetode, vil de raskt bøte på slike mangler gjennom mer hensiktsmessige prosedyrer.

Hvis f.eks. 100 produsenter i en fabrikk jobber hver fem timer, og en total arbeidsdag på 500 timer beregnes utfra dette, så er den enkeltes andel av den totale arbeidsdagen én prosent. Slik utfører hver produsent eller tjenesteyter samfunnsmessig gjennomsnittlig arbeid, selv om den enkelte trenger mer eller mindre tid til å utføre en oppgave. Ved å ta et gjennomsnitt av et tilstrekkelig antall produsenter får man et mål på det samfunns-

58 «Arbeidsdelingen, adskillelsen av manuelt og mentalt arbeid, er en vanskelig arv som må overvinnes i det lange løp, fordi den er den avgjørende kilden til psykisk utviklingshemming og mange psykiske og fysiske sykdommer ... Men selv om noen har lært et mer komplisert arbeid, er det ingen grunn til at han/hun utelukkende skal utføre dette. I dag må en person jobbe 40 timer i uken som taktekker mens en annen sitter i en kontorstol i 40 timer. Likevel ville ens egne mentale og fysiske behov gjøre en annen arbeidsdeling nødvendig. Ville det ikke være mye bedre for eksempel å bruke bare tre dager på en hovedjobb, en dag på en helt annen jobb og en dag på videreutdanning? ... Det er selvfølgelig vanskeligere å kombinere og blande komplisert arbeid med enkelt arbeid, enn bare enkelt arbeid. I seg selv ville det vært ønskelig om for eksempel kirurger tok på seg stadig flere oppgaver som nå overlates til sykepleiere eller renholdere. Kanskje de til og med av og til kunne hjelpe med å holde gaten eller blomstene foran helsestasjonen i god stand.» (Broistedt/Hofmann, Goodbye Capital, s. 127f)

4. Arbeidstid som regneenhet

messig nødvendige arbeidet som kreves for å utføre en arbeidsfunksjon.

For å forenkle beregningene er arbeidstimer, minutter etc. allerede omregnet til desimaler i dagens kostnadsregnskap.⁵⁹ En arbeidstime vil kunne fungere som en beregningsenhet for arbeidsinnsatsen som er utført i gjennomsnitt i løpet av denne tiden. Hvis det ble brukt 1½ time på produksjonen av et produkt, ville den totalt brukte arbeidstiden - regnet som desimal - være 1.50 timer eller 1.50 arbeidstidsenheter (ATE).

Beregning med slike arbeidstidsenheter gjør det lettere å beregne arbeidstiden også på en annen måte. Det totale arbeidet i et produkt, i form av størknet arbeid, har enten blitt nytilført under produksjonen av produktet eller så stammer det fra tidligere utført arbeid i forutgående produksjonstrinn. I begrepet «arbeidstidsenhet» forsvinner forskjellen mellom levende arbeid, nyutført i siste produksjonstrinn, og stivnet arbeid, som allerede var gjenstandsmessiggjort. Når vi snakker om et produkts arbeidstid eller om arbeidstidsberegning, sikter vi alltid til enheter av arbeidstid som enten allerede inneholdes i gjennomsnitt i de materielle produksjonsbetingelsene og produserte produktene – eller som nylig er utøvet.

⁵⁹ «Denne desimaltidskalkulatoren beregner den tilsvarende desimalverdien etter inntastingen av timer og minutter. Denne angir tiden i såkalte industritimer eller industritid (industriell tidskalkulator). Industrielle tidsverdier kan adderes og multipliseres som desimaltall i henhold til vanlige regneregler.» (www.zeiterfassungonline.com/umrechner.html)

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til det eksisterende kostnadsregnskapet

Arbeidstiden som brukes på produksjonen av livsnødvendigheter og produksjonsmidler har alltid interessert mennesket. Under kapitalistiske forhold finnes en særlig stor interesse for å registrere innsatsen så nøyaktig som mulig for å minimere den pr. produktenhet og oppnå ekstraprofitt. Her dominerer det «økonomiske prinsippet», som består i å produsere en viss mengde varer med minst mulig ressursinnsats («minimumsprinsippet») eller omvendt produsere størst mulig mengde varer med en viss ressursinnsats («maksimumsprinsippet»).

Arbeidstidsregnskap brukes imidlertid stort sett bare indirekte i dag. Som det allment ble forklart i andre kapittel, er arbeidstiden i varene skjult i prisformen. Arbeidstidsregnskapet er dermed skjult bak et kostnadsregnskap basert på varens pris, som blir til kostnad så snart varen brukes og forbrukes i produksjonen. I dag brukes slike kostnader til beregning og kalkulerer. Bedriftsregnskapet er samtidig et forvrengt arbeidstidsregnskap.

Videre har man sett at dette er en samfunnsmessig nødvendig forvrengning, som skyldes den særegne samfunnsmessige karakteren til vareproduserende arbeid. I stedet for å bli utøvet direkte som samfunnsmessig arbeid, slik tilfellet ville vært dersom produksjonen ikke fant sted under privateiendommens vilkår, men under felleseiendommens vilkår, kan den samfunnsmessige karakteren til vareproduserende arbeid først komme til uttrykk etter at arbeidet er utført og har objektivert seg som arbeidsgjensstandens verdi. Den må derfor framstille seg i varenes samfunnsmessige forhold, og dermed tinglig, idet varene uttrykker sine verdier enhetlig i en og samme vare, som dermed blir penger. Det vareproduserende arbeidets spesifikt samfunnsmessige form må derfor være prisformen.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

Det er åpenbart at denne tinglige krypteringen av det samfunnsmessige arbeidet i vareprisen, og dermed også i form av kostnader, gjør det vanskelig å forstå sammenhengen mellom kostnads- og arbeidstidsberegning.⁶⁰ Det forklarer hvorfor selv skribenter som seriøst letter etter en alternativ økonomi, holder fast ved markeder og priser, fordi de mener arbeidstiden som brukes på et produkt er vanskelig å beregne og at arbeidstidsregnskapet derfor ikke er noe alternativ.

«En institusjon som har til hensikt å fastsette den samfunnsmessige gjennomsnittlig-nødvendige arbeidstiden for visse produkter, ville få litt av en oppgave å gjennomføre», skriver Meinhard Creydt (2019: 43f). Mellomproduktene, tjenester som ledsager produksjonen, samt allmenne forutsetninger, må inkluderes. «Ikke bare må det totale arbeidet som utføres i samfunnet bli fastsatt. I tillegg må det også være mulig å beregne hvilken del av dette totalarbeidet det respektive konkrete produktet står for. Dette vil også kreve kunnskap om den kvantitative sammenhengen mellom mer og mindre kvalifisert arbeid.»

Dersom innvendingene mot arbeidstidsberegningen var sanne, ville en økonomi organisert på grunnlag av arbeidstid nødvendigvis sløse med ressursene, siden manglende registrering av arbeidstid ville innebære at den manglet et kriterium for å vurdere hvilke prosedyrer som skulle benyttes for å spare arbeidstid, dvs. redusere den. Den ville «famle i mørket», slik den østerrikske økonomen Ludwig von Mises spådde om den kommunistiske økonomien.⁶¹ Muligens ville et slikt samfunn være håpløst underlegent den nåværende kapitalistiske produksjonsmåten, til tross for all dens sløsing. Ethvert forsøk på frigjøring vil være dømt til å mislykkes, i det minste på lang sikt.

60 Som Marx påpekte forvandler verdien ethvert arbeidsprodukt til en «samfunnsmessig hieroglyf». Seinere forsøker menneskene å tyde hieroglyfens mening, forsøker å finne hemmeligheten ved deres eget samfunnsmessige produkt. Å avsløre hemmeligheten krevde store teoretiske anstrengelser. Først etter at Ricardo og noen av hans kritikere hadde befridd arbeidsverditeorien fra en hel rekke motsetninger lyktes Marx med å fullende arbeidsverditeorien på grunnlag av kunnskapen han hadde oppnådd, dvs. dechifreringen av verdiformen. «Den sene vitenskapelige oppdagelsen at arbeidsproduktene, for så vidt de er verdier, bare er tinglige uttrykk for det menneskelige arbeid som er forbrukt for å produsere dem, er epokegjørende i menneskehetens utviklingshistorie. Men det skremmer ikke på noen måte vekk det skinn av gjenstandsmessighet som hefter ved arbeidets samfunnsmessige karakter,» sa Marx (MEW 23: 88).

61 Mises 1922: 103. Mises hadde allerede formulert denne ideen i et tidligere essay fra 1920: «Økonomisk beregning i det sosialistiske fellesvesenet». «Her er alt mørkt. Sosialismen er avskaffelsen av økonomiens rasjonalitet.» (Mises 1920: 105).

5.1 Tesen om arbeidstidsregnskapets umulighet: en kritikk

Mises hadde fremmet tesen om arbeidstidsregnskapets umulighet etter oktoberrevolusjonen i Russland og konkluderte at en sosialistisk planøkonomi var upraktisk på grunn av mangelen av et pris- og kostnadsregnskap. «Der det ikke finnes fri markedshandel, finnes ingen prisdannelse, uten prisdannelse finnes ingen økonomisk beregning», mente han (Mises 1922: 119). Bare under enkle forhold, innenfor rammen av en lukket husholdningsøkonomi, kunne økonomien fungere uten pengeregnskap, men ikke under de betingelser som gjelder for moderne storproduksjon.

Mises gir tre grunner til at et arbeidstidsregnskap ikke bare er dårligere enn et pengeregnskap, men også umulig i større økonomier basert på arbeidsdeling. Hans grunnleggende innvending er rettet mot selve arbeidsverditeorien, hvis forsøk på å forklare bytteforhold uttrykt i priser gjennom mengder utført arbeid, var mislykket. Det er umulig, hevdet han, å måle verdien til en vare. Behovs- og knapphetsforhold, men ikke arbeidstiden i produksjonen, bestemmer prisene og dermed bytteforholdene.

Behov og knapphet spiller en rolle i prisdannelsen, men man bør ikke overvurdere deres innflytelse på prisnivået til varer. Hvis varen ikke svarte til et samfunnsbehov, ville den ha vært ubrukelig, stå der uten bruksverdi, og heller ikke ha noen bytteverdi, som allerede Ricardo oppdaget.⁶² Behov er en nødvendig forutsetning. De får sentral betydning for selve prisnivået i prisingen av kunstverk, gamle mynter etc. som ikke kan økes i det hele tatt, i hvert fall ikke etter ønske, gjennom utøvelse av arbeid. Prisene deres bestemmes av forholdet mellom tilbud og etterspørsel. Innenfor denne snevre rammen har Mises' betraktninger deres berettigelse.

Disse varene utgjør imidlertid bare en liten andel av totalen. Den desidert største andelen oppstår gjennom arbeid og produksjonsmidler. Hvis tilbud og etterspørsel sammenfaller for slike reproduserbare varer, slutter begge å virke i den ene eller andre retningen. Avhengig av tilbud og etterspørsel svinger markedsprisene rundt en slags likevektspris, som noen ganger kalles «den naturlige prisen», som ikke uttrykker økte be-

⁶² «Hvis en vare ikke på noen måte var nyttig – med andre ord, hvis den ikke på noen måte kunne bidra til vår felles velferd – ville den være uten bytteverdi, uansett hvor sjelden den er, eller hvor mye arbeid som er nødvendig for å tilegne den.» Ricardo 1817: Kap. 1. s. 35.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

hov eller relativ knapphet. Disse to bestemmer bare avvikene, men ikke «den naturlige prisen». Hvilken mengde står bak varenes «naturlige pris»?

Gåten er allerede løst av arbeidsverditeorien: Felles for disse produserebare varene er at de er produsert av arbeid, være seg av nyutøvet arbeid eller av tidligere arbeid som ligger i produksjonsmidlene og overføres til produktet i produksjonsprosessen. Deres felles kjennetegn er at de er arbeidsprodukter, dvs. at likt menneskelig arbeid inneholdes i dem og må komme tinglig til uttrykk som en «naturlig pris». Så snart tilbud og etterspørsel sammenfaller, har knappheten og de økte behovene Mises bringer på banen ikke lenger noen betydning, og bare den samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden gjenstandsmessiggjort i varen, kan bestemme prisen. «Samspillet mellom den subjektive verdsettingen til samtlige skikkelser som deltar i byttet» (Mises) har fortsatt betydning for bruksverdien, men ikke for «den naturlige prisen», som er det verdiberegningen i hovedsak handler om. «Verdi-dommene til de verdsettende subjekter» har altså ingen innflytelse på dette.

Den «subjektive verdioppfattelsen» fører til en blindvei, ifølge mange kritikere, inkludert Charles Bettelheim. Den ga selv vanskeligheter som straks ville forsvinne «hvis man viste til det objektive verdigrunlaget». I siste instans koster ikke produksjonen noe annet enn arbeid, erkjente Bettelheim. Produktene skiller seg ikke fra hverandre gjennom deres «immanente knapphet», slik de subjektive verditeoretikerne mente, men gjennom arbeidsmengden som var nødvendig for å produsere dem, og dennes omfang ville være større hvis f.eks. visse naturstoffer var sjeldne og derfor bare kunne bli tilegnet gjennom stor arbeidsinnsats. Den mest økonomiske måten å oppnå et resultat på, mente de, var å oppnå det med «minst mulig arbeid». «Arbeid er det eneste som 'koster' mennesket noe. Produktene (råvarer, verktøy, maskiner) han bruker ... koster ham bare så mye som det måtte brukes arbeid på dem for å gjøre dem til produkter». Det nytter ikke her å bringe visse produkters 'sjeldenhet' eller 'knapphet' på banen for å bevise at bruken av dem utgjør et større «offer» enn bruken av andre produkter, «for denne 'knappheten' er ikke noe mer enn et tegn på hvor vanskelig det er å frambringe dette produktet – det uttrykker bare arbeidet som er nødvendig for å produsere det». (Bettelheim 1971: 61f)

Mises nevner som en annen mangel ved arbeidstidsregnskapet at det

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

«ikke tar hensyn til arbeidets ulike kvalitet» (1922: 121), et argument også Creydt har fremført. I virkeligheten krever også kvantifiseringen av arbeidstiden en arbeidsenhet av samme kvalitet, dvs. en samfunnsmessig gjennomsnittsgrad av intensitet og ferdighet. Videre har man mer komplisert arbeid, som under vareproduksjonens betingelser reduseres til multiplisert enkelt arbeid. Denne automatikken som utspiller seg bak menneskenes rygg, faller bort så snart det samfunnsmessige arbeidet ikke lenger framstiller seg som bytteverdi.

Problemet kan likevel løses. Et allment svar på betydningen av slike forskjeller og på mulighetene for å avhjelpe vanskelighetene gjennom enkle regnemetoder ble diskutert i fjerde kapittel, «Arbeidstid som regneenhet». Det overses ofte at selv dagens kostnadsregnskap inneholder beregning av arbeidstid, uten at dette forhindres av de påståtte vanskelighetene som framheves av markedsøkonomer. Kantinekjøkkenet i det innledningsvis omtalte all-inclusive hotellet forutsetter i sin beregning av «produktiv arbeidstid per oppskriftsenhet» et gjennomsnittsarbeid, hvis varighet om nødvendig kan måles med en klokke. I dette kapitlet skal vi snakke om den viktige posten «produksjonslønn» i kostnadsregnskapet. Beregningen av antall produksjonstimer skjer i arbeidstidsberegningens tegn ved å bestemme en «produktiv arbeidstime», der det tilsynelatende «umulige» er innholdt: reduksjonen av arbeidet til ulike produsenter til en og samme arbeidsenhet, til en enhet av samme kvalitet.

La oss betrakte den siste innvendingen. Mises illustrerer den påståtte mangelen ved arbeidstidsberegningen med et talleksempel, som imidlertid heller bør ses som en illustrasjon av en rasjonell arbeidstidsberegning. «Den samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden som trengs for å produsere de to varene P og Q er 10 timer hver», skriver Mises (1922: 121). Her forutsetter han det han tidligere hadde erklært som upraktisk: en abstraksjon fra «arbeidets ulike kvalitet», dvs. betraktningen av det som arbeid *par excellence*, som menneskelig arbeid uten videre egenskaper. Det faller ham ikke inn at den rent kvantitative forskjellen mellom de ulike arbeidene forutsetter deres kvalitative enhet eller likhet. Bare på grunnlag av samme arbeidsenhet kan Mises kvantifisere utfra den anvendte arbeidstiden. I hans eget regnestykke er derfor de ulike arbeidsutførelsene for å produsere de to produktene likestilt med hverandre, dvs. redusert til abstrakt menneskelig arbeid.

Mises vet at uten produksjonsmidler er det umulig å produsere nyttige

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

gjenstander. Han nevner det fremstilte «materialet a», og til det kreves en time samfunnsmessig nødvendig arbeidstid pr. enhet. Produksjonen av P ville kreve to enheter og ytterligere 8 arbeidstimer, og produksjonen av Q ville kreve en enhet og ytterligere 9 arbeidstimer. Legger du sammen de nevnte arbeidstidene, inneholder P 10 ($=2+8$) og Q også 10 ($=1+9$) timer, som under vareproduksjonens betingelser kan uttrykkes i en «naturlig pris» på 1000 euro hver. Sammensetningen er noe annerledes: Produkt P inneholder to timer fra materialet a, mens produkt Q kun inneholder én time. Fra et kostnads- eller prissettingssynspunkt er det påløpt materialkostnader på 200 euro for produksjonen av P og bare 100 euro for produksjonen av Q. I dette vil arbeidstidsregnskapet og prisregnskapet være compatible, og Mises ville ikke ha noen grunn til å avvise arbeidstidsregnskapet som «feil».

Hans kritikk retter seg mot det angivelig mangelfulle hensynet til materiale a i arbeidstidsberegningen. Her ville man bare tatt hensyn til arbeidstiden som ligger i materialet, men ikke det faktum at dobbelt så mye av «materials substratet» til a ville inngå i produksjonen av P. I «verdiregningen», mener han, skulle P «verdsettes» høyere, selv om «materials substratet» fantes naturlig, uten menneskelig innblanding. «Men hvis den bare er tilstede i en slik mengde at den blir et dyrkingsobjekt, må den også inngå i verdiregnskapet i en eller annen form.» (Mises 1922: 121)

Mises kan ikke ha ment arbeidsinnsatsen som er nødvendig for dyrkingen, dvs. den ene timen som inneholdes i en enhet av materialet, siden han snakker om et «mer» utover dette, «gjennom hvilken verdien til P er høyere enn Q». Mises' påstand innebærer å legge til en materiell mengde, et uensartet materielt element, til verdiregnskapet. Og dette fremmedelementet må være årsaken til at arbeidstidsberegningen «er feil» og bare prisberegningen «samsvarer med regnskapets vesen og formål». (Mises 1922: 121)

Ved å inkludere materialmengder eliminerer Mises den nødvendige sammenlignbarheten i det økonomisk regnskapet: målbarheten til like enheter med samme mål. Unntaksvis kan samme materiale inngå i P og Q, men ikke i andre varer. På grunn av deres materialforskjeller, ville en ligning av «materials substrater» ikke være mulig i det hele tatt. Slike uensartede komplekser kan ikke måles enhetlig på grunn av deres ulike kvaliteter, så fra dette synspunktet har økonomisk regnskapsføring blitt

umulig.⁶³

Mises lar det stå åpent hvorvidt «dyrking» er nødvendig fordi «materialsubstratet» bare er tilgjengelig i begrensede mengder, eller fordi det bare kan leveres som a-materiale med større utgifter.

Hvis det ubearbeidede «materialsubstratet» var sterkt begrenset – hvis bare noen få bearbeidede stykker av a-materiale fantes, og videre produksjon var umulig på grunn av de naturlige begrensningene – ville det ikke være et allment element i produksjonen og varesirkulasjonen. Arbeidstiden i det ville virkelig være ubetydelig, og sammenlignbar med arbeidstiden i et kunstverk, hvis pris bestemmes av helt andre omstendigheter. Materiale a ville ikke være et reproduserbart økonomisk gode som kan brukes til å produsere andre varer. I det ekstreme tilfellet, hvis det «materielle substratet» ikke var substituerbart, men likevel av strategisk økonomisk betydning, ville ethvert samfunn måtte kontrollere bruken administrativt for ikke å gå til grunne. Mises kan neppe ha siktet til et slikt grensetilfelle.

Vi må heller anta at «materialsubstratet» er tilgjengelig i naturen med tilstrekkelig kvalitet og i tilstrekkelig mengde, og at a-materialer kan produseres i tilstrekkelig stor skala ved hjelp av ytterligere menneskelig arbeid. Økologiske aspekter har ingen betydning for Mises' argumentasjon. De skal derfor ikke diskuteres videre her.

Dersom Mises' «lov om fallende avkastning» skulle gjelde for produksjonen av de tre materialenhetene, kan den første enheten – produsert på den mest fruktbare jorda eller i den mest produktive gruen – produseres på en halvtime, den andre enheten på en time og den tredje enheten på halvannen time. Gjennomsnittlig arbeidstid per enhet ville være en

63

Vi kan ikke gå inn på spørsmålet om hvordan Mises kommer frem til en verdienhet og dermed en regneenhet på bakgrunn av subjektive vurderinger. Bare dette: individets subjektive bruksverdi, som et rent individuelt fenomen, er ikke direkte sammenlignbar med andre menneskers subjektive bruksverdi, innrømmer Mises selv. Bare i byttetransaksjoner oppstår «en objektiv bytteverdi» i samspillet mellom de subjektive vurderingene til alle aktører som deltar i byttet. (Mises 1922: 100f) Mises avslørte ikke hemmeligheten om hvordan markedet kan transformere en slik heterogenitet til en homogen enhet. Allerede i 1923 kalte Otto Leichter Mises for en «markedsfetisjist» på grunn av sin «dyrking av markedet» og «overvurdering av markedsprosessers betydning» (1923: 63). Mises hadde ikke stilt seg spørsmålet om «hvordan denne objektive bytteverdien blir konstituert» (1923: 17)

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

time, i von Mises' eksempel. I prisberegningen vil imidlertid produksjonskostnadene til «marginalleverandøren» på halvannen time være avgjørende. I henhold til vår antagelse vil dette tilsvare en pris på 150 euro i stedet for de tidligere 100 euro. Markedet med sin konkurranse skaper dermed en høyere pris enn den faktiske gjennomsnittsprisen på 100 euro. Kjøperne betaler 150 euro for mye for de tre a-enhetene, og det er grunneierne som nå samler inn «dette mer», som Mises la så mye vekt på, i argumentet for at deres tilgjengeliggjorte grunn har levert «verditilskuddet» i form av et «materielt substrat». Man kan se hvor nyttig markedsteorien er for en berikelsesøkonomi, som umiddelbart ville bli avslørt i arbeidstidsregnskapet.

Grunneieren har imidlertid verken levert «materials substratet» eller bidratt til produksjonen. Det finnes naturlig og omdannes av forpakterens lønnsarbeidere til materialet a, som så går inn i produksjonen av P og Q. Grunneieren har tilgang til den produserte formuen utelukkende gjennom sitt eierskap. Som eier av grunnen gir han bare forpakteren tillatelse til å bruke jorden som naturen stiller til disposisjon. For denne tillatelsen alene mottar han grunnrenten, som Mises forvandler til en «produksjonskostnad», dvs. et bidrag til produksjonen. På denne måten gir Mises grunnrenten det falske inntrykk av å være en likeverdig godtgjørelse for en tidligere utført produksjonsinnsats ved inntektsmottakeren.

De 150 euro framstår som en produksjonskostnad uten faktisk å være det – en nødvendig feil i prisberegningen som fortsetter i kostnadsberegningen av produktene P og Q. Produksjonen av produkt P koster nå $300 + 800 = 1\,100$ euro i stedet for $200 + 800 = 1\,000$ euro, på grunn av den høyere prisen på a-materialene, og prisen på Q øker med 50 euro til 1050 euro. De forbrukende kundene som kan konsumere P og Q, og har tatt sin kjøpsbeslutning på grunnlag av de oppblåste prisene, er like villedet som de potensielle produktive kjøperne som grunnet den høye prisen ikke bruker varene P og Q, men i stedet en annen gjenstand som produksjonsmiddel, som har samme bruksverdi, men kanskje bare koster 1020 euro i stedet for 1100 eller 1050 euro. Konsekvensene blir feilallokering.

Det har altså vist seg at det ikke er arbeidstidsberegningen, men prisberegningen som er «feil». Tesen om ugjennomførbarheten til arbeidstidsregnskapet og dermed sosialismen er uholdbar. Den inneholder ar-

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

gumenter som enten har vist seg å være feilaktige og motstridende eller som antyder det motsatte av det som skulle bevises.

I det følgende skal vi undersøke sammenligningen mellom kostnadsregnskapet og arbeidstidsregnskapet nærmere. I det rådende kostnadsregnskapet vil vi undersøke i hvilken grad det ligger reell produksjonssytelse bak en kostnadspost, eller om den dekker over en ren tilegnelse som feilaktig fremstår som et produksjonsbidrag og forfalsker den økonomiske beregningen. Vår kritikk av kostnadsvariablene leder til tesen om at en arbeidstidsberegning ikke inneholder slike mangler og at bare denne muliggjør nøyaktig økonomisk beregning. I denne avsløres de kleptokratiske elementene. Kanskje er dette grunnen til at arbeidstidsregnskapet har vært så voldsomt omstridt, og selv der det var historisk mulig, ble erstattet med «vare-pengeforhold», dvs. av kostnadsregnskapet.

Regnskapsførere har utviklet metoder og teknikker for å registrere kostnader og fordele kostnadene på de produserte produktene så nøyaktig som mulig. Med slik kunnskap har de også teknisk forberedt en utviklet arbeidstidsberegning. Det vil fremgå at det det står om bare er å overføre kostnadsregnskapets metoder til arbeidstidsregnskapet.

5.2 En sammenlikning av kostnads- og arbeidstidsenheter

I vår gjennomgang av teoriens historie viste vi til Robert Owen, som i en sidekommentar satte arbeidstidsregnskapet i en direkte forbindelse til kostnadsregnskapet. Faktisk er forholdet mer komplisert, fordi prisen på varen ikke på noen pålitelig måte uttrykker arbeidsmengden, verdien, som er inneholdt i varen. Avvik er mulige på ulike nivåer: gjennom vareverdiens relative framstillingsmåte, gjennom inflasjonsprosesser, gjennom den kvalitative og kvantitative ubalansen mellom verdistørrelsen og den samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden som er legemliggjort i denne – og prisen.

Relativ framstilling av verdi og forvregninger på grunn av inflasjon

Først og fremst må det bemerkes at verdien til en vare alltid bare blir framstilt relativt, nemlig i en mengdeenhet av pengevaren. Prisnavnet til denne måleenheten kan endre seg hvis f.eks. prisangivelsen for en troy unse gull stiger fra 35 dollar, som under Bretton Woods-systemet, til 2000 dollar. Inflasjon blåser opp prisene på vanlige varer uten å endre

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

verdien: den samme gjennomsnittlige arbeidsmengden i en vare får da et høyere prisuttrykk. Siden dette gjelder alle ordinære varer, påvirkes ikke varenes prisforhold til hverandre, eller dette skjer bare i liten grad. Hvis et brød på markedet koster 0.50 euro før inflasjonen og 2.0 euro etterpå, og en kake koster 5 euro i begynnelsen og 20 euro senere, har proporsjonene holdt seg, til tross for inflasjonen. Kaken vil fortsatt antas å inneholde fire ganger så mye arbeid som brødet. Dersom prisen bare øker til 16 euro, vil den relative produktiviteten i kakeproduksjonen ha økt. Jo lavere inflasjonen er, desto mer sannsynlig er det at prisbevegelsene reflekterer en reell endring i verdien til varen, dvs. i arbeidsmengden den inneholder.

Kvalitativt avvik

Ytterligere unøyaktigheter i forholdet mellom priser og arbeidsmengder skyldes et avvik mellom verdien til en vare - eller arbeidsmengden den inneholder - og prisen. I tilfelle kvalitativt avvik har varer en pris uten å inneholde arbeid. F.eks. udyrket mark har en pris P1 selv om det ikke er utøvet noe arbeid. Hvis arbeid ble brukt til å utvikle jorda, ville jordprisen øke med x prisenheter til P2, tilsvarende verdien som er innarbeidet i jorda. Prisen P1 stiger eller faller dersom – sett bort fra spekulative overdrivelser – grunnrenten stiger eller synker, eller hvis nivået på pengerenten stiger eller synker, hvorved grunnrenten kapitaliseres i grunnprisen. Hvis f.eks. vanlig leie er 1000 euro og langsiktig rente er 5%, beregnes det fra dette en jordpris på 20 000 euro. Enkelte andre priser bestemmes også av en tilsvarende kapitalisering av regelmessig innkommende pengestrømmer, inkludert prisene på obligasjoner, aksjer og bedriftsverdier. For slike varer finnes det ikke noe samsvar mellom arbeidsmengde og prisnivå.

Grunnrente, som når den kapitaliseres omtrent tilsvarende jordprisen, skaper også en «falsk samfunnsmessig verdi» for jordprodukter, noe som fører til et betydelig avvik fra faktisk anvendt arbeidstid. Prisene på gruveprodukter, oljepriser, kornpriser, og prisene på andre matvarer viser seg, på grunn av grunnrenten, å være alt for høye, sammenlignet med arbeidstiden som faktisk utøves for produksjonen av tilsvarende jordprodukter. Produktiv bruk og forbruk av slike varer fører i sin tur til høyere kostnader, som ikke svarer til høyere arbeidsmengder. Feilallokering og brudd på det økonomiske prinsippet er nødvendige kon-

sekvenser.⁶⁴

Kvantitativ inkongruens

En kvantitativ ubalanse mellom den samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden (verdistørrelsen) legemliggjort i varen og varens pris ledsager nesten alle bytteprosesser. Den oppstår systematisk gjennom tendensen til å utjevne profittraten: mer arbeidsintensive produksjonsgrener med en relativt stor mengde levende arbeid gir større profitt, som på grunn av markedshendelser noen ganger faller mer eller mindre til gjennomsnittet, eller til og med under den. Denne utjevningen formidles gjennom et fall ved de tilsvarende vareprisene. Konsekvensen er at det oppstår en lavere produksjonspris, som bare inneholder gjennomsnittsprifitten og derfor ligger under den verdi som tilsvarer den inneholdte arbeidsmengden. Motsatt har varer produsert av bransjer med relativt lite levende arbeid relativt høyere produksjonspriser, som systematisk ligger over deres tilsvarende verdier.

Siden slike avvik er begrenset til differansen mellom den produserte

64 Grunnrenten forvrenger, som vår kritikk av Mises' prisoppfatning allerede har vist, på en spesiell måte forholdet mellom varepriser og arbeidsmengdene som utøves i produksjonen. Det fører, som Marx en gang uttrykte det, til en «falsk samfunnsmessig verdi» (MEW 25: 673). På grunn av forskjeller i jordas produktivitet og beliggenhet, oppstår det ulike kostnader for produksjonen av en vare av en viss type og mengde, f.eks. i oljeproduksjon eller hveteproduksjon, f.eks. for et fat rålje: 100, 80, 60, 40, 20 dollar. Leverandøren med de minst gunstige betingelsene (kostnadene til marginalleverandøren, for eksempel 100 dollar) bestemmer produksjonsprisen, som består av kostnadene pluss en gjennomsnittlig profitt på kanskje 10 dollar, hvilket blir 110 dollar. Kostnadsforskjellene til de andre leverandørene (20 dollar hver) forvandles til grunnrente, som grunneieren arbeidsfritt kan innkassere. Konsekvensen er at den høyere kostnaden til marginalleverandøren på 100 dollar nå også gjelder varer som er produsert under gunstigere forhold. Den totale prisen på de fem fatene med rålje som produseres er 550 dollar, selv om den reelle summen av alle produksjonspriser (selvkost pluss gjennomsnittsprifitt: $110+90+70+50+30$) bare er 350 dollar. Forskjellen mellom denne reelle produksjonsprisen og den betydelig høyere produksjonsprisen som blir pålagt oss av grunneiendommen, er den «falske samfunnsmessige verdien», som eksisterer uten en tilsvarende arbeidsmengde. «Hvis man ser for seg at den kapitalistiske samfunnsformen ble avskaffet og samfunnet organisert som en bevisst og planlagt sammenslutning», skriver Marx, ville samfunnet skaffet seg jordens produkter betydelig billigere. «Det samfunnet betraktet som forbruker betaler for mye for jordas produkter ... er nå et pluss for en del av samfunnet, grunneierne.» (MEW 25: 673f). Slike forvrengninger forekommer også i andre bransjer, f.eks. ved utleie av fast eiendom. Mises rettferdiggjør slike tapte inntekter ved å feilrepresentere grunnrenten som grunneierens bidrag til produksjonen, kombinert med påstanden om at arbeidstidsregnskapet, som umiddelbart ville avsløre slik svindel, er falsk og derfor uegnet til økonomisk beregning.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

merverdien og gjennomsnittspriften som inneholdes i produksjonsprisen, forblir forholdet mellom priser og arbeidsmengdene varene inneholder stort sett det samme. For det er bare en endring i de relative arbeidsintensitetene i bransjene som påvirker forskjellen mellom merverdi og gjennomsnittsprifitt og dermed omfanget av det kvantitative misforholdet. Dermed er det fremdeles arbeidsmenden som inngår i de tilsvarende varer som bestemmer den allmenne bevegelsesretningen til produksjonsprisene: Dersom produksjonsprisen til en vare faller i forhold til produksjonsprisen til en annen, kan det antas at produktiviteten har økt i relative termer, dvs. at en relativt mindre arbeidsmengde brukes til å produsere en vare av samme type og mengde.

I tillegg til den kvantitative inkongruensen som følge av dannelsen av gjennomsnittlige profitrater, forårsaker den bestemte markedssituasjonen, gjennom endringer i forholdet mellom tilbud og etterspørsel, endring i markedsprisene uten å endre arbeidsproduktiviteten og de tilsvarende mengder utøvet arbeid. Slike prissvingninger går i begge retninger. Under kompetitive betingelser er det den respektive produksjonsprisen som står i sentrum for prisbevegelsene.

Som denne innholdsmessige sammenligningen viser, finnes det systematiske, men også tilfeldige og tidsbestemte uoverensstemmelser mellom prisene og de samfunnsmessig gjennomsnittlige arbeidsmengder som uttrykkes i dem. Siden prisene på varer som forbrukes i produksjonen blir til kostnader, finnes nødvendigvis de samme uoverensstemmelsene også i kostnadsregnskapet, dvs. pris- og kostnadsenheterne skiller seg fra arbeidstidsenheterne som uttrykkes i dem.

Sett bort fra kvalitative uoverensstemmelser, har prisstørrelser og arbeidstidsenheter et visst proporsjonalt forhold til hverandre: i store trekk uttrykker høyere priser tilsvarende større arbeidsmengder. Samtidig fører en endring i produktiviteten, og dermed en endring av arbeidstiden som kreves for å produsere en vare, til en tilsvarende prisendring. Hvis prisen til en vare faller permanent i forhold til prisene på andre varer, vil dette prisfallet antyde en proporsjonal reduksjon i arbeidsmengden som kreves for å produsere denne varen. I den grad varene brukes og konsumeres som produksjonsmidler, reduseres også de tilsvarende materialkostnader. Det er derfor sant at den samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden som inngår i enhver vare i det store og hele bestemmer nivået på og bevegelsesretningen til priser og tilsvarende kostnader.

5.3 Ideen om «cybersosialisme» i lys av arbeidstidsregnskapet

Når det gjelder økonomisk rasjonalitet, ønsket om å oppnå en viss produksjon med minst mulig innsats, har arbeidstidsregnskapet flere fordelersammenlignet med kostnadsregnskapet. I denne blir bare arbeidet tatt i betraktning, dvs. det eneste mennesker faktisk må utøve for å lage produkter etter eget ønske – understøttet av naturkreftene – ved å forvandle naturlige stoffer. Dersom den økonomiske beregningen derimot tar utgangspunkt i priser, inngår også kostnadsposter som ikke stammer fra arbeid. Det er feks. påfallende at visse inntekter, slik som grunnrente og pengerenter, øker kostnadene, uten å være basert på faktiske produksjonstjenester. Dermed viser minimumskostnadsstrategien i vår tids bedrifter til størrelser som ikke har noen betydning fra et tidsøkonomisk synspunkt. De minimerer «kostnader» som ikke eksisterer.

Motsatt blir arbeidsutøvelser som oppstår andre steder eller bare ved et senere tidspunkt, ikke inkludert i kostnadsregnskapet i det hele tatt, dersom de ikke tidligere har vært en bestanddel av produktets pris. Dette omfatter ødeleggelsen av naturlige produktivkrefter eller andre følgeskader av ubærekraftig produksjon. Arbeidskostnaden for å reparere skaden blir ikke dekket av den økonomiske minimumskostnadsstrategien, og heller ikke permanente skader som ikke lar seg reparere, men krever høyere arbeidskostnader i fremtiden fordi naturlige produktivkrefter er ødelagt.

Andre fordeler med arbeidstidsregnskapet

Videre fører kostnadsregnskapet til store mengder sløsing: På grunnlag av kostnadsregnskapet introduseres en ny teknologi bare dersom de ekstra materialkostnadene ved den nye teknologien er mindre enn de innsparte lønnskostnadene, alt annet likt. For bare under denne betingelsen vil kostnadene falle slik at det kan oppnås en ekstraprofit.

Sløseriet i en slik kostnadsberegnet avgjørelse blir tydelig i følgende illustrasjon: En ny maskin kan representere 100 arbeidstimer, uttrykt i 10 000 euro. Samtidig sparer bruken 150 arbeidstimer, noe som tilsvarer en verdi på 15 000 euro. Basert på arbeidstidsberegningen vil maskinen lønne seg fra et tidsøkonomisk synspunkt, da bruken sparer mer arbeidstid enn den inneholder, i eksempelet: 50 arbeidstimer.

Denne rasjonelle tidsøkonomiske tenkningen blokkeres så snart den sparte arbeidstiden erstattes av kostnadsvariabler. For entreprenøren betaler ikke de 150 arbeidstimene som faktisk utøves, som lønn, men bare en del av dem, kanskje 75 timer. Dette reguleres av markedsverdien til den anvendte arbeidskraften. La oss anta at arbeideren som kunne bli spart, med sin lønn påfører selskapet kostnader på kanskje 7 500 euro, selv om han produserer en verdi på 15 000 euro med sine 150 arbeidstimer. Den resterende verdien på 7 500 euro, som han også skaper, er ikke inkludert i kostnadsberegningen i det hele tatt. I vårt eksempel er innsparingspotensialet som kan inngå i kostnadsberegningen derfor bare halvparten, nemlig 7 500 euro eller 75 i stedet for 150 arbeidstimer. Siden denne kostnadsbesparelsen kompenseres av ekstra materialkostnader på 10 000 euro, grunnet muligheten for å bruke maskinen, ville maskinen ha vært uøkonomisk fra et kostnadssynspunkt, selv om den sparte mer arbeidstid enn den kostet. Og jo lavere lønn, jo senere ville maskinen bli tatt i bruk.

Denne overlegenheten ved arbeidstidsberegningen har Marx allerede klart påpekt, og av dette konkluderte han at i et «kommunistisk samfunn ... ville maskineriet (ha) et helt annet spillerom enn i det borgerlige samfunnet» (MEW 23: 414). Dette betyr selvsagt ikke at spillerommet alltid må benyttes. En-dimensjonaliteten til dagens kostnads- og bedriftsregnskap, med profittmultiplikasjon som det endelige målet, kan erstattes av en flerdimensjonalitet, der andre mål, inkludert produsentenes velferd og en hensiktsmessig utnyttelse av naturens produktive krefter, kan komme i spill.⁶⁵

Valget av regneenhet som et svakt punkt i cybersosialismen

Det kan her fastslås at det er arbeidstidsregnskapet som kan danne grunnlag for rasjonelle beslutninger. Som økonomisk regnskap har det flere fordeler fremfor kostnadsregnskapet, som baserer seg på markedspriser: bare i denne blir arbeidstidsenhetene som brukes i produksjonen registrert direkte og fullstendig. «Skinnekostnader», som pengerenter og grunnrente, tas ikke i betraktning. Arbeidstidsberegningen kjenner

⁶⁵ I et samfunn frigjort fra kapitalistiske hemninger, kan de assosierte produsentene, som Marx senere påpeker (MEW 25: 828), «rasjonelt regulere sitt stoffskifte med naturen, bringe den under deres felles kontroll ... utføre den med minst mulig anstrengelse og under de forhold som er mest verdige og passende for deres menneskelige natur».

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

ingen «falske samfunnsmessige verdier», som blåser opp kostnadsberegningen og villeder beslutningene. Former for kleptokrati, som skjuler seg bak utgiftsposter i det økonomiske regnskapet, gjøres umulig. Regnskapet blir heller ikke lenger forvansket gjennom inndragelsen av ytre omstendigheter. Sammenblandingen av faktiske arbeidsutøvelser og andre ikke-arbeidsrelaterte omstendigheter som finnes i pris- og kostnadsregnskapene, og fører til høyere markedspriser og dermed kostnader, elimineres av det konsistente prinsippet om å bare registrere arbeidstimer. Vår videre analyse vil vise denne overlegenheten ved arbeidstidsregistreringen i detalj i de enkelte kostnadspostene.

Hvis imidlertid penge- og kostnadsregnskapet som økonomiske beregningsmåter er dårligere enn arbeidstidsregnskapet, må alle anstrengelser for å gjenskape markedspriser uten markeder, for å på en eller annen måte ta produksjons- og investeringsbeslutninger på grunnlag av disse, være tvilsomme.

Forsvarere av markedøkonomien, inkludert Ludwig Mises og Friedrich Hayek, regnet en etterlikning av markedene for å være praktisk talt umulig på grunn av mengden informasjon det ville kreve. Bare markedet, gjennom tilbud og etterspørsel, kunne samle informasjonen som normalt ville være begrenset til hodene til ulike individer. Noen av dagens forfattere mener dette synet er utdatert. Cybersosialistene peker på de moderne mulighetene digitaliseringen gir. I Big Data og i den allerede høye og økende ytelsen til sammenkoblede datasystemer ser de den historiske muligheten til å gjøre de enorme datamengdene tilgjengelige for prisdannelsesprosessen – uavhengig av markedet. Idéen er at man kunne simulere markedene – med deres tilbuds- og etterspørselsforhold – i en datamaskin.

For å illustrere det nyoppståtte tekniske mulighetsrommet henvises det til den vellykkede planleggingen av store internett- og handelsbedrifter, som med stor suksess har implementert en planlegging av sin logistikk på grunnlag av Big Data, kunstig intelligens, kybernetikk og atferdsøkonomi. Er Amazon, Walmart eller Alibaba vugger for en ny sosialisme, er spørsmålet som bl.a. Schlaudt (2021), Philips, Rozworski (2019) og Georg Fülberth (2019) har stilt. Eller mer allment: Skaper Big Data en passende infrastruktur for en «cybersosialisme» eller «digital sosialisme»?

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

Alibabas administrerende direktør Jack Ma er inspirert av ideen om at Big Data-analyser kan brukes til å rette opp fortidens planleggingsfeil og skape en planøkonomi 2.0. Hans visjon er: «De siste hundre årene har vi alltid følt at markedsøkonomien er utmerket, men etter min mening vil det skje en betydelig endring de neste tre tiårene: Planøkonomien vil bli stadig større.» Tilgang til alle slags data gjør det mulig å synliggjøre markedets usynlige hånd, sa han. «I dataenes tidsalder er det som å ha en røntgenmaskin og en CT-skanner for den globale økonomien.» Alibaba kunne utmerket godt simulere prisdannelsesprosessen med data fra sine 500 millioner kunder, som journalist Adrian Lobe påpeker i *Neue Zürcher Zeitung* av 14.8.2019: «Hvem er interessert i hvilket produkt? Hvem planlegger å kjøpe en vaskemaskin? I hvilken region øker etterspørselen etter biler? Med matematiske modeller kunne man bruke datamaskiner til å beregne tilbud- og etterspørselsmengder, analogt med markedet, og utvikle en slags kunstig prisdannelsesmekanisme.»

Kjernen av problemet blir imidlertid ikke behandlet: valget av regneenhet. Mises hadde illustrert nødvendigheten av dette ved hjelp av en investeringsbeslutning i forbindelse med jernbanebygging, og sa at det ikke fantes noe alternativ til prising dersom man ønsket å forvalte effektivt. Siden Amazon, Walmart og Alibaba fortsetter å beregne med priser som de ganske enkelt tar fra markedene, er problemet med regneenhet løst for dem i en markedsøkonomi. Denne utveien er imidlertid ikke lenger tilgjengelig for en sosialisme med felles eierskap og planøkonomi. Siden markedsprisene med tilsvarende verdienheter ikke er tilgjengelige, må den nødvendige regneenheten genereres separat gjennom Big Data og den nå høyt utviklede datateknologien. Ville det være mulig? Man ville ha massevis av data om behovene, ideer om nytteverdi, forbruksvaner, bevegelsesmønstre, lagrene av produksjonsmidler, varemengder, teknologier, produksjonsmetoder, osv., dvs. data om kvalitativt forskjellige ting og forhold. Det ville imidlertid ikke være mulig å skape en ensartet regneenhet ut av slike heterogene kjensgjerninger og forhold. Nytellesenheter kan ikke legges sammen, og det kan heller ikke materielt forskjellige produksjonsmidler og forbruksgodter.

Den kanskje mest kjente kritikken av en slik «mengdevitenskap» ble skissert av Keynes – om enn under et annet aspekt – i hans *General Theory*, imidlertid uten at han seriøst prøvde å finne et alternativ til den. Produksjonen av varer og tjenester ved fellesvesenet, mente han (1936: 34), var «en uensartet sammensetning som strengt tatt ikke kan måles...

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

Vanskeligheten er enda større hvis man, for å beregne nettoproduksjonen, prøver å måle nettotilskuddet til kapitalbeholdningen, for vi må finne et grunnlag for sammenligningen av mengdene. ... Problemet med å sammenligne en virkelig produksjon med en annen ... stiller oss overfor gåter som det må sies at ikke lar seg løse». Av dette kan det konkluderes at uten en regneenhet – enten i form av verdienheter eller arbeidstidsheter – er det umulig å legge sammen ulike goder til en «virkelig produksjon».

Valget av regneenhet er det svake punktet i «cybersosialismen», for Big Data gir ikke en enhetlig regneenhet, uansett hvor mye data som samles. Kvantiteter blir utvilsomt registrert i enorme mengder, men de viser til helt ulike saksforhold, som hver for seg er kvalitativt bestemte. Den «digitale sosialismen» kan derfor ikke unngå å reise spørsmålet om en alternativ regneenhet til prisberegningen. Ellers måtte den opprettholde produksjonen av varer og dermed markeder, om ikke annet for å kunne bruke prisberegning. Dette ville imidlertid reproducere alle problemene den forsøkte å fjerne.

De sosialistiske kalkulasjonsdebattene fra forrige århundre, som Schlaudt (2021: 42) mener «ofte lever et ubemerket etterliv i den rådende diskusjonen», hadde allerede jukset seg forbi problemet med regneenhet, idet debattens hovedaktører stilltiende antok at det ikke fantes noe alternativ til prisberegningen. Striden Mises hadde framprovosert med sin avhandling om markedets uunnværlighet angikk ikke dette sentrale punktet. Ifølge Mises' idé forutsetter økonomisk rasjonelle beslutninger priser, disse forutsetter igjen at markedsmekanismen virker, og markedet forutsetter privat eierskap til produksjonsmidlene, dvs. en kapitalistisk økonomi.

På kritikernes side stod bla. de sosialistisk orienterte økonomene Oskar Lange og Abba Lerner. De forsøkte å tilbakevise Mises' tese om sosialismens umulighet grunnet manglende økonomisk-rasjonell beregning ved å hevde at de kunne demonstrere at en planleggingsmyndighet selv uten markeder kunne lage priser gjennom en prosedyre basert på prøving og feiling, for deretter å stille dem til disposisjon for en rasjonell økonomisk beregning. På denne måten hadde de på ingen måte kritisert Mises' tese om den absolutte nødvendigheten av en prisberegning, men tvert imot bekreftet den og dermed utelukket et alternativ til den. En arbeidstidsberegning var uaktuell for dem.

Dessuten skulle virkelig eksisterende markeder ikke på noen måte bli avskaffet i deres «markedssosialistiske» modeller. Lønn og priser på forbruksvarer skulle fortsatt bestemmes i markedene ved hjelp av tilbuds og etterspørsel. Kun produksjonsmidlene eid av staten ble unntatt fri prisdannelse. For å bestemme deres priser tok Lange opp ideen om en auksjonarius som, etter å ha eksperimentert med skyggepriser basert på prisbud, til slutt erklærer den bindende prisen. Denne idéen hadde den franske økonomen León Walras, en av grunnleggerne av nyklassisismen, en gang introdusert i sin teori om allmenn markedsluke, som en tolkning av markedsmekanismen. Lange erstattet auksjonariusen med planmyndigheten, som til slutt skulle kunngjøre prisene for de ulike produksjonsmidlene, etter at prosessen med prøving og feiling var fullført.

Langes markedssosialistiske modell inneholder en blanding av markeder og planøkonomi. Analysefeilen består i å ha blandet sammen ulike produksjonsforhold med ulike reguleringsprinsipper: på den ene siden de relativt uavhengige vareprodusentene i forbruksvareindustrien, med priser på forbruksvarer som reguleres av markedsprosesser; på den andre siden den nasjonaliserte produksjonsmiddelindustrien, hvor selskapene må samarbeide i samsvar med planen. Ettersom markeder fortsatte å eksistere i enkelte sektorer, ville det ikke bare gjenstå en permanent konflikt med den planlagte sektoren, men også en fare for at den i utgangspunktet begrensede verdiloven snart ville undergrave den planlagte sektoren og til slutt forvandle den til en markedssektor. Planleggingen ville bli permanent forstyrret av den konstante proklamasjonen av nye priser og produksjonsmengder.

Hva ville man oppnå hvis prisene ble laget kunstig ved hjelp av kraftige datamaskiner? Den sløsende økonomien knyttet til markeder ville opprettholdes, og det samme gjelder de allokeringer som ble villedet av prisdannelsen.

Lange tenkte like lite som dagens digitale sosialister på å innføre et arbeidstidsregnskap. Fordelen arbeidstidsregnskapet gir fremfor penge- og kostnadsregnskapet blir ikke engang tatt i betraktning. Dette inkluderer ikke bare den nøyaktige registreringen av faktiske produksjonskostnadene, men også den indre konsistensen til et systemalternativ, hvilket absolutt burde være på plass: felles eierskap ved de assosierte pro-

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

dusenter, direkte samfunnsmessig arbeid og en direkte regnskapsføring gjennom arbeidstid, som ikke lenger skjules bak en tinglig fremstilling av det samfunnsmessige arbeidet i verdiformen. Uten verdiformen ville ikke verdiloven eksistere. Dermed kan den ikke lenger undergrave samfunnsøkonomisk planlegging og organisering.

Valget av regneenhet, og forutsetningene som ligger til grunn for den, er av sentral betydning. Den avgjør om sosialismen man håper på bare er et nytt navn for fortsettelsen av den kapitalistiske produksjonsmåten, det vil si en villedende manøver, om den gamle statssosialistiske tenkningen blir gjennomplivet, eller om man faktisk tør å bryte med kategoriene i den borgerlige økonomien ved å innføre en konsekvent beregning av arbeidstid på grunnlag av felles eierskap og samfunnsøkonomisk planlegging. De tekniske prestasjonene til den digitale revolusjonen kan brukes til å videreutvikle arbeidstidsregnskapet og bringe den virksomhetsmessige og samfunnsøkonomiske planleggingen og organiseringen til et høyere teknisk nivå.

5.4 Overføring av metoder og teknikker fra kostnadsregnskapet til arbeidstidsregnskapet

Analysen av vareprisene har vist at deres nivå og bevegelsesretning i stor grad bestemmes av arbeidstiden varene inneholder. Dette må også gjelde kostnadene, som ikke er annet enn prisen til varer som forbrukes i produksjonsprosessen. Dessuten har det vist seg at beslutninger tatt på grunnlag av kostnadsregnskapet systematisk fører til sløsing med arbeidstid – det motsatte av den populære oppfatningen om den særlige effektiviteten til kapitalistiske forretningsprosesser. En tidsøkonomi kan bare realiseres fullt ut på grunnlag av en arbeidstidsberegning.

I analysen av forholdet mellom priser eller kostnader på den ene siden, og arbeidsmengdene uttrykt i dem på den andre siden, har vi pekt på at beregning av arbeidstid på ingen måte er noe nytt og særlig komplisert, men lenge har blitt praktisert i bedrifter, f.eks. for fastsettelse av «produktiv arbeidstid per oppskriftsenhet», og i det hele tatt utføres til stadighet i kostnadsregnskapet. Det har blitt utarbeidet over lang tid, i samtlige av dets bestanddeler, i og gjennom kostnadsregnskapet. Det kan imidlertid bare oppstå når arbeidets samfunnsmessige karakter er gitt direkte, gjennom avskaffelsen av privat eiendom, når samfunnets

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

assosierte produsenter organiserer og planlegger sin produksjon på grunnlag av felles eiendom. Under disse betingelsene trer selve arbeidstiden i stedet for de priser og kostnader som den samfunnsmessige arbeidstiden nå er kodet i.

På grunn av kostnadsregnskapets viktighet for overgangen til et arbeidstidsregnskap, bør man bli kjent med kostnadsregnskapet og nøye undersøke i hvilken grad dets begreper og metoder kan overføres til arbeidstidsregnskapet.

Kostnadsregnskapet deles vanligvis opp i kostnadstype-, kostnadssted- og kostnadsenhetsregnskap.

I kostnadstyperegnskapet registreres alle kostnader som oppstår fra og med anskaffelsen av produksjonsforutsetningene, ved deres lagring og tilveiebringelse, til selve produksjonen og til slutt salget av varene, dvs. under framstillingen og den profitable verdiøkningen av kostnadsbæren (varen). Vår oppgave er å undersøke hvilken betydning dagens kostnadsregnskap kan ha for arbeidstidsregnskapet.

Kostnadsstedregnskapet gir informasjon om hvor kostnadene påløper. Det prøver å registrere kostnadene ved stedet de påløper. Hensikten med å tilordne kostnadstyper til kostnadssteder er dels å kontrollere kostnadene der de oppstår og om mulig redusere dem, dels å tilordne felleskostnadene til de produserte varene, dvs. til kostnadsbæren. Til slutt er formålet med kostnadsenhetsregnskapet å fastsette kostnadene for de enkelte varene, for å kunne fastsette tilbudsprisen.⁶⁶

5.4.1 Overføring i lys av kostnadstyperegnskapet

Et første skritt i bedriftens kostnads- og bedriftsregnskap (KBR) er bok-

⁶⁶ I vår sammenligning av kostnads- og arbeidstidsregnskapet tar vi alltid utgangspunkt i «fullkostregnskap» [eventuelt selvkostregnskap, oa.], hvor samtlige kostnader (de fulle kostnader) i regelen tilordnes kostnadsbærene som overhead-kostnader. Delkostnadsregnskapet [eventuelt bidragsregnskapet, oa.], som er viktig for den profitorienterte styringen av produksjonsskjemaet siden den fastsetter dekningsbidraget, videreføres ikke her, for i denne blir store kostnadsblokker (faste kostnader) uttrykkelig ikke fordelt på kostnadsbærene. I motsetning til dette tjener arbeidstidsberegningen en behovsorientert styring av produksjonen. For å kaste bort minst mulig tid, vil trolig en fellesskaplig økonomi være interessert i en så nøyaktig som mulig registrering av alle arbeidstidsenheter som brukes til å produsere de nødvendige produktene.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

føringen av alle kostnader.⁶⁷ Med siktepunkt på typen varer som anvendes og forbrukes, skilles det som regel mellom kostnadstypene vi skjematiserer nedenfor (se tabell 1).

I kostnads- og bedriftsregnskapet omfatter materialer eller materielle goder alle produksjonsmidler som produsenten anvender eller forbraker for å framstille det ønskede produktet. Utfra deres funksjon i produksjonsprosessen deles de opp i faste arbeidsmidler («bruk av anleggsmidler»), herunder bygninger, maskiner og verktøy, og i råstoffer, hjelpestoffer, driftsmaterialer og halvfabrikata («materialkostnader») For å produsere de ønskede varene bruker produsentene arbeidsmidlene på arbeidsgjenstanden – for å oppnå et bestemt formål.

67 Metodene til kostnads- og bedriftsregnskapet er svært forskjellige avhengig av produksjonens type og omfang, og av dets overordnede produksjonsskjema [«master production schedule», oa.]. Å gå nærmere inn på dette vil bare unødvendig komplisere betraktningene rundt overføring av metoder og teknikker fra kostnads- og bedriftsregnskapet til arbeidstidsregnskapet uten å tilføre noen vesentlig nye synspunkter. De allmenne rammene vi beveger oss innenfor dekkes av mange tekniske bøker og lærebøker om ledelsesregnskap. Den stort sett enhetlige grunnkunnskapen om kostnads- og bedriftsregnskapets prosedyrer og problemer, som finnes i disse i lærebøkene, utgjør utgangspunktet for vår analyse.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

Typer av godeforbruk	Kostnadstyper
1. Forbruk av materielle goder a) rå- og hjelpestoffer, halvfabrikata b) anvendelse av anleggsmidler	a) materialkostnader b) avskrivninger
2. Forbruk av immaterielle goder a) forbruk av arbeid i forbindelse med driften b) forbruk av eksterne tjenester c) forbruk av eksterne rettigheter	a) lønnskostnader b) tjenestekostnader c) leie-, grunnrente- og lisenskostnader
3. Obligatorisk forbruk av goder a) teknisk-økonomisk tvangsforbruk b) statlig-politisk tvangsforbruk	a) medregnede kostnader b) skatter og ytelser
4. Kapitalbenyttelse	kalkulatorisk rente

Tabell 1: Innledende skjema for ulike kostnadstyper

Varige arbeidsmidler brukes i flere produksjonsprosesser, men mister bare verdi i takt med deres slitasje, hvilket bokføres som avskrivning. I motsetning til dette endres eller forbrukes bruksverdien til råmaterialer, hjelpestoffer og halvfabrikerte produkter fullstendig i produksjonsprosessen. Verdien de tilsvarer blir fullstendig overført som kostnader til arbeidsproduktet, dvs. til kostnadsbæreren. I KBR er kostnadsfastsettelsen grunnleggende oppdelt i mengdefastsettelse og prisfastsettelse. Metodene varierer avhengig av kostnadstypen.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

Bokføringen av forbrukte produksjonsmidler

Regneenheten for å fastsette kostnader er prisen til de tilsvarende materialer, mens regneenheten i en arbeidstidsberegning, er arbeidstidsenheten. Fra et bokføringssynspunkt vil dette i utgangspunktet bare være ulike betegnelser. Bokføringen av arbeidstidsenheter ville erstatte bokføringen av priser eller kostnader. Bokføringen av mengder forbrukte råstoffer, hjelpestoffer og halvfabrikata viser til material-fysiske mengder, dvs. til de respektive bruksverdiene, som i en kooperativ økonomi vil inngå i produksjonen på en liknende måte.

Bokføringen av slitasjen på arbeidsutstyret har også sammenheng med bruksverdiene. Derfor vil tilsvarende metoder også her kunne overføres direkte til arbeidstidsregnskapet. Hvis f.eks. forventet totalproduksjon ved en maskin er 50 000 timer, så blir avskrivningen 0.00002 per time. Denne satsen vil være den samme i begge regnskapssystemene. I arbeidstidsregnskapet vil det imidlertid ikke være relatert til maskinens verdi (f.eks. anskaffelsesprisen), men i stedet til arbeidstidsenhetene som kreves for å produsere maskinen.

«Lønnskostnads»problemet

Når det gjelder den andre kostnadsblokken, lønnskostnadene, er det i utgangspunktet to store forskjeller mellom kostnadsregnskapet og arbeidstidsregnskapet.

For det første har arbeidstidsregnskapet den store fordel at den bokfører arbeidstiden direkte og umiddelbart. I noen tilfeller blir arbeidstiden også bokført i kostnadsregnskapet, i tillegg til kostnadene. Men siden dens regneenhet er priser og dermed kostnader, må den ta en omvei og konvertere arbeidstimer til lønnskostnader.

La oss ta posten «produksjonslønn», som er viktig i kostnadsregnskapet. Dette er lønnsutbetalinger til arbeidere som er direkte involvert i produksjonen av et bestemt produkt. Beregningen av produksjonstakten pr time er i utgangspunktet basert på en arbeidstidsberegning: Med 40 timers uke er 2 080 arbeidstimer (52 uker x 40 timer) tilgjengelig i løpet av året. Fraværstimer trekkes fra dette, inkludert gjennomsnittlige sykedager, helligdager og feriedager på kanskje 410 timer. Fra de resterende 1 670 timene blir også «uproduktive tider», f.eks. 90 timer, trukket fra. De

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

resterende 1 580 timene er definert som «produktive timer».

Nå kommer kostnadsenheten inn i bildet igjen. Kostnads-beregnerne fastsetter først de totale lønnskostnadene til de tilsvarende arbeiderne, som må bæres av entreprenøren, inkludert bruttolønn, sosiale avgifter («arbeidsgiverandel»), bidrag til sykepenger, osv. Når disse årlige lønnskostnadene deles på antall produktive timer, oppnås ønsket produksjonshastighet per time. Det forutsettes at arbeidskraften, i likhet med produksjonsmidlene, betales fullt ut og at ingen ytterligere verdiskaping finner sted.

Det er her den andre forskjellen kommer inn. Allerede de kritiske ricardianerne trodde at arbeiderne produserte all verdi. I stedet for å få fullt utbytte av arbeidet sitt, ble de lurt og fikk bare en del tilbake som lønn. Verken entreprenørene eller deres bedriftsøkonomer har interesse av å undersøke dette eksplosive spørsmålet. Fra deres synspunkt er det ingen spesiell forbindelse mellom profitten og de kjøpte og normalt betalte lønnsarbeiderne. Deres interesserte blikk er rettet mot muligheten for å oppnå størst mulig fortjeneste gjennom dyktig ledelse av foretaket, gjennom gunstige kjøp og salg, og gjennom spesielle kostnadsbesparelser i produksjonen.

Dette synet kan selvsagt også gjenfinnes hos regnskapsføreren som behandler kostnadene. Han ignorerer fullstendig verdiskapingsprosessen. For ham medfører arbeidet kostnader som er sammenlignbare med bruken av produksjonsmidlene. Han fokuserer utelukkende på disse kostnadene. Når han senere legger profitten til den beregnede selvkosten eller kostprisen, har han i likhet med entreprenøren neppe noen formening om at profitten stammer fra verdien som skapes av arbeidet.

Det følgende forblir skjult: Ved å kjøpe arbeidskraft råder entreprenøren over en kilde til verdi, nemlig arbeidet, som skaper en større verdi enn kjøpesummen. Nå får ikke de lønnsavhengige denne forstørrede, nye verdien de har skapt i løpet av arbeidstiden, men den mye mindre lønnen. Det følger at deres arbeidstid bare delvis er betalt, og det bare fordi arbeideren må produsere en verdi som tilsvarer lønnen. Dersom denne nødvendige arbeidstiden feks. er to timer av en åtte timers arbeidsdag,

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

har de gjort seks timer merarbeid. Det er profittens kilde.⁶⁸

KBR tar bare hensyn til de to timene nødvendig arbeid, som tilsvarer lønnen, men ikke de virkelige åtte timene med arbeid. Denne grunnleggende feilen i bokføringen av arbeidsinnsatsen kommer til uttrykk i beregningen av timeproduksjonssatsen [Fertigungsstundensatzes]: «årslønnsinnsatsen» uttrykker bare nødvendig arbeidstid, dvs. en brøkdel av årets totale arbeidsinnsats, slik at den beregnede timeproduksjonssatsen, som ligger til grunn for viktige allokeringsbeslutninger, blir alt for lav. Derimot vil en arbeidstidsberegning på ingen måte bare inkludere den nødvendige arbeidstiden, men den samlede arbeidstiden som kreves av produsenten for å produsere nyttige ting. Som vårt eksempel på anvendelsen av en ny maskin har vist, er det bare en bokføring av totaltiden som forhindrer sløsing av arbeidstid.

Regnskapsføring av andre kostnader

La oss undersøke andre kostnadstyper med hensyn til deres betydning for beregningen av arbeidstid. Kostnader ved tredjepartstjenester, herunder transport-, konsulent- og reparasjonskostnader, burde bare være relevante for arbeidstidsberegningen dersom de faktisk er nødvendige for produksjonen. Registrering av tilsvarende arbeidstider ville ikke medføre noe nytt som gjør krav på videre betraktninger: Tjenesteyterens levende arbeid kan – som alt annet arbeid – måles gjennom den samfunnsmessig gjennomsnittlige arbeidstiden. Dersom tjenesteyteren skulle benytte ytterligere produksjonsmidler for å produsere produktet, må også arbeidstidsenhetene som inngår og forbrukes i disse tas i betraktning og øke den totale arbeidstiden i arbeidsgjenstanden.

Ytterligere justeringer av kostnadstyperegnskapet

Pengerenter spiller ingen rolle i arbeidstidsregnskapet, siden penge- og kapitalformen har blitt eliminert på samme måte som vareformen. «Kalkulatoriske renter» (punkt 4), som prisen for bruken av kapital, bør derfor utelates fullstendig. Når man vurderer «leieutgiftene», vil pengerenten som inngår i disse, forsvinne. Det samme gjelder den bestanddel av leieutgiftene og forpaktningsavgiftene som stammer fra grun-

⁶⁸ I det teorihistoriske kapittelet har vi sett at de kritiske ricardianerne, inkludert John Bray, allerede hadde erkjent dette faktumet. Likevel ble det først formulert på en begrepsmessig nøyaktig måte av Marx i hans kritikk av den politiske økonomien, innenfor merverditeoriens rammeverk.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

nrenten. Men i den grad leieutgiftene inkluderer avskrivninger som uttrykker faktisk slitasje på bygninger, forretningslokaler, lagre, etc., vil imidlertid arbeidstidsberegningen inkludere arbeidstiden som skjuler seg bak disse avskrivningene. Tilsvarende vil den beregne arbeidstiden som trengs for å vedlikeholde og forbedre bygningene. Metodene for kostnadsregistrering som er utviklet på dette området kan enkelt overføres til arbeidstidsberegningen, på samme måte som metodene den har utviklet for å bokføre «materialkostnader og avskrivninger».

«Tvangsforbruket av goder» (punkt 3) ville bare øke arbeidstiden i produktet dersom det hadde noe å bidra med til produksjonen. Lagre for å beskytte mot naturhendelser, ulykker, forstyrrelser etc. øker ikke produksjonskostnadene i seg selv, men utgjør en spesiell bruk av de allerede produserte produktene, som bør avsettes til slike formål. Enhver samfunnsmessig produksjon må beskytte seg mot slike luner og bestemme hvor lagrene skal oppbevares.

I mange tilfeller utgjør «statlig-politisk tvangsforbruk» [skatter og avgifter, oa.] rett og slett en ren tilegnelse av de skapte verdiene fra statens side. Det muliggjør statlige utgifter, uten at disse trenger å være nødvendige for produksjonen av bruksverdier. I den grad selskaper ikke kan unndra seg plikten til å betale skatt til staten, klassifiserer kostnadsregnskapsførere slike skatteutgifter som «tvangsforbruk av goder». Det ser ut til at staten bidrar til produksjonen, selv om skatteinntektene kan være bortkastet. Den rene sløsing av rikdom fremstår positivt som produksjon av rikdom. Jo mer staten sløser ved å tilegne seg skatter, jo mer ser den ut til å bidra til velstand – denne illusjonen ble også fremmet av statssosialismen i øst.

I arbeidstidsregnskapet ville dette falske skinnet umiddelbart forsvinne, og arbeidstidsberegnerne ville ha god grunn til å være nøye og strenge og bare tilordne produktet de arbeidstimer som faktisk var nødvendige for produksjonen.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

Kostnadsregnskap (i prisenheter, feks euro)	Arbeidstidsregnskap (i arbeidstidsenheter - ATE)
1. Forbruk av materielle goder a) Materialkostnader: forbruk av råstoffer, hjelpestoffer og halvfabrikata b) Avskrivning ved bruk av anleggsmidler	1. Forbruk av produksjonsmidler a) Forbruk av mellomprodukter: råstoffer, hjelpestoffer, halvfabrikata b) Avskrivning (i ATE) ved bruk av anleggsmidler
2. Lønns- og tjenestekostnader a) Forbruk av arbeid i forbindelse med driften b) Forbruk av eksterne tjenester	2. Nylig utøvet levende arbeid, målt i ATE

Tabell 2: Korrigert skjema for å omfatte arbeidstidsberegning

La oss nå sammenlikne de ulike postene i kostnadsregnskapet og arbeidstidsregnskapet på en skjematisk måte. Størst samsvar finner vi i bokføringen av forbruket av mellomprodukter og avskrivninger.

I forbindelse med lønnskostnadene er det større forskjeller sammenliknet med direkte registrering av utført arbeidstid. Mens nylig utført arbeidstid blir fullstendig bokført i arbeidstidsberegningen, er kostnadsberegningen begrenset til lønnskostnadene, som bare tilsvarer en andel av den brukte arbeidstiden: den nødvendige arbeidstiden. I vårt eksempel var dette bare to timer av en arbeidsdag på åtte timer.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

Pengerenter, skatter, forpaktningsavgifter og andre grunnrentebetalinger, som avhengig av virksomhetstypen tar mindre eller større plass i kostnadsregnskapet, utelates helt i arbeidstidsregnskapet.

I tabell 2 har vi tatt inn disse korrigereringene i kolonnen «Arbeidstidsregnskap». Bokføringen av de faktiske arbeidstidsenhetene reduseres til to poster: forbruket av produksjonsmidler og det legemliggjorte arbeidet de inneholder, og levende arbeid, produksjonens ferske element, hvis størrelsesmål er arbeidets utstrekning i tid.

5.4.2 Overføringsmuligheter i koststeds- og kostenhetsregnskapet

Det sentrale spørsmålet for kostnads- og bedriftsregnskapet (KBR) er en så nøyaktig som mulig fastsettelse av kostnadene pr. vare. Arbeidstidsregnskapet vil stå overfor en lignende oppgave: Hvordan kan arbeidstidsenhetene (ATE) for mellomproduktene som brukes og forbrukes i produksjonen, avskrivninger uttrykt i ATE og den nytøvede arbeidstiden i produksjonen, tilordnes produksjonsresultatene på en slik måte at den totale arbeidstiden i produksjonen blir registrert så nøyaktig som mulig for hvert produkt eller for hver produkttype?

La oss se nærmere på KBR-løsningen. Vi ønsker imidlertid ikke å diskutere de mange detaljer som KBR har utviklet for å løse tilordningsproblemet, men bare å presentere den grunnleggende måten å løse problemet på og deretter undersøke i hvilken grad slike metoder og teknikker kan overføres til arbeidstidsberegningen.

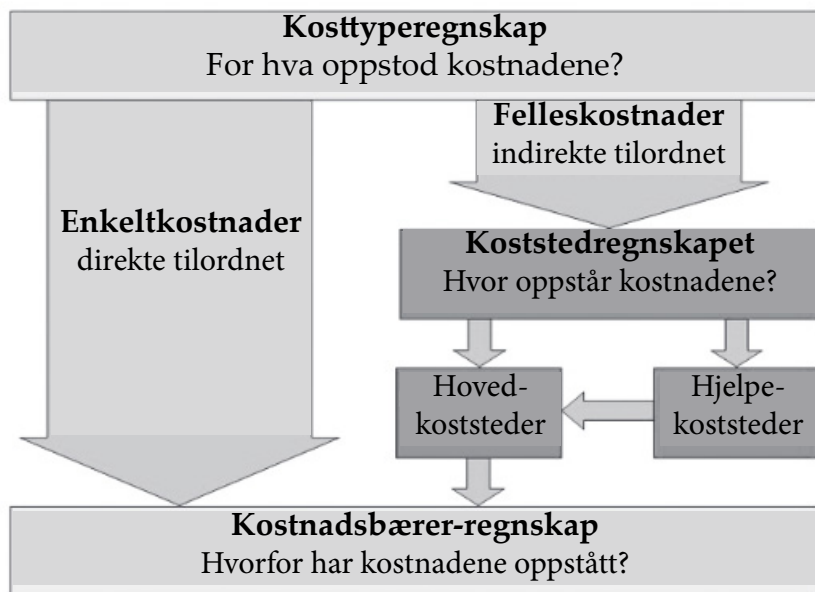
Beregning av felleskostnader I

I en bedrift med flere produkter brukes ikke de enkle metodene. I stedet bruker KBR en mer komplisert metode for å beregne felleskostnader. For å kunne tilordne kostnadene til produktet (kostnadsbæreren), deler den først kostnadstypene opp i direkte kostnader og indirekte kostnader.⁶⁹ Direkte kostnader er kun forårsaket av en enkelt vare (kostnadsbærer)

⁶⁹ Her diskuteres bare muligheten for å tilordne kostnader til kostnadsbæreren som en egenskap ved skillet mellom enkeltkostnader og felleskostnader. KBR benytter en mer differensiert distinksjon når det gjelder hvorvidt kostnader kan tilordnes gruppemessig til kostnadsbæreren eller direkte til kostnadsstedet. Det er ikke nødvendig på dette tidspunktet å gå nærmere inn på de ulike metodene. Vi kan bare forholde oss til spørsmålet om hvordan tilsvarende arbeidstider i prinsippet kan tilordnes produktet.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

og kan derfor tilordnes direkte. KBR medregner de allerede nevnte produksjonslønninger, kostnadene for kjøretidene til den brukte maskinen, og kostnadene til det forbrukte produksjonsmaterialet. Disse tre gruppene av direkte kostnader brukes som en nøkkel for å også tilordne felleskostnader som er forbundet med kostnadsbæreren, men ikke kan tilordnes denne direkte.

Beregning av felleskostnader gjennom hoved- og hjelpekoststeder

Felleskostnadene inkluderer avskrivninger på bygninger, andre kostnader til drift av produksjons- og lageranlegg, såvel som administrative kostnader. Slike allmenne material- og personalkostnader brukes til å produsere flere kostnadsbærere samtidig. En direkte tilordning er derfor ikke mulig. Man vet imidlertid hvor de indirekte kostnadene påløper, eller i hvilken funksjon de oppstår. For å kunne føre kostnadene mer presist til opprinnelsesstedet, blir kostnadssteder pragmatisk opprettet av regnskapsførere.⁷⁰ Dersom man også visste i hvilken grad de ulike

70 Under opprettelsen av kostnadssteder blir regnskapssjefen rettleidet av bedriftens omstendigheter, produksjonsprosessens karakter, virksomhetens organisasjonsstruktur og karakteren til den overordnede prosessflyten. Han oppretter kostnadssteder

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

kostnadsbærere har benyttet kostnadsstedene, ville det være mulig å tilordne de indirekte kostnadene til produktet.

Det er her de tre gruppene av direkte kostnader kommer inn. Vi vet deres respektive andel av kostnadsstedets kostnader. Siden de har karakter av direkte kostnader, kan de tilordnes kostnadsbæreren direkte. Hvis vi nå har velbegrunnede indikasjoner på at de direkte kostnadene til et produkt er omtrent proporsjonale med de tilsvarende felleskostnadene til kostnadsstedet, vil problemet med å tilordne disse felleskostnadene til kostnadsenheten være løst. Vi ville ha en pålitelig fordelingsnøkkel: de indirekte kostnadene kunne tilordnes prosentvis til deres respektive direkte kostnader og deretter tilordnes kostnadsbæreren, sammen med de direkte kostnadene.

La oss ta det svært forenklete eksemplet på en bedrift som produserer to varer, brødrister og kaffemaskiner, og bare har fire kostnadssteder: materialer, produksjon, administrasjon og distribusjon.

Driftsregnskap for Kjøkkenutstyr AS.					
Type felleskostnader	Summer	Hovedkostnadssteder			
Utvalg	i tusener euro	Materialer	Produksjon	Admin	Distribusjon
Lønninger	290.000	73.000	94.000	45.000	78.000
Sosiale kostnader	127.000	32.000	37.500	24.500	33.000
Hjelpematerialer	400.000	45.000	225.000	-	130.000
Driftsmaterialer	52.000	3.000	40.000	3.000	6.000
Kontorkostnader	40.000	-	4.000	20.000	16.000
Pengerenter	110.000	25.000	63.000	10.000	12.000
Markedsføring	180.000	-	50.000	30.000	100.000
Sum av felleskostnader	1.199.000	178.000	513.500	132.500	375.000
	Overhead-grunnlag	Produksjonsmaterialer	Produksjons-lønn	Framstillings-kostnader	Framstillings-kostnader
		1.490.000	1.400.000	3.581.500	3.581.500
	Overhead-sats	11.9%	36.7%	3.7%	10.5%

Tabell 3: Kostnadsstedregnskap og beregning av overhead-kostnader

Begge varer belaster de fire nevnte kostnadsstedene, men i ulikt omfang. Feks. produksjonen av brødrister krever et mindre lager av mellomprodukter enn produksjonen av kaffemaskiner, slik at de materiale-relaterte felleskostnadene pr. enhet er tilsvarende mindre for disse. Nå forutsettes det proporsjonalitet mellom de direkte kostnadene til «materialer» og ma-

ved å dele hele selskapet inn i underområder (f.eks. avdeling, verksted, produksjon, montering) eller funksjonelle fokuspunkter (f.eks. lagerstyring, reparasjon, bilpark) og bestemmer de separate kostnader for disse enhetene.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

teriale-relaterte felleskostnader. Den direkte kostnadsgruppen «produksjonsmaterialer» (tabellverdi: 1 490 000 euro) fungerer som nøkkelen for det proporsjonale tillegget av materiale-relaterte felleskostnader (178 000 euro). I vår modell av Kjøkkenutstyr AS er 11.9% av de materiale-relaterte felleskostnadene tilordnet én kostnadsenhet av produksjonsmaterialer.

På samme måte tilordnes produksjonsstedets felleskostnader til kostnadsbæreren ved hjelp av de direkte kostnadene. Målestokken er enten produksjonslønnen, hvis det levende arbeidet fortsatt er av størst betydning, eller maskinenes driftstid, hvis det er bruken av disse som er overveiende. I begge tilfeller må KBR registrere tiden direkte, men blir da tvunget til å konvertere arbeidstiden til kostnader, slik det allerede er vist i eksemplet med produksjonslønn. I vårt eksempel er produksjonskostnadene på 513 500 euro knyttet til produksjonslønnen på 1 400 000 euro. Dette gir et overheadtilslag (tilslag for felleskostnader) på 36.7%.

Det som gjenstår er kostnadsstedene som involverer administrasjon og distribusjon. Tilvirkningskostnadene tjener vanligvis som grunnlag for felleskostnadene. Tilvirkningskostnader pluss administrasjons- og distribusjonskostnader gir selvkostnaden, dvs. kostnadene selskapet må bære for å produsere og selge varene.

I en planøkonomi basert på arbeidstid, som er forbundet med et annet produksjonsformål, vil de tilsvarende arbeidstidsenheter for administrasjon og distribusjon av produktene til kundene være lavere. Administrasjonskostnader ville spares så snart den indre konkurransen om stillinger, innflytelse og makt ikke lenger belaster regnskapene. Likeledes ville juridiske og finansadministrative aktiviteter forsvinne, inkludert kostnader til rettsaker for å løse eierskapstvister, utgifter til kredittoppnåelse, lønnsomhetsberegninger, osv. Kostbar markedsføring ville bli overflødig så snart produktene ikke lenger ble produsert for privat regning med mål om å maksimere profitten.⁷¹ En enkel og desto mer effektiv

71 «Gå inn i de store varehusene og se hva de fleste ansatte er opptatt med. Enten står de og venter på kundene, eller så sitter de i kassen og mottar pengene... I tillegg prøver butikkeierne å legge hindringer i veien for hverandre og er opptatt med å stjele hverandres kunder eller rive hverandres forretninger i stykker. Tenk selv over hvor mye friksjon i handelen som skyldes konkurransen mellom de ulike forretningene, som nå kan forsvinne fordi enkeltbedriftene ikke lenger skaper ekstraarbeid ved å stjele kunder og legge hindringer i veien for hverandre. Dersom de produserte varene i fremtiden

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

produktinformasjon, vil ta dens plass.

Ved å beregne tilleggssatsene for fellesomkostninger har koststedregnskapet gjort det mulig å beregne selvkostnaden per stykk. Først tilordnes de direkte kostnadene til kostnadsgjenstanden, herunder produksjonsmaterialet og produksjonslønningene. I vårt eksempel, «Overheadberegning for brødrister» (tabell 4, nedenfor), blir produksjonsmateriell til 15.90 euro tilordnet en brødrister. Nå antar vi at materialfelleskostnadene (MFK) er proporsjonale med dette. Fra kostnadsstedregnskapet tar vi den allmenne tilleggssatsen for MFK på 11.9%, som vi overfører til selvkostberegningen av brødristeren. Dette resulterer i en MFK på 1.89 (=15.90 * 0.119). Ved å bruke samme beregningsmetode får vi tilvirkningskostnader på 26.66 euro (produksjonslønn: 19.50 euro, produksjonsfelleskostnader: 7.16 euro). Tilvirkningskostnadene er bare summen av materialkostnader og produksjonskostnader. Dersom administrasjons- og distribusjonskostnadene legges til, får man til slutt en selvkost på 50.76 euro.

Overheadberegning for brødrister			
På grunnlag av selvkostberegning (i euro)		På grunnlag av arbeidstidsberegning (i arbeidstidsheter – ATE)	
Produksjonsmateriale	15.9	Forbruk av produksjonsmateriale	
+11.9% MFK*	1.8	+ allmenne materialutgifter	
=materialkostnader (I)	17.79	= samlet materialanvendelse (I)	
Produksjonslønn	19.5	Direkte fastsettelig arbeidstid (produksjon)	
+36.7% PFK**	7.1	+ allmenn produksjonstid	
=produksjonskostnader (II)		= samlet produksjonstid (II)	
Tilvirkningskostnad (I + II)	44.45	ATE for produksjonen av produktet (I+II)	
+3.7% administrasjonskostnader	1.65	Administrativ innsats	
+10.5% distribusjonskostnader	4.66	Distributiv innsats	
= selvkost	50.76		
+ 20% profitt	10.15		
= markedspris pr. brødrister	60.91	Totalarbeidstid pr. brødrister	
*Materialfelleskostnader			
**Produksjonsfelleskostnader			

Tabell 4: overheadberegning i kostnads- og arbeidstidsregnskapet

leveres til store lagre, vil det trolig være tilstrekkelig at transport- og kommunikasjonssansatte, samt medarbeidere fra det føderale tyske postvesenet, tar over dette nye lagerstyringsarbeidet.» (Dante 1993: 32)

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

Med fastsettelsen av selvkostprisen er kostnadsberegningen gjennomført. Ingen entreprenør vil imidlertid produsere varer uten profitt. Hvis overheadberegningen i vårt eksempel foregriper et profitt-tillegg på 20%, må ikke valget av denne profittmarginen betraktes som en vilkårlig handling. Entreprenøren har alltid den rådende markedsprisen og konkurransen i tankene. Jo mindre det bestemte produktet skiller seg fra de tilsvarende konkurrerende produktene,⁷² desto mer fungerer denne allmenne markedsprisen som et fast referansepunkt, slik at profitt-tillegget stort sett beregnes på grunnlag av differansen mellom markedsprisen og selvkostprisen. Dette er av stor betydning for ledelsens videre beslutninger, siden det gir informasjon om profittnivået ved bestemte markedspriser, eller hvis det gjelder anbudsproduksjon, gir den det avgjørende grunnlag for fastsettelsen av anbudsprisen.

Selvkostnaden måles gjennom prisene entreprenøren betaler for å tilvirke sine varer. Fra hans ståsted har han ikke betalt noe for profitten, og dermed hører den ikke til kostnadene. Hans profitt skiller seg også fra hans kostnader siden profitten er formålet som brødristere, kaffemaskiner osv. produseres for, mens material- og personalkostnader tjener ham som midler.

I forbindelse med hensynet til lønnskostnader i kostnadstyperegnskapet har vi fremhevet det viktige poenget at arbeidstidsregnskapet (ATR) bokfører gjennomsnittlig arbeidstid ved produksjonen som helhet, dvs. ikke bare den «nødvendige arbeidstiden» som tilsvarer lønnen, men også «merarbeidstiden» som svarer til profitten. Denne inndelingen gir ikke mening for ATR, som er utformet som en fulltidsberegning. Den totale arbeidstiden registreres, ikke bare den mindre «nødvendige arbeidstiden», slik at «merarbeidstiden», som en motsatt størrelse, også mister sin betydning. Den er ikke lenger en uavhengig størrelse som tilsvarer profitten. I fulltidsberegningen inngår den i de ulike gruppene av felleskostnader. I beregningen av felleskostnader på grunnlag av arbeidstidsberegning kan det derfor verken finnes noen gruppe som svarer

72 For å oppnå en høyere pris enn konkurrentene og for å fange en større markedsandel, forsøker entreprenører å differensiere sine varer fra konkurrentene ved avanserte midler, f.eks. ved å lage et spesielt design, utforme spesiell emballasje, etablere egne distribusjonskanaler eller tillegge produktet nye egenskaper. Hele markedsføringslitteraturen dreier seg rundt dette spørsmålet. Et arbeidstidsregnskap kunne klare seg uten slike manipulative og svindelaktige metoder. Det ville bare beregne den ubetinget samfunnsmessig nødvendige totalarbeidstiden som må til for å produsere produktet, gjøre det kjent, lagre det og utlevere det, helt til brukeren har det til disposisjon.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet til selvkosten eller profitten.

Verdistørrelser, inkludert profittkategorien, er ikke lenger tilgjengelige for arbeidstidsberegningen, siden slike samfunnsmessige former, som er forbundet med kapitalistisk vareproduksjon, har forsvunnet med felleseiendommen til de assosierte produsenter. Men selve arbeidstidsenhetene, som innholdet i denne verdifastsettelsen, må fortsatt eksistere – i muligens endrede mengder. De er nå direkte og umiddelbart tilgjengelige og kan ikke lenger skjules av prisstørrelser.

Beregning av felleskostnader II

Skjematet for overheadberegning omfatter både arbeidstiden som produsentene nylig har utøvet og arbeidstiden som allerede ligger i produksjonsmidlene, brukt og forbrukt i tidligere produksjonsprosesser. Hvis vi reverserer denne forskjellen, kommer vi frem til en annen type beregning av felleskostnader som ikke lenger er basert på kostnadsstedregnskapet og overheadsatsene som der ble fastsatt for indirekte arbeidsutøvelser. I stedet klassifiseres arbeidsenhetene som direkte og indirekte kan tilordnes produktet etter hvorvidt de stammer fra produsentenes nyutførte arbeid eller fra arbeid i tidligere produksjonsperioder, som nå er tilstede som «dødt arbeid» i brukte og forbrukte produksjonsmidler (råstoffer, hjelpestoffer, maskiner, utstyr, etc.). Ved å betegne de nylig tilførte arbeidstidsenhetene som «n» og arbeidstidsenhetene som forbrukes ved bruk av produksjonsmidler som «a», får vi følgende formel for fastsettelsen av totalarbeidstiden i et produkt (T):

$$a + n = T$$

Arbeidstidsenhetene i a kan videre deles opp, alt etter om de er driftsmidler - også kalt arbeidsmidler - eller arbeidsgjenstander.⁷³ Arbeidsmidler brukes av produsenter i flere produksjonsperioder helt til de har mistet sin bruksverdi. Den del av arbeidstidsenhetene som inneholdes i arbeidsmidlene, og som overføres til det nye produktet når arbeidsmidlene tas i bruk, betegner vi a-f. Dette er det vi i tabell 2 kalte «avskrivninger i

73 Driftsmidler «som består av mekaniske anlegg, maskinpark, kontorutstyr, fabrikkbygninger etc. ... virkestoffer (arbeidsgjenstander), som er delt opp i råmaterialer, hjelpematerialer og driftsmaterialer. Råvarer er hovedkomponenter (f.eks. papir i aviser), hjelpematerialer er sekundære komponenter (f.eks. trykksverte) i et produkt. Driftsmaterialer er nødvendige for å drive maskiner (f.eks. dieselolje).» (Wöhe 2020: 28)

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

ATE grunnet bruk av arbeidsmidler». I motsetning til dette går arbeidstidsenheterne i arbeidsgjenstandene fullstendig inn i det nyproduserte produktet (a-z). Nå gjelder:

$$(a-f + a-z) + n = T$$

Den totale arbeidstiden til brødristeren (T) kan være 30 minutter eller, uttrykt i desimaltall, 0.5 arbeidstidsenheter, hvorav 5 minutter kan stamme fra de benyttede arbeidsmidlene (a-f), 15 minutter fra arbeidsgjenstandene (a-z) og til slutt 10 minutter fra brødristerprodusentenes levende arbeid. Med tanke på produksjonsresultatet er dette ny-utøvede levende arbeidet nå også inneholdt i produktet. I begge tilfeller er det snakk om legemliggjort arbeid i produktet, som ikke lenger er atskillelig fra arbeidet i tidligere produksjonsperioder.

5.5 Bransjegjennomsnittlig arbeidstid pr. produkt

Produkter av samme type produseres vanligvis av flere selskaper. I kapitalistisk produksjon skaper konkurransen en tendens til en ensartet markedspris basert på de ulike «individuelle verdier» som varens verdi uttrykkes gjennom. Under den kooperative produksjonens betingelser erstattes denne prisen med den gjennomsnittlige arbeidstiden som bedriftene i en bransje har beregnet for produksjonen av et produkt.

Arbeidet inneholder individuelle forskjeller i dyktighet, aktsomhet osv. I kapittel 4 «Arbeidstid som regneenhet» ble det gitt grunner til hvorfor slike individuelle forskjeller kompenserer hverandre. Det finnes et gjennomsnittsarbeid, som i løpet av samme tid leverer omtrent like mye arbeid som gjennomsnittsarbeidet i en annen bedrift i samme bransje. Det kan imidlertid oppstå avvik siden det ikke alltid benyttes like produksjonsmidler og arbeidsmetoder, og også grunnet ulik utnyttelse av den respektive produksjonskapasiteten, slik at produksjonen av en brødrister i en bedrift i gjennomsnitt kan innebære 0.51 arbeidstidsenheter, mens en annen bedrift produserer samme produkt på kanskje 0.49 timer.

Den bransjegjennomsnittlige totalarbeidstiden for å produsere et produkt er matematisk sett enkel å beregne. Som allerede vist i eksemplet, er det bare nødvendig å beregne summen av alle arbeidstidsenheter

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

som brukes i bransjen for produksjonen av en produkttype og dele dem på antall produkter. Hvis f.eks. 1000 arbeidere fordelt på 10 fabrikker jobber 10.000 timer i uken for å levere 60.000 brødrister, og samtidig bruker produksjonsmidler hvis forbruk utgjør 20.000 ATE, da er bransjens gjennomsnittlige totale arbeidstid per brødrister, i denne enkle beregningen, 30 minutter eller 0.50 ATE.

I vår innholdsmessige sammenligning av kostnads- og arbeidstidsenheter fant vi at den totale samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden i et arbeidsprodukt på en eller annen måte tilsvare dets verdistørrelse, som uttrykkes i markedsprisen, f.eks. 60.91 euro pr. brødrister. Det ville imidlertid være feil å konkludere av dette at verdiloven vil fortsette å fungere i en direkte samfunnsmessig produksjon på grunnlag av felleseiendom, men nå planmessig, i stedet for spontant. Man kan ikke forklare det nye som en fortsettelse av gamle forhold.

Bortsett fra overgangsperioden, der områder av vareproduksjon fortsatt vil eksistere, endrer den revolusjonære omdannelsen av privateiendom til felleseiendom, forbundet med produsenter som assosieres med hverandre på tvers av bedriftene, også den samfunnsmessige formen til arbeidet deres. Produksjonen foregår ikke lenger som en privat affære. Følgelig er arbeidets samfunnsmessige karakter nå gitt direkte og umiddelbart av den samfunnsmessige organiseringen av produksjonen. Den særegne samfunnsmessige karakteren til det vareproduserende arbeidet eksisterer ikke lenger, dvs. dens samfunnsmessige form, måten folk arbeider for hverandre på, har endret seg grunnleggende. Det direkte samfunnsmessig utførte arbeidet kan ikke lenger framstille seg som verdi. «Verdi og direkte samfunnsmessig arbeid er gjensidig utelukkende», som Tschinkel (2017: 146) helt riktig understreker.

Hvis verdien forsvinner, mister verdiloven - med konkurransen den inneholder - sin virkning. Verdiformen til arbeidsproduktene er, som Marx (MEW 23:95, fotnote 32) presist formulerte det, «den mest abstrakte, men også den mest allmenne formen i den borgerlige produksjonsmåten. Gjennom verdiformen blir denne produksjonsmåten karakterisert som en særegen type samfunnsmessig produksjon og gir den dermed dens særegne historiske karakter». Med vareformen forsvinner samtidig penge- og kapitalformen, som vareformen er grunnlaget for. Den kapitalistiske produksjonsformen, dvs. verdiøkingsprosessen,

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

med profitt som formålet med produksjonen, og akkumulasjon som et middel for ytterligere profitt, eksisterer dermed ikke lenger. Hvis den kapitalistiske produksjonsmåten er eliminert, gjelder det samme for reproduksjonsmåten. I stedet for å bli styrt av verdiloven som grunnlag for konkurransen, kan folk organisere sine økonomiske liv i henhold til sine behov.⁷⁴ De vil følge med på hvor mye arbeidstid som trengs for å produsere bruksverdier. Selv om det utførte arbeidet ikke lenger framstiller seg som verdi, består innholdet i verdibestemmelsen.⁷⁵ Dessuten utøves arbeid for å produsere samfunnsmessig ønskede produkter. Uansett hvor forskjellige de konkret-nyttige arbeidsaktivitetene som produserer brødrister, smarttelefoner, sko osv. er, er de allment betraktet arbeid *par excellence*, abstrakt arbeid, «i det vesentlige forbruk av menneskelig hjerne, nerve, muskel, sanseorganer osv.» (MEW 23:85). Varigheten av slikt arbeid, arbeidstiden, er ikke lenger et skjult verdimål. Med likt arbeid som forutsetning, måles det direkte gjennom arbeidsmengden.⁷⁶

74 «Gjennom produktets verdiegenskap fremstår produsentenes samfunnsmessige forhold til hverandre i arbeidsdelingen som en samfunnsmessig egenskap i produktene, som først blir synlig når produktene møtes på markedet, i verdiloven, i verdiformene, i bytteverdien. Produktene utvikler altså sitt eget liv, beveger seg i former og etter lover, helt uavhengig av produsentenes vilje. ... Med vareproduksjon – og dette kan man slutte ikke bare ut fra kapitalistisk, men allerede fra enkel vareproduksjon – framstår menneskers egen samfunnsmessighet for dem som en ytre tvang, en tinglig tvang over deres produksjon. ... Utnyttelsen av de økonomiske lovene betyr ikke annet enn å gjennomføre den tinglige tvangen: å dominere produksjonen ved å underkaste seg produktenes herredømme. Naturlovene er avhengige av naturens natur, og siden vi ikke kan endre naturen, vil vi fortsatt måtte forholde oss til naturlovene. Men den politiske økonomiens lover avhenger av samfunnets natur, og det kan vi endre, for det er ikke et naturfenomen, men et resultat av menneskelig handling. Det er ikke nok å påvirke bevegelsen til tingene som dominerer menneskers samfunnsmessige livsprosess, men det er viktig å endre forholdene på en slik måte at vi mennesker bevisst kan forme vår egen sosialiseringssprosess.» (Knolle-Grothusen: 2000)

75 «Verdi, bestemt som legemliggjøring av abstrakt arbeid, er i utgangspunktet bare innholdet i bytteverdien, varens bestemte formbestemmelse, betraktet uavhengig av dens form. Dette innholdet er derfor ikke historisk spesielt i seg selv, men bare for så vidt det er den bestemmende faktoren for varens historisk spesielle form, nærmere bestemt dens bytteverdi. At det i varen i det hele tatt finnes bestemmelser som abstrakt betraktet har en historisk uspesifikk, dvs. overordnet allmenn karakter, rokker ikke noe ved dens særegenhet. Det viser den bare som et historisk produkt, tilhørende én menneskelig historie. Dette trekker den også unna ethvert hån som bare ønsket å se den skape 'paradoksall' uorden i verden og stille spørsmål ved 'merkelige fenomener' i forbindelse med den.» (Dockerill 2004)

76 «Akkurat som bevegelsens kvantitative væren er tid, er arbeidets kvantitative væren arbeidstid. Forskjellen i dens egen varighet er den eneste forskjellen den er i stand til, når dens kvalitet tas for gitt.» (MEW 13:17)

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

Som arbeidstid har den sin målestokk i samfunnsmessig fastsatte tidsmål: timer, minutter osv.

Tidsøkonomien spiller en viss rolle i ethvert samfunn. I dagens bedriftsregnskap benyttes kostnadskontrollmetoder hovedsakelig på bedriftsnivå og i den grad det er mulig også på bransjenivå, alltid med sikte på å redusere varekostnaden for å øke profittmarginen, dvs. forskjellen mellom selvkostprisen og salgsprisen.⁷⁷ Denne praktiske nødvendigheten har gitt opphav til metoder for kostnadskontroll og gjort dem mer og mer sofistikerte. Metodene viser i hovedsak til bedriftsinterne kostnadsammenlikninger over flere perioder. Samtidig prøver de, til tross for de kapitalistiske selskapenes uavhengighet, å finne måter å sammenligne et selskaps kostnadssituasjon med kostnadssituasjonen til andre selskaper i samme bransje.

Som en særlig metode til dette framhever KBR sammenlikningen mellom mål og virkelighet innenfor rammen av et plankostnadsregnskap. Den grunnleggende ideen kan oppsummeres som følger:

«I et plankostnadsregnskap sammenlignes kostnadene som påløper i løpet av en regnskapsperiode (faktiske kostnader), ikke med kostnadene for andre regnskapsperioder eller de faktiske kostnadene til andre sammenlignbare selskaper, men med kostnader som er planlagt og spesifisert for denne perioden. Målkostnader fastsettes på grunnlag av kostnadsplanlegging og gis til lederne av kostnadsstedene som en rettesnor for den økonomiske effektiviteten til deres beslutninger. I sammenheng med kostnadskontrollen gir analysen av avviket mellom faktiske kostnader og planlagte kostnader verdifulle utgangspunkt for tiltak for å øke lønnsomheten i fremtiden, slik at plankostnadsregnskapet blir et fremtidsrettet styrings- og kontrollinstrument for selskapet.» (Moews 2002: 259).

På grunnlag av arbeidstidsregnskapet kan også produsenter være interesserte i å bruke slike plantall for å kontrollere egen effektivitet.

77 «Å nå bedriftens (profitt) mål krever planlegging, dvs. valg og evaluering av bedriftens alternativer (og) kontroll av bedriftens prosesser for å overholde prinsippet om økonomisk effektivitet ... Innenfor rammen av kontrollfunksjonen har kostnadsregnskapet i oppgave å avsløre slike ineffektiviteter og dermed sikre at det økonomiske prinsippet følges». (Wöhe 2020: 835f)

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

Andre metoder som brukes av KBR for å kontrollere kostnader vedrører faktisk påløpte kostnader (regnskap over faktiske kostnader). For å unngå tilfeldige og kortsiktige svingninger blir ofte de virkelige kostnadene erstattet med normale eller gjennomsnittlige kostnader. Denne fremgangsmåten er interessant fra det synspunkt at kostnadsregnskapsførerene her ikke tar hensyn til markedsprisene som svinger rundt «den naturlige prisen», men selve omdreiningspunktet, dvs. de benytter nettopp prisen som ikke bestemmes av knapphet og behov, men av gjennomsnittlig arbeidsinnsats. Med andre ord ignoreres nettopp de prisbevegelser som Mises og andre markedsøkonomer legger særlig vekt på og anser som uunnværlige for en rasjonell organisering av økonomiske prosesser.

I tillegg til denne bedriftsinterne kostnadskontrollen etterstrebes også en sammenligning av driften innenfor en bransje. En slik sammenligning er vanskelig og ufullstendig, fordi bedrifter, grunnet kapitalistisk eierskap og konkurranse, liker å skjule kostnadsfordeler for ikke å sette deres fortrinn i fare. Forretningshemmeligholdet som trives på et slikt grunnlag hindrer både direkte sammenligning av kostnadsforhold og direkte samarbeid mellom produsenter i ulike selskaper for å finne årsakene til høyere kostnader. Bare indirekte kan man få et innblikk i bransjens kostnadssituasjon. De respektive bransjeforeningene og statistikkbyråene har ofte vist seg å være nyttige. De anonymiserer dataene og beregner et slags bransjegjennomsnitt med dem, som offentliggjøres for veiledningsformål. På denne måten får bedriftene mulighet til å sammenligne sine egne kostnader med bransjegjennomsnittet.⁷⁸

Under den kapitalistiske vareproduksjonens kompliserte forhold anvendes derfor prosedyrer som bare trenger å overskrides i deres snevnerhet for at de skal kunne brukes til å beregne nivåene på den bran-

78 La oss betrakte sammenligningen mellom hoteller. Her sammenlignes viktige nøkkeltall, f.eks. rombenyttelse, gjennomsnittlige rompriser, personal- eller varekostnader. «Dette gjør hotelleiere i stand til å vurdere den økonomiske situasjonen til deres egen virksomhet med det bransjetypiske utgangspunktet. Representative sammenligningsdata tilbys på internasjonalt nivå av STR Global HotelBenchmark og på nasjonalt nivå hovedsakelig av Fairmas Benchmark Comparison, som begge fortløpende publiserer bransjerelevante referansetall og nøkkeltall. ... Et godt orienteringsmiddel, særlig for små og mellomstore hoteller, er den årlige sammenligningen av hoteller og restauranter... så vel som sammenlikningene ved det tyske instituttet for økonomisk turismeforskning. ... Dessuten tilbyr delstatenes statistiske myndigheter viktige sammenligningsverdier gjennom temarelaterte rapporter.» (Hänsler 2016: 347)

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

sjeggjennomsnittlige arbeidstiden. Problemene som eksisterer i dag når det gjelder å sammenligne selskaper ville umiddelbart forsvinne under vilkårene til felleseiendommen og det direkte samfunnsmessige arbeidet som er basert på det. Produksjonen ville ikke lenger være et privat, men et offentlig anliggende.

Vi har sett at det finnes betydelige forskjeller mellom prisene som inngår i kostnadsregnskapet og beregningen av totalarbeidstiden for en produktenhet. I en overgangsfase fra en regnskapsmetode til en annen, vil slike forskjeller i utgangspunktet få stor praktisk betydning. De mister imidlertid sin betydning så snart kostnadsberegningen i økende grad erstattes av beregningen av gjennomsnittlige arbeidstidsenheter.

Denne forvandlingen av kostnadsregnskapet til et arbeidstidsregnskap henger sammen med den allmenne forvandlingen av vareproduserende og dermed indirekte samfunnsmessig arbeid til direkte samfunnsmessig arbeid, hvis nødvendige forutsetning er felleseiendommen til de innbyrdes forbundede produsenter.

Avhengig av dynamikken i den revolusjonære overgangen, vil begge regnskapsformer fortsette å eksistere side om side i en mer eller mindre lang periode. I denne overgangsperioden kunne man som en hjelpevariabel etablere en korrelasjon mellom prisen på produkter som fortsatt produseres som varer og de gjennomsnittlige arbeidstidsenheterne inneholdt i dem, slik at prisen på 50 pengeenheter (for eksempel euro) på grunnlag av slike beregninger omtrent tilsvarer en times arbeid.⁷⁹ Deresom slike varer inngår som produksjonsmidler i produksjonsskjedene til produsenter som allerede produserer på en direkte samfunnsmessig

79 I en slik beregning måtte man forsøke å tilnærmet bestemme de nyskapede verdiene, som inngår som priselementer i vareprisene, for så å sette dem i forhold til arbeidstiden som nylig ble utført under produksjonen av varene. Netto verdiskapning – bruttonasjonalproduktet minus avskrivninger og nettoproduktskatt – var rundt 2.8 milliarder euro i Tyskland i 2019, ved hjelp av 62.7 milliarder arbeidstimer, ifølge beregninger fra Institutt for arbeidsmarkedsforskning (IAB). En første, men svært omtrentlig tilnærming, kan være å sette de to tallene i forhold til hverandre. Dette vil gi en netto verdiøkning på rundt 45 euro per arbeidstime. Regnestykket vil imidlertid måtte finpusses betydelig, blant annet ved å omgruppere nasjonalregnskapet for å unngå å blåse opp verdiberegningen gjennom dobbelttelling og manglende skiller mellom produktivt og uproduktivt arbeid. Etter slike korreksjoner kunne prisene på alle varer fastsettes i forhold til arbeidstidsenheter de inneholder.

5. Registrering av arbeidstid og dens forbindelse til kostnadsregnskapet

måte, kan de fortsette å beregne arbeidstidsenheter ved en enkel omregning.

Fra et rent formelt synspunkt ville en regneenhet bli erstattet med en annen. Metodene for kostnadsfastsettelse og kostnadstilordning som finnes i kostnadsregnskapet kunne derfor uten særlige vanskeligheter overføres til de tidsbaserte produksjonskjedene, ved at arbeidstidsenheter erstattet kostnadsvariabler. De ville bli metoder for å registrere, beregne og tilordne arbeidstidsenheter, modifisert og utvidet under fellesproduksjonens nye betingelser.

6. Samfunnsøkonomisk planlegging og organisering uten penger

Spør du økonomer om muligheten for økonomisk planlegging, får du motstridende svar. Bedriftsøkonomer fra planleggingsavdelingene i bedrifter, departementer, store organisasjoner etc. vil ikke bare vise til muligheten for planlegging, men også legge stor vekt på dens absolutte nødvendighet. De ville definere sin bedrift som «en planlagt økonomisk enhet» og insistere på at «planlagt virksomhet (er) det motsatte av kaos». Planlagt virksomhet er en forutsetning for at entreprenører skal lykkes. Dette gjør planlegging til «den viktigste delfunksjonen i bedriftsledelsen.» (Wöhe 2020: 70)

«Vi planlegger Bundeswehr» (det tyske forbundsforsvaret, oa.), skriver lederen for Bundeswehrs plankontor, generalmajor Wolfgang Gäbelein. Det står videre: «Planleggingskontoret er ansvarlig for den ikke-ministerielle delen av planleggingsprosessen. I denne funksjonen samles alle planleggingsskritt som inngår i forsvarsdepartementets ansvarsområde. Som den sentrale oppdragsutsteder til alle militære og sivile organisasjonsavdelinger i Bundeswehr, sørger Planleggingskontoret for en felles planlegging innenfor Bundeswehr.»

Planleggingskontoret består av fire avdelinger: målsetting, kapasitetsforvaltning, planimplementering, samt vitenskapelig støtte og interoperabilitet. «Plankontoret er formelt Bundeswehrs eneste 'oppdragsutsteder' og samler alle dets krav og behov en gang i året i en stor database. Denne såkalte behovsoppdateringen er første steg på vei mot enkeltplanen. Denne datasamlingen blir deretter kvalitetssikret i samarbeid med de utallige ekspertene i Bundeswehr, både i avdelingene og i resurskontorene som skal imøtegå behovene. Selv om de rapporterte tallene også kontrolleres for nøyaktighet, er fokuset hvorvidt de enkelte

6. Samfunnsøkonomisk planlegging og organisering uten penger

behovsmeldingene fortsatt er troverdige når de vurderes i lys av et funksjonelt sammenhengende nettverk, bestående av hele Bundeswehr.»⁸⁰

Markeder som mulige koordineringssteder blir ikke engang blitt nevnt av planmyndighetens leder, så ubrukelige er de for denne store organisasjonen. De blir heller ikke nevnt når Bundeswehr planlegger militære operasjoner eller manøvre. «Defender-Europe 21» måtte planlegge og organisere militærøvelser for 28.000 soldater fra 26 nasjoner i nesten samtidige operasjoner i 12 land. Bare overføringen av store soldatenheter fra ulike kontinenter innebar en voldsom fordeling av transportmateriell (containere og kjøretøy) som måtte være på rett sted til rett tid – en gigantisk logistisk utfordring som bare kunne mestres gjennom nøyaktig planlegging og organisering.

Mens økonomene i planleggingsavdelingene ønsker å utelukke tilfeldigheter og vilkårlighet nettopp gjennom en planlagt og ordnet proporsjonalitet mellom de ulike funksjonene, møter vi en motsatt oppfatning så snart det angår planleggingen av en nasjonaløkonomi og av markedenes virkemåte. Planlegging og organisering av nasjonaløkonomiske prosesser blir fordømt som kommandoøkonomi, og som ineffektivt eller til og med umulig. Denne meningsendringen har ingenting med størrelsen på den organisatoriske enheten å gjøre, for selv store organisasjoner, bedrifter og initiativtakere til store prosjekter, må planlegge komplekse prosesser som noen ganger er mer omfattende enn en mindre nasjonaløkonomi.⁸¹

6.1 Motsetningen mellom plan og marked

Årsaken til de motstridende synspunktene på planlegging og organisering av økonomien kan finnes i selve den økonomiske strukturen. Denne er strengt oppdelt i to sfærer, og disse danner hver for seg et eget erfar-

80 www.bundeswehr.de/de/organisation/weitere-bmvg-dienststellen/planung-samt-derbundeswehr-/die-vier-abteilungen/abteilung-iii-planungsumsetzung

81 «Hvis det var et land - la oss kalle det Folkerepublikken Walmart - så ville dens økonomi omtrent være på størrelse med Sverige eller Sveits ... Men selv om selskapet opererer i markedet, planlegges alt internt, som i alle andre selskaper. Det har ikke noe indre marked. De forskjellige avdelingene, butikkene, lastebiler og leverandører konkurrerer ikke mot hverandre i et marked - alt er koordinert. Walmart er ikke bare en planøkonomi, men en planøkonomi på nivå av Sovjetunionen midt under den kalde krigen.» (Phillips/Rozworski 2019: Kapittel 2) Det amerikanske forsvarsdepartementet er en sentralt planlagt offentlig virksomhet og fungerer som verdens største arbeidsgiver.

ingsområde.

I den kapitalistiske bedriften er planlegging og organisering helt nødvendig, siden kapitalisten i sin bedrift samler sammen visse mengder produksjonsmidler og arbeidskraft, som han bare kan bruke effektivt, i samsvar med sine økonomiske mål, hvis han nøye planlegger og organiserer innkjøp, produksjon og salg. Innenfor dette handlingsområdet, hvis omfang er bestemt av omfanget til hans private eiendom, er det ingen mulighet for at markeder kan utvikle seg. Han må derfor anse planlegging og organisering som helt nødvendig.

Men så kommer hans andre erfaringsområde. Han produserer ikke for å forbruke produksjonsresultatene selv. Som vareprodusent må han på den ene siden selge disse produktene som varer, og på den andre siden kjøpe varene han trenger med pengene han har fått fra andre, like uavhengige vareprodusenter. Det er denne vareformen selv som skaper markeder med salg og kjøp. På grunn av denne spesielle formen for samfunnsmessig formidling må han operere som privat eier av sine varer i markeder, for å kunne reprodusere og berike seg. Hans egen kommandoøkonomi – planleggingen og den organisatoriske håndhevelsen av planene – har sin grense akkurat der hans autoritet som privateier opphører. Hinsides dette finnes den andre økonomiske sfæren, som han også oppfatter som adskilt fra den første. Der er det konkurranse, markeder osv. som bestemmer hva som skjer.⁸²

Disse to økonomiske sfærene, på den ene siden planlegging og bevisst organisering, og på den andre siden anarkiet i samfunnets produksjon, på den ene siden en privat produksjonssfære og på den andre siden en

82 I sin Innføring i nasjonaløkonomi understreket Rosa Luxemburg forskjellen mellom de to områdene da hun skrev (1975: 578f): «Ganske visst, hvis vi ser inn i en enkelt privat virksomhet, i en moderne fabrikk eller et enormt kompleks av fabrikker og verk, som hos Krupp, en bonanza-gård i Nord-Amerika, finner vi den strengeste organiseringen, den mest omfattende arbeidsdelingen, den mest raffinerte planleggingen basert på vitenskapelig kunnskap. Der fungerer alt fantastisk, styrt av én vilje, én bevissthet. Men så snart vi forlater fabrikkportene eller gården, blir vi møtt med kaos. Mens de utallige enkeltdelene – og en moderne privatbedrift, selv den mest enorme, er bare en splint av de store økonomiske båndene som strekker seg over hele kloden – mens enkeltdelene er ekstremt strengt organisert, er hele den såkalte 'nasjonale økonomien', det vil si: den kapitalistiske verdensøkonomien, fullstendig uorganisert. Ingen plan, ingen bevissthet, ingen regulering gjør seg gjeldende i det hele, snor seg over hav eller verdensdeler - bare de blinde handlingene til ukjente, hemningsløse krefter som spiller sine lunefulle spill med menneskehetens økonomiske skjebne.»

kvalitativt annerledes sirkulasjon av varer og penger, utgjør grunnlaget for det motstridende synet som blir fremmet og teoretisert av de interesserte entreprenørene. Når de fordømmer overordnet samfunnsplanlegging og likevel praktiserer bedriftsplanlegging dag for dag, og regner det som absolutt nødvendig, så samsvarer dette med de økonomiske livsvilkårene i det kapitalistiske samfunnet. Deres bedriftsplanlegging slutter der det private eierskapet til den andre vareproduserende bedriften begynner. Eksistensen av to separate, kvalitativt forskjellige økonomiske sektorer, står i en strukturell motsetning til samfunnsøkonomisk planlegging, slik at denne må avfeies som uhensiktsmessig og uakseptabel.

6.2 Alternativet

Det har blitt påvist fra ulike perspektiver at den eiendommelige samfunnsmessige formen til det vareproduserende arbeidet er den dype årsaken til økonomisk dualisme: selve vareformen, som skyldes det faktum at arbeidet ikke fra begynnelsen av utøves som fellesarbeid, men anses som en privatsak, dvs. utøves av selvstendige og gjensidig uavhengige privatarbeidere, oppretter nødvendigvis markeder. Eierne av varene på markedet anerkjenner hverandre gjensidig som private eiere av sine respektive varer, og tilegnelsen av hverandres varer bare er mulig gjennom en samstemt viljeserklæring. Mens den samfunnsmessige arbeidsdelingen formidles gjennom slike markedsprosesser, uten felles planlegging og organisering av produksjonen, så har entreprenøren, gjennom bedriften og dens spesielle avdelinger, og i kraft av sin private eiendom, sin hånd rundt samtlige tråder: han planlegger produksjonen, organiserer arbeidsdelingen og sammensetningen av delarbeidet til bedriftens totalarbeid.

Så snart privat eiendom er erstattet med felleseie, så snart virksomheter som arbeider uavhengig av hverandre erstattes av direkte samfunnsmessig arbeid ved samfunnsmessig tilknyttede produsenter, oppstår det et enhetlig planområde med nye muligheter for en samfunnsmessig organisering av arbeidet. Med avskaffelsen av den dualistiske strukturen gjør det nå teknisk sett ingen forskjell om det er bransjer i en nasjonaløkonomi eller avdelinger i en stor virksomhet som planlegges og organiseres, om det er forsyningskjedene i selskapet eller i den samlede økonomien som forbindes og koordineres. Det er størrelsesforskjeller, men ikke lenger noen strukturelle hindringer mot enhetlig planlegging

og organisering, enten den er mer sentralisert eller føderal.

At samfunnsøkonomisk planlegging først blir mulig og nærmest tvinger seg fram etter at et felles planleggingsområde blir skapt gjennom avskaffelsen av kapitalistisk privateiendom, blir ofte ikke tilstrekkelig framhevet i den pågående planleggingsdebatten. I analysene til kanadierne Leigh Phillips og Mechal Rozworski finner vi ideen om at moderne planleggingsteknikker i store bedrifter kan overføres nærmest sømløst til organiseringen av økonomien som helhet. Den globale amerikanske forhandleren Walmart er «et interessant eksempel på gjennomførbarheten av planlegging fordi selskapet er så stort og fordi planleggingen fungerer. ... Hvis det var et land, ville økonomien være på størrelse med Sveits». (2019b) Andre forfattere understreker igjen den doble strukturen til den kapitalistiske produksjonsmåten for å bevise at samfunnsøkonomisk planlegging er umulig på tvers av slike «kvalitativt forskjellige sektorer av samfunnet». Med dette uttrykker de ganske enkelt et faktum ved den kapitalistiske økonomien, som om denne doble strukturen var en fast etablert, ubevegelig nødvendighet for enhver utviklet økonomi. Deres alternative forslag er derfor beskjedne. Slike halvhjertede kritikere av markedet vurderer bare hvordan markedssektoren skal vektes opp mot en innrømmet sfære av samfunnsmessig planlegging, for å minimere de alvorlige forstyrrelsene som markedssystemet går sammen med.

Spørsmål om planleggingsmåten, de tekniske virkemidlene som brukes og de organisatoriske metodene trenger ikke å bli diskutert i detalj her, siden organiseringen og planleggingen som praktiseres dag for dag gir tilstrekkelige svar. De tekniske mulighetene som i dag er tilgjengelige i form av digital planlegging og organisering har for lengst overskredet de snevre rammene til en bedrift – og også til en nasjonaløkonomi. Alle de økonomiske og politiske begrensningene som skapes av kapitalistisk eierskap viser seg å være et hinder mot en omfattende digitalisering og sammenkobling av den industrielle produksjonen, dvs. mot en videreutvikling av produktivkreftene.

Et eksempel fra bilindustrien viser hvordan industrikonsern prøver å organisere sine allerede globale verdikjeder, inkludert leverandører, til tross for slike begrensninger. Volkswagen-konsernet opplyser for eksempel at Volkswagen og Amazon Web Services sammen er i ferd med å etablere Volkswagen Industrial Cloud. I fremtiden vil Volkswagen Industrial Cloud samle inn data fra alle maskiner, anlegg og systemer i

samtlige 122 fabrikker i Volkswagen-konsernet. Dette vil bidra til å optimalisere produksjonsflyten og arbeidsgangen med sikte på å øke produktiviteten i fabrikkene. På lang sikt er også målet å integrere Volkswagen-konsernets globale forsyningskjede på over 30.000 beliggenheter og over 1.500 leverandører og partnerbedrifter. «Med utviklingen av sin Industrial Cloud skaper Volkswagen-konsernet grunnlaget for en a-til-å digitalisering av sin produksjon og logistikk. IT på produksjonsnivå, for maskiner, anlegg og systemer – for eksempel til produksjonsplanlegging og lagerføring – må være enhetlig utformet og koblet sammen på tvers av samtlige 122 produksjonsanlegg i Volkswagen Group. Sammen med Amazon Web Services bygger Volkswagen derfor sin Industrial Cloud som en åpen industri-plattform som andre partnere fra industri, logistikk og handel også vil kunne bruke i fremtiden.»⁸³

Den tekniske utviklingen skubber i seg selv i retning av en globalt utformet overordnet planlegging, som omfatter alle forsyningskjeder. Imidlertid avbryter den eksisterende vareformen denne kjeden. Denne går hånd i hånd med en økonomisk dualisme, som strukturelt motsetter seg overordnet planlegging. Samfunnsgjøringen av arbeidet, som blir teknisk mulig og økonomisk nødvendig, når et punkt hvor den blir uforenlig med produksjon av varer i gjensidig uavhengige bedrifter.⁸⁴

Alle nødvendige planleggings- og organiseringsteknikker finnes allerede i selskaper, bedrifter, og institusjoner, eller som en samling av erfaringer fra tidligere storskalaprojekter, og de utvikler seg sammen med produktivkreftene til den «digitale planleggingen», som nå er mulig. Man trenger bare å anvende dem på den kooperative økonomien og modifisere dem på noen punkter, særlig der de blir forvansket av markedsprosesser og forvrengt av kommandoøkonomien til kapitalistiske foretak. Siden den tekniske utviklingen også stadig endrer og

83 www.volkswagenag.com/de/news/2019/03/volkswagen-and-amazon-web-services-to-develop-industrial-cloud.html

84 Forfatterne av Wöhes lærebok skriver at nettverksøkonomier basert på arbeidsdeling i en industri 4.0-verden er forbundet med store muligheter, men også «betydelige risikoer». På grunn av nødvendig standardisering og harmonisering av prosessen vil det uunngåelig finne sted en «utveksling av interne data» mellom selskapene i verdikjeden. «Med overføring av data til leverandører løper spesielt svært innovative bedrifter en stor risiko: De mister sin 'mesterkunnskap' om sine interne bedriftsdata. En entreprenør som må dele sin ekspertise med tredjeparter kan raskt miste sitt konkurransefortrinn. Den uunngåelige delingen av data kan tiltrekke potensielle konkurrenter som kopierer den vellykkede forretningsmodellen til en nettverkspartner» (Wöhe 2020:354).

6. Samfunnsøkonomisk planlegging og organisering uten penger

utvikler planleggingsteknikkene, vil ethvert forsøk på å konstruere et endelig plankonsept være overmodig.

Særlig det økonomiske regnskapet må gjennomgå endringer. Pris- og kostnadsregnskap må erstattes av arbeidstidsregnskap som det nye økonomiske regnskapet, om ikke annet fordi varepriser uttrykt i penger ikke lenger eksisterer under de nye økonomiske forholdene. Det hefter ikke tekniske vanskeligheter ved denne endringen, som vår analyse har vist: registrering av arbeidstidsenheter er ikke spesielt problematisk. Det er like enkelt å beregne med dem som med pengeenheter. Samtidig betyr dette at den formelle endringen av regneenheten på ingen måte begrenser effektiviteten til tidligere anvendte organisasjons- og planleggingsteknikker. Når disse endres, er det bare forsåvidt de ikke lenger samsvarer med de nye betingelsene for en frigjort, kooperativ økonomi.

Samfunnsøkonomisk planlegging basert på arbeidstidsberegning kan heller ikke medføre at den nye regneenheten gir opphav til en særlig utpreget sentralisering, som organisatorisk vil samles i en sentral planmyndighet, langt fra den fungerende økonomiske livet. Forholdet mellom sentraliserte og desentraliserte beslutningsprosesser avhenger av institusjonelle forhold, av økonomiske, sosiale og økologiske fakta, men ikke av hvilken enhet som brukes til å føre regnskap.

Bedriftsplanleggingen i dag er dermed på ingen måte en sentralplanlegging, i den forstand at ledelsen planlegger, organiserer og styrer alle prosesser ned til laveste nivå. I stedet finnes det ulike plannivåer: Bedriftens ledelse utarbeider først en overordnet rammeplan, som deles opp i delplaner og konkretiseres nærmere av de påfølgende plannivåene. Siden slik ovenfra-og-ned-planlegging risikerer å ikke samsvare med ressursene og evnene til de lavere planleggingsnivåene, tilføyes en bottom-up-planlegging, denne gangen ved å la det lavere planleggingsnivået igangsette planleggingen og overføre den til det høyere nivået. Eventuelle motsetninger mellom delplanene, som viser seg når de samordnes, kan reduseres gjennom et frem-og-tilbake forløp av foreløpig skisseplan, delplaner og den endelige, gyldige helhetsplanen. Det foregår allerede en form for plandebatt, bortsett fra at selskapets målsettinger står i motsetning til produsentenes livsinteresser, og at samordningen av planene er maktpolitisk organisert, dvs. foregår mellom bedriftens hierarkisk strukturerte lederstab og ikke på et bredere grunnlag.

6. Samfunnsøkonomisk planlegging og organisering uten penger

Bedrifters planleggingsprosess er i strid med den utbredte oppfatningen om at desentraliserte beslutningselementer nødvendigvis må tilhøre markeder, mens de sentraliserte elementene er tilknyttet planen. Den bedriftsmessige, praktiske planleggingen viser det motsatte: i bedriftshierarkiet blir det byttet like lite varer på lavere som på høyere beslutningsnivåer.

Utvidelsen av planleggingshorisonten til også å omfatte formidling av individuelt forbruk eller arbeidsorganisering gjør overhodet ikke markeder nødvendige, slik den polske økonomen Wlodzimierz Brus mente (Brus 1971: 100ff). Arbeidets samfunnsmessige form og dermed måten individets ønske om å arbeide forbindes med produksjonskavene, trenger på ingen måte å formidles gjennom arbeidsmarkedene, med alle dens tvangsmekanismer, som er desto mer smertefulle jo større arbeidsledigheten er. I en planøkonomi uten penger kunne arbeidsmarkedene erstattes av en teknisk formidling, kanskje et slags bookingsystem, der nødvendig arbeid stod opplistet etter type og omfang, og etter bransjemessige og regionale kriterier, og rett og slett må bestilles, kanskje på teknisk samme måte som et hotellopphold eller en togreise.

Akkurat som kostnadsregnskapet forbereder arbeidstidsregnskapet, forbereder bedriftsplanleggingen, som blomstrer under kapitalistiske forhold, en overordnet samfunnsøkonomisk planlegging. Man må ganske enkelt samle sammen disse elementene, frigjøre dem fra deres begrensninger og overføre dem til et samfunnsøkonomisk perspektiv og bruke dem til nye formål. På samme måte som den kooperative organiseringen av produksjonen er knyttet til økonomien som helhet gjennom felles eierskap til produksjonsmidlene, danner også bedriftsplanleggingen en enhet med bedriftsoverskridende planlegging, og desentralisert planlegging med sentralplanlegging. Denne enheten i planleggingen skal ikke brytes, men tvert imot organiseres og gjennomføres. Arbeidstidsregnskapet som planleggings- og organisasjonsverktøy er ikke lenger, som kostnadsregnskapet, begrenset til bedriften, men et økonomisk regnskap for hele samfunnet, og et grunnlag for organiseringen av hele dets økonomiske liv.

Som allerede vist fra et teoriehistorisk synspunkt ble den indre sammenhengen mellom samfunnsøkonomisk planlegging og organisering på grunnlag av felleseie, på den ene siden, og nødvendigheten av beregning av arbeidstiden, på den andre, allerede avslørt for rundt 200 år siden

6. Samfunnsøkonomisk planlegging og organisering uten penger

gjennom kritikken av den ricardianske arbeidsverditeorien. Kritikken var grundig i visse øyeblikk, og mer overfladisk i andre. Høydepunktet var kritikken av den politiske økonomien:

«Så snart samfunnet tar produksjonsmidlene i besittelse og samfunnsmessiggjør dem direkte, for produksjonen, blir individets arbeid, uansett hvor forskjellig dets bestemte nyttige karakter er, fra begynnelsen av direkte samfunnsmessig arbeid», skrev Friedrich Engels for ca. 150 år siden i *Anti-Dühring* (MEW 20:288). Med denne korte bemerkningen hadde han skissert det forente planleggingsfeltet, på hvis grunnlag arbeidet ikke lenger kan være en privatsak, men fra begynnelsen av organisert og utøvet på en direkte samfunnsmessig måte. Produktets vareform blir avskaffet, på samme måte som pengeformen og kapitalformen. Den blindt virkende verdiloven slutter å eksistere, fordi dens forutsetninger ikke lenger eksisterer.

Som særlig Marx oppdaget gjennom analysen av verdiformene, så vil avskaffelsen av den kapitalistiske økonomiens dualistiske struktur bringe innholdet i verdien som framstilles i penger, arbeidet, åpent frem i lyset. «All mystisismen i vareverdenen, all fortryllelsen og spøkeriet som omgir arbeidsproduktene på grunnlag av vareproduksjonen, forsvinner derfor umiddelbart så snart vi søker tilflukt i andre produksjonsformer», som ikke tar del i vareproduksjon (MEW 23:90). Marx tenkte ikke bare på tidligere produksjonsformer, inkludert den «landlige patriarkalske industrien, der en bondefamilie produserer korn, storfe, garn, lin, tøy osv. for sine egne behov», men også på et fremtidig fritt samfunn som han abstrakt beskrev som en «forening av frie mennesker» (sst., s. 92).

Når den kapitalistiske produksjonsmåten, med verdiformene den inneholder, blir avskaffet, mister menneskers samfunnsmessige forbindelse til sitt arbeid og sine arbeidsprodukter «vareverdenens mystikk», ettersom de ikke lenger er tinglig forkledd. «Mengden samfunnsmessig arbeid som inngår i et produkt trenger da ikke å bestemmes på gjennom en omvei, den daglige erfaring viser direkte hvor mye av dette arbeidet som er nødvendig i gjennomsnitt», skriver Engels. Samfunnet kunne ganske enkelt beregne hvor mange arbeidstimer som gikk med til en dampmaskin, én kilo hvete fra siste høst, hundre kvadratmeter tøy av en viss kvalitet. «Det kan derfor ikke falle det inn å fortsette å uttrykke arbeidsmengdene i produktene, som det kjenner direkte og absolutt, i et

relativt, bevegelig og utilstrekkelig mål, som tidligere var en uunngåelig nødløsning, i et tredje produkt, og ikke i dets naturlige, tilstrekkelige, absolutte mål: tid.» (MEW 20: 288). Samfunnet vil derfor ikke tilordne produkter verdier. Men det må vite hvor mye arbeid som kreves for å produsere et produkt. «Det vil måtte tilpasse produksjonsplanen i henhold til produktivkreftene – som ikke minst arbeidsstyrken også tilhører. De ulike gjenstandenes nyttevirkning, avveiet mot hverandre og mot arbeidsmengden som er nødvendig for å produsere dem, vil til syvende og sist bestemme planen. Man klarer det hele på den enkleste måte uten innblanding ved den berømmelige 'verdien'» (sst., s. 288).

6.3 Tidlige erfaringer

Det teknisk åpenbare spørsmålet om å organisere og planlegge ikke bare bedriften, men også den bedriftsovergrepene, samfunnsmessige arbeidsdelingen ble en nødvendighet da de sosialistiske revolusjonene avskaffet økonomiens doble struktur. For eksempel da den unge sovjetiske økonomien ble møtt med problemet om å organisere sin knuste industri etter revolusjonen og beslagleggelsen av viktige produksjonsmidler, kom følgende spørsmål på banen, som Bukharin og Preobrazjenskij bemerket i høsten 1919: «hvordan organisere produksjonen på riktig måte, hvilken plan er nødvendig for hele økonomien, hvordan koble en industriell bransje med en annen, hvordan må produksjonen styres, hvordan fordeler man råvarelagre på en mer økonomisk og bedre måte, hvordan fordeler man arbeidskraft i riktige proporsjoner, osv.» Gjennomføringen av denne planen begynte i praksis med inventaret, skriver de videre: «etter hvert dannet det seg en forbindelse mellom de tidligere uavhengige bedriftene, sentrale forsyningsorganer (med råvarer, drivstoff og nødvendige hjelpematerialer) ble opprettet, et nettverk av organer ble opprettet for den lokale og sentrale industriforvaltningen, som allerede var i stand til både å utarbeide en helhetlig plan og gjennomføre denne planen over hele landet» (Bukharin/Preobrazjenskij 1919: 264, 267).

Den internasjonale arbeidsdelingen krevde en global økonomisk orientering allerede for 100 år siden. Siden første verdenskrig og blokaden av Sovjet-Russland hadde avbrutt utenrikshandelsforbindelsene, måtte slike økonomiske forbindelser reetableres så raskt som mulig for at industrien skulle omorganiseres og videreutvikles. En felles økonomisk plan ble utformet for andre stater der den sosialistiske revolusjonen også

6. Samfunnsøkonomisk planlegging og organisering uten penger

seiret. Her er vår oppgave, erkjente Bukharin og Preobrazjenskij, «ikke bare å etablere økonomiske forbindelser med disse landene, men også, hvis mulig, å utarbeide en felles økonomisk plan». I tilfelle proletariats seier i Tyskland «ville vi opprette et felles organ som skulle lede den felles økonomiske politikken til de to sovjetrepublikkene. Den ville beregne hvor mange produkter den tyske proletariske industrien måtte levere til Sovjet-Russland ... og på den annen side hvor mange råvarer og hvor mye korn som måtte eksporteres til Tyskland» (sst., s. 274). Etableringen av en «ensartet økonomisk plan» ville bli etterstrebet i samarbeid med de land «som allerede har gått over til den sovjetiske orden», heter det i programmet til det russiske kommunistpartiet fra 1919.

Det var derfor velkjent at forutsetningen for en samordning av lokale, regionale og bransjemessige planer, til en transnasjonal, overordnet plan, var at den borgerlig-dualistiske økonomiske strukturen ble opphevet, dvs. at det ble etablert et felles planleggingsfelt på grunnlag av felles eiendom. «Med et kapitalistisk land vil vi selvfølgelig ikke forene oss. Men med sovjetrepublikker kan og må vi danne en nær økonomisk allianse, ha en felles økonomisk plan. Den økonomisk-proletariske sentraliseringen av produksjonen i internasjonal målestokk - det er vårt mål.» (Bukharin, Preobrazjenskij 1919: 274).

Produsenter som er samfunnsmessig forbundet fra begynnelsen av og ikke lenger adskilt gjennom eiendomsbarrierer, og som har tilegnet seg produksjonsmidlene, dvs. har dem til kollektiv disposisjon, vil fungere som et enhetlig økonomisk subjekt. For slike produsenter er utvidelsen av bedriftsplanleggingen ikke bare mulig i nasjonaløkonomisk målestokk, men også utover denne. Det ville ikke bare være teknisk mulig, men påtvinge seg med samme økonomiske nødvendighet som feks. bedriftsplanleggingen gjør det i dagens kapitalistiske selskaper.

Uten en vareform og dermed uten markeder, lykkes også samordningen av det individuelle forbruket, som neste kapittel vil vise. I den unge sovjetiske økonomien var det opprinnelige målet å fordele produkter «i samsvar med arbeidsinnsatsen» på grunnlag av en «arbeidsbok». Senere, når det kommunistiske samfunnet hadde konsolidert og utviklet seg, kunne alle «ta så mye de trenger» – var tanken. Produktene ville ikke lenger bli produsert som varer, dvs. de skulle ikke byttes mot hverandre. «De vil simpelthen havne i de kommunale varehusene og gis til de som trenger dem. Pengene blir her unødvendige» (Bukharin/Preobrazjenskij

6. *Samfunnsøkonomisk planlegging og organisering uten penger*
1919: 60f).

7. Fordeling av forbruksgoder på grunnlag av et arbeidstidsregnskap

På en all-inclusive ferie får alle det de trenger for å tilfredsstille sine behov uten å måtte betale separat for de ulike varene. Forutsetningen for denne enkle fordelingsmetoden er en viss overflod av varer, slik at alle kan ta så mye de trenger uten å begrense andres behov. Kan denne all-inclusive fordelingen allmenngjøres, dvs. være mulig ikke bare på ferie, men også i det vanlige livet?

Selv i den unge sovjetrepublikken forestilte man seg et slikt all-inclusive samfunn i fremtiden. Så snart hvert produkt er rikelig tilgjengelig gjennom den raske utviklingen av produktivkreftene, skrev Bukharin og Preobrazjenskij, vil alle i det sovjetiske samfunnet kunne ta så mye de trenger. Dette vil ikke lenger finne sted som en spesiell feriebegivenhet på et bortgjemt all-inclusive hotell, men som en normal livsstil for alle.

Har folk interesse av å ta mer enn de trenger? «Absolutt ikke,» svarte Bukharin og Preobrazjenskij til tvilerne. Foreløpig ville det ikke falle noen inn å for eksempel ta tre billetter på trikken og så bare ta en plass og la to være ledige. Det blir det samme med alle produkter. Det ville vært absurd å ta flere produkter fra samfunnsmagasinet enn du kan bruke. «Det er tross alt ingen som er interesserte i å selge overskuddet, for alle kan få det de trenger, når de trenger det. Selv penger har da ingen verdi» (Bukharin/Preobrazjenskij 1919: 61).

Nesten 50 år senere forkynte Herbert Marcuse (1967) «utopienes slutt» i den forstand at de samfunnsmessige produktivkreftene – på alle måter, også globalt – hadde nådd et utviklingsstadium der sult, elendighet, fremmedgjort arbeid osv. umiddelbart kunne elimineres i et fritt samfunn: «Alle de materielle og intellektuelle kreftene som kan brukes til å real-

7. Fordeling av forbruks-goder på grunnlag av et arbeidstidsregnskap

isere et fritt samfunn eksisterer allerede. At de ikke brukes til det, skyldes den totale mobiliseringen av det eksisterende samfunnet mot dets egen mulighet for frigjøring.» Selv innenfor den borgerlige økonomien er det knapt en seriøs vitenskapsmann eller forsker i dag, observerte Marcuse, som vil benekte at avskaffelsen av sult og elendighet er mulig med de produktivkrefter, materielle så vel som intellektuelle, som allerede eksisterer, og at det som utspiller seg i dag kan tilskrives den samlede politikken til et undertrykkende samfunn.⁸⁵ «Vi kan gjøre verden til helvete i dag, vi er på god vei til å gjøre det, det vet dere. Vi kan også snu det til det motsatte».

I dag i år 2022, rundt 50 år senere, har de materielle og intellektuelle kreftene som kan brukes til å realisere et fritt samfunn utviklet seg enda mer – arbeidsproduktiviteten har sannsynligvis mer enn doblet seg i løpet av denne tiden. Når det gjelder basisvarer, inkludert mat, bolig, helsetjenester, kultur-, utdannings-, kommunikasjons- og idrettsanlegg, eksisterer de produksjonstekniske betingelsene for overflod, i det minste i de økonomisk utviklede landene. Statistikken viser at de fleste husholdninger har boliger med tilstrekkelig innredning og i det minste tilgang til de mest grunnleggende tjenester. Der det finnes flaskehalser kan all-inclusive standarden oppnås gjennom målrettet produksjonsutvidelse. Alle produksjonsbetingelser eksisterer for å i det minste gi fri tilgang til basisvarer.⁸⁶

85 Jean Ziegler, FNs tidligere spesialrapportør for retten til mat, har i mange bøker og intervjuer avslørt og på det sterkeste fordømt denne terroren i dagens repressive verden: Hvert barn som dør av sult blir myrdet. «Likevel er alle disse forferdelige oppofrelsene nødvendige. Det er dette som irriterer meg og gjør meg ekstremt sint. Menneskeheten har i dag muligheten til å sikre et materielt lykkelig liv for alle. Den fantastiske rikdommen, skapt under kapitalismen, er tilstrekkelig for dette. Produktivkreftene har økt enormt.» Ifølge Ziegler, i et intervju med Tageszeitung (taz: 9.3.2010), finnes det derfor ingen unnskyldning, ingen moralsk begrunnelse for lidelsen. «Denne kannibalistiske verdensordenen er morderisk.»

86 Diskusjonene om en ubetinget grunninntekt tar utgangspunkt i erkjennelsen av at samfunnets verdier lenge har vært store nok til å dekke alle grunnleggende behov. I flere år har for eksempel bedriftsleder Götz Werner, entreprenør og frem til 2008 leder av apotekkjeden DM, kjempet for et «sosialt sjablonbeløp» som ville gjøre den nødvendige varemengden for et verdig liv, tilgjengelig for alle. «Og vi har aldri vært så rike som vi er i dag. Vi har aldri hatt kapasitet til å produsere varer og tjenester som vi har i dag. Det er absolutt ingen grunn til å si at vi ikke kan finansiere dette. 'Vi kan ikke finansiere', det er tull, for man lever ikke av penger, man lever av varer». «Å gjenopprette paradis-liknende forhold», Götz Werner i samtale med Jürgen Zurheide, www.deutschlandfunk.de, 4.6.2016) «Et samfunn er rettferdig», bemerket Thomas Piketty i sin bok *Capital and Ideology* (2020: 1188), «hvis det gir alle som tilhører den en så om-

7. Fordeling av forbruks-goder på grunnlag av et arbeidstidsregnskap

Dagens økonomiske problem er ikke underproduksjon, men – hvor paradoksalt det enn kan høres ut – overproduksjon. Det mest slående kjennetegnet ved en syklisk økonomisk krise er at det er for mye produksjon i forhold til solvent etterspørsel, slik at bedrifter begrenser sin produksjon på grunn av mangel på lønnsomme salgsmuligheter. Produksjonen blir sterkt begrenset av den kapitalistiske mekanismen. I tillegg fører overproduksjonskrisen med jevne mellomrom til ødeleggelse av varer grunnet manglende salgsmuligheter og til nedleggelse av tilsvarende produksjonskapasitet - en enorm sløsing med arbeid og naturressurser. I tillegg blir næringsmidler stadig vekk ødelagt en masse, forbruksvarer blir raskt ubrukelige gjennom kunstig slitasje og plutselige moteendringer, og hus blir bevisst ødelagt i visse markedsfaser for å bringe tilbud og etterspørsel tilbake i et forhold som er gunstig for kapitalens verdiøkning. Den svulmende litteraturen om dette emnet viser hvordan den kapitalistiske produksjonsmåten systematisk hindrer overflod og komfortable levekår og samtidig undergraver kildene til rikdom – natur og arbeid.

Gjennom høy arbeidsproduktivitet er bordet rikt dekket for alle, og alle kunne få fri tilgang til det som serveres, som på en all-inclusive ferie, men permanent og utvidet med mange andre goder og livsmuligheter. Slike reelle muligheter for menneskelig frihet og lykke er foreløpig fortsatt sperret, og veien dit krever grunnleggende sosiale endringer, en revolusjon, som Marcuse observerte, hvis revolusjonære voldsbruk han rettferdiggjorde med de beregnelige materielle og åndelige muligheter et frigjort samfunn tilbyr.⁸⁷

7.1 Fordeling etter utført arbeid

Dersom fordeling av goder etter behov ennå ikke er fullt ut mulig på grunn av produksjonsrelaterte flaskehalser, kan fordelingen av goder fattende tilgang til basisvarer som mulig ... Derfor må likheten i tilgangen til basisgoder være absolutt».

⁸⁷ Marcuse formulerte en «revolusjonsetikk» som etisk legitimerer styrtingen av en lovlig etablert regjering og forfatning ved en samfunnsklasse eller bevegelse, såfremt målet er å endre den samfunnsmessige og politiske strukturen på en slik måte at fordelene med det frigjorte samfunnet, dvs. den påviselige utvidelsen av menneskelig frihet og lykke, politisk-historisk ville rettferdiggjøre revolusjonens ofre. «På en måte rettferdiggjør målet midlene, nemlig når de beviselig fremmer menneskets framsteg til frihet. ... Og opprettelsen av disse forholdene kan rettferdiggjøre oppofringer, akkurat slik de har rettferdiggjort oppofringer gjennom historien.» (Marcuse 1965: 146)

7. Fordeling av forbruks-goder på grunnlag av et arbeidstidsregnskap

– dersom samfunnet ønsker det – delvis baseres på ytelsesprinsippet. Hvert samfunnsmedlems andel av de individuelt fordelbare forbruks-godene ville tilsvare individets andel av det totale arbeidet samfunnet utfører. Dette ville selvsagt ikke være det fulle arbeidsutbyttet, som vist av 1800-tallets debatt om arbeidstidsregnskapet.

Marx fremmet denne posisjonen spesielt tydelig mot Ferdinand Lassalle. Gjennom enkle betraktninger av reproduksjonsprosessen til samfunnet som helhet kom han frem til at totalproduktet på ingen måte kan fordeles uavkortet til arbeiderne. Av hensyn til produktenes materielle natur, må man trekke fra totalproduktet, for det første, «erstatningen av de forbrukte produksjonsmidlene», for det andre en «ekstra del for å utvide produksjonen», og for det tredje, «reserve eller forsikringslagre», som Marx uttalte i sin kritikk av Gotha-programmet.

Produsert samfunnsmessig totalprodukt*	100
Som går til...	

Allmenn reproduksjon

- Erstatning av forbrukte produksjonsmidler	20	
- Goder for å utvide produksjonen	5	
- Reserve- og forsikringsfond	5	-30

Samfunnsmessig forbruk

- Alminnelig administrasjon	10	
- Fond: dekning av samfunnsmessige behov	30	
- Fond: arbeidsudyktige, barn	10	-50

<i>Fond for individuelt forbruk</i>	20	-20
-------------------------------------	----	-----

Fra Marx, *Kritikk av Gotha-programmet* (MEW 19).

Tallene er rent fiktive.

Tabell 5. Fordelings- og anvendelsesregnskap i arbeidstidsenheter (ATE)

I tabellen ovenfor er de tilsvarende postene oppført. Man kan umiddelbart se at bare den resterende delen av totalproduktet kan tjene som forbruksmiddel i egentlig forstand. Men før forbruksvarene kan fordeles individuelt («midler til individuelt konsum»), må det gjøres ytterligere fradrag: for det første «de allmenne administrative kostnader som

7. Fordeling av forbruks-goder på grunnlag av et arbeidstidsregnskap

ikke er direkte knyttet til produksjonen», for det andre produkter «til felles behovstilfredsstillelse, som skoler, helseinstitusjoner etc.», for det tredje «midler til arbeidsudyktige, etc.» I følge denne enkle beregningen av hvordan rikdommen som er produsert i fellesskap må anvendes, er «den uavkortede arbeidsavkastning» «allerede blitt forvandlet til den 'avkortede', selv om det som unnslipper produsenten som privatperson gagnar ham direkte eller indirekte som samfunnsmedlem» (MEW 19, s. 18f).

7.2 Arbeidssertifikater i stedet for penger

Som et teknisk hjelpemiddel til denne prestasjonsbaserte fordelingen av individuelle forbruksvarer, forfektet Marx, litt som Robert Owen, en «seddel», en slags teaterbillett, som ikke kan sirkulere som penger og som umiddelbart mister sin gyldighet så snart eieren av seddelen mottar forbruksvarene. Marx la stor vekt på at dette ikke kan være penger nettopp fordi privat arbeid er erstattet av direkte samfunnsmessig arbeid, dvs. en produksjonsform som står i direkte motsetning til vareproduksjonen. I et kooperativt samfunn, som bygger på felles eierskap til produksjonsmidlene, dvs. et samfunn av assosierte produsenter som organiserer sine ulike individuelle arbeidskrefter i en felles arbeidsstyrke, «bytter ikke produsentene produktene sine, arbeidet som anvendes på produktene viser seg ikke som disse produktenes verdi» (MEW 19, s. 19f).

Uten å være virkelige penger regnet Marx denne «seddelen» som et arbeidssertifikat som bare registrerer hvor mye arbeidstid den enkelte produsent har utført for samfunnet og hvor mye arbeidstid han får tilbake i form av forbruksvarer. Arbeidstid ville være den direkte regneenheten både i produksjon og fordeling. «Han (produsenten) mottar fra samfunnet en seddel på at han har utført så og så mye arbeid (etter å ha avkortet sitt arbeid for de samfunnsmessige fondene), og med denne seddelen trekker han ut av den samfunnsmessige beholdningen av forbruksmidler så mye som koster like mye arbeid. Den samme arbeidsmengden han har gitt samfunnet i en form får han tilbake i den andre.» (MEW 19, s. 20) Hvis han feks. gir samfunnet 300 timers arbeid i løpet av året og fradraget for fellesmidlene utgjør 240 timer, får han krav på individuelt fordelbare forbruksvarer, hvis produksjon til sammen krevde 60 timers arbeid. Under dagens forhold – med digital datainnsamling og prosessering – kan slike beregninger gjennomføres uten større tekniske

vansker.

7.3 «Fra enhver etter evne, til enhver etter behov»

For Marx ville fordeling etter evne være karakteristisk for et samfunn som nylig har gått over til kommunismen, dvs. som fortsatt bærer «fødselsmerker» fra den gamle fordelingsmåten. Derav parallellen med vareproduksjonen. På hans tid var ikke produktivkreftene på langt nær så utviklet som i dag. I stedet for overflod var det på 1800-tallet knapphet på mange områder, som på ingen måte umiddelbart kunne ha blitt eliminert gjennom en annen måte å organisere økonomien på. Under slike forhold, i en knapphetsøkonomi, ville en fordeling knyttet til arbeidssutøvelse fortsatt være nødvendig til å begynne med, til tross for misforholdene de var forbundet med, hvilket Marx ikke unnlot å påpeke.

Den like retten, som kjennetegner denne fordelingsmåten, er altså i prinsippet fortsatt en borgerlig rett, siden likhet består av at den måles etter samme målestokk, nemlig arbeid. Dette skjer selv om de ulike produsentene har ulike livsvilkår og arbeidsevne. «Denne like rett er en ulik rett for ulikt arbeid», understreket Marx. Disse misforholdene ville imidlertid være uunngåelige i den første fasen av det kommunistiske samfunnet, slik det nettopp hadde oppstått fra det kapitalistiske samfunnet, etter lange fødselsveer. «Retten kan aldri være høyere enn samfunnets økonomiske utforming og den derigjennom betingede kulturutvikling.». (MEW 19:21)

Marx var langt fra å opphøye en slik fordelingsmåte til et prinsipielt nivå. Så snart alle rikdomskildene spirer, hvilket er mulig i en høyere fase av kommunismen, gjennom rask utvikling av produktivkreftene, er en høyere fordelingsmåte som svarer til dette også mulig. Selv arbeidsmåten i produksjonen kunne revolusjoneres, hvorved «individenes underordning under arbeidsdelingen» og dermed også «motsetningen mellom åndelig og kroppslig arbeid» ville forsvinne. Gjennom denne frigjøringen av arbeidet kunne selve arbeidet bli «livets første nødvendighet» og samfunnet kunne skrive på sitt banner: «Fra enhver etter evne, til enhver etter behov» (MEW 19:21). Den høyere fordelingen som nevnes av Marx burde kunne bli implementert raskt i et frigjort samfunn, i det minste på noen områder, grunnet de nå høyt utviklede produktivkreftene.

8. Om muligheten for et samfunn etter pengene

Vi har forsøkt å vise at en samfunnsøkonomi der vareformen, og dermed penge- og kapitalformen, er eliminert, og dermed motsetningen mellom organiseringen av produksjonen i den enkelte bedrift og produksjonens anarki i samfunnet som helhet, ikke lenger domineres av verdilovens blindt virkende makt. Slike begrensninger opphørte med avskaffelsen av «fri entreprenørvirksomhet».⁸⁸ Vi ville nå ha å gjøre med en økonomi frigjort fra disse, hvor mennesket er selvbestemt i sitt økonomiske liv og bevisst regulerer stoffskiftet med naturen på en bærekraftig måte, i henhold til selvvalgte mål.

Så snart verdiloven er erstattet av bevisst planlegging og organisering, må også økonomisk teori få en helt annen betydning. Rosa Luxemburg formulerte denne konklusjonen på følgende måte: «Hvis nasjonaløkonomien i det ene øyeblikket er en vitenskap om de spesielle lovene til den kapitalistiske produksjonsmåten, er dens eksistens og virkemåte nødvendig knyttet til denne produksjonsmåten eksistens, og den mister sitt grunnlag så snart produksjonsmåten har sluttet å eksistere. Med andre ord har nasjonaløkonomien som vitenskap utspilt sin rolle så snart kapitalismens anarkiske økonomi har veket for en planlagt økonomi»

88 Dette ofte brukte begrepet inneholder et bedrag, siden det antyder at folk kan bli entreprenører, bare de vil det, og at man som entreprenør også får bestemme fritt. Verdiloven med dens konkurransetvang blir ikke framhevet. I stedet for å være frie, er entreprenørene drevet av sine omstendigheter. Deres samkvem fører til samfunnsøkonomiske prosesser som de selv er underlagt, i stedet for at de kan kontrollere dem. Konjunktursyklusen er bare ett eksempel på dette. Dens rytme pålegger hver entreprenør en viss situasjonsbestemt handling. «I stedet for å være fri, er 'den frie entreprenør' en slave av blindt virkende økonomiske lover. Hvor riktig det enn er å si at profittmotivet i kapitalismen er motoren i hele økonomien, er det viktig å legge til at denne jakten ikke er kapitalistenes eget valg, at 'den kapitalistiske produksjonens tinglige begrensninger' tvinger dem til det, dvs. at de i realiteten bare er karaktermasker for kapitalen.» (Knolle-Grothusen: 2000)

8. Om muligheten for et samfunn etter pengene

omisk orden, bevisst organisert og kontrollert av hele det arbeidende samfunn.» (Luxemburg 1975: 587) Owen kalte denne nye politiske økonomien «vitenskapen om menneskelig lykke», for hvis den ikke fremmet dette, «ville den være fullstendig verdiløs». Tidsøkonomien står i høysetet: «Problemet denne vitenskapen må løse er hvordan man kan skape et størst mulig tilbud av de mest verdifulle produktene med minst mulig arbeid og til størst mulig nytte for alle» (Owen 1989: 297, 299).

Siden mennesker ikke lenger er dominert og drevet av markedskrefter, har de nå en grad av frihet til å forme sine økonomiske liv som de ikke hadde under den kapitalistiske konkurransens betingelser. Vi vet selvfølgelig ikke hva de faktisk vil gjøre, men vi kan gjøre en liten betraktning av deres mulige handlingsrom.

Profitt som produksjonens avgjørende formål opphører med vareproduksjonen og verdiformene som oppsto gjennom den. I deres sted kommer de individuelle og samfunnsmessige behovene, for både forbruk og produksjon, som utvikler seg i det frigjorte samfunnet, dvs. i det pengeløse samfunnet, inkludert behovet for å fremme de naturlige produktivkreftene for det menneskelige livet og nettopp ikke å ødelegge dem eller gjøre dem til ødeleggelseskrefter gjennom misbruk. I tillegg kommer de umiddelbare behovene i produksjonen. Produksjonsprosessen er samtidig livsprosessen til mennesker som også nyter sin produktive virkemåte og derfor ønsker å organisere sin produksjon under så verdige og hensiktsmessige forhold som mulig. Hva dette innebærer i detalj, finner de selv ut av. De vet hvordan de skal benytte mulighetene som er tilgjengelige for dem. Arbeidstidsforkortelsen kan være en like viktig del av dette som kombinasjonen av mentalt og kroppslig arbeid i alles virksomhet, eller opphevelsen av det hittil strenge skillet mellom fritid og arbeidstid.

Det nye målsystemet vil på grunn sin mangfoldighet inneholde ulike dimensjoner, uten at profitt spiller noen rolle. Valget av midler som skal brukes vil også være annerledes: i stedet for å bli redusert til rene arbeidsmaskiner, går produsentene inn i produksjonen med sine ulike evner og livsbehov. Det er åpenbart at i det frigjorte samfunnet blir formen til den produktive livsaktiviteten fundamentalt endret. Det fulle omfanget av en slik revolusjon i arbeidsmåten kan bare bli omtrentlig beskrevet.

De nye mulighetene et frigjort samfunn vil besitte kan il-

8. Om muligheten for et samfunn etter pengene

lustreres ved hjelp av to scenarier og sammenlignes med den tidligere kapitalistiske måten å gjøre ting på.

La oss først ta et økologisk scenario og anta at mennesker har ordnet sin produktive livsprosess på en bestemt måte, til deres tilfredsstillelse. Nivået av tilfredsstillelse må opprettholdes og menneskene vurderer hvordan de kan forbedre sine økologiske betingelser.

Scenario 1: Brunkullutvinning

Brunkullutvinning i dagbrudd og påfølgende elektrisitetsproduksjon er et alvorlig økologisk inngrep. Det skader, som man sier, «klimaet, menneskene og naturen». For noen år siden planla energiselskaper bla. Europas største brunkullgruveområde i det tyske og polske Lausitz. Mennesker skal flyttes og flere hundre millioner tonn klimagasser slippes ut.⁸⁹

I vår scenarietanalyse må vi forenkle ting noe voldsomt og anta at det planlegges fem nye steinbrudd, at flere landsbyer med noen tusen mennesker vil gjenbosettes, at hundre millioner tonn CO₂ vil bli blåst ut i atmosfæren, og at klimaendringene dermed vil bli fremskyndet. Det sies også at ytterligere skader ligger fremfor oss.

Den i dag rådende «mål-og-middel»-rasjonaliteten som baserer seg på det «frie entreprenørskap» ville kun ta hensyn til de faktiske kostnadene som påløper som forhåndsinvesteringer, i form av avskrivninger og løpende kostnader i driftsperioden. Kostnadene til gjenbosetting, til kompensasjon for direkte berørte beboere og klimavoter oppstår bare dersom staten håndhever erstatningsutbetalinger og fordyrer CO₂-utslipp. Staten vil begrense disse kostnadene dersom den «av samfunnsøkonomisk ansvarlighet» etterstreber at utvinningen av brunkull og omdanningen av denne til elektrisitet skal finne sted på dens territorium og ikke i konkurrerende land. Styrt av konkurransen på verdensmarkedet vil den bidra med det som er nødvendig for å begrense energiselskapenes kostnader, i form av subsidier.

La oss anta at planleggingsavdelingene til de involverte energiselskapene anslår salgsinntekter for elektrisitet på 150 euro/mWh i gjennomsnitt for hele planperioden (minus forventet inflasjon), og at de, med hjelp fra kostnads- og bedriftsregnskapsførerne, beregner kostnadene

8. Om muligheten for et samfunn etter pengene

til strømproduksjon (her som selvkost) til 149 euro/mWh, hvilket gir én euro i overskudd pr. mWh. Energiselskapene lukter en glimrende forretning og gjør alt de kan for å gjøre brunkullutvinningen til virkelighet.

Bare de faktiske kostnadene er inkludert i kostnadsberegningen, men ikke globale eller regionale katastrofer og andre følgeskader. Eksterne kostnader, som ikke rammer forurenseren, men tredjepersoner, blir vanligvis ikke tatt i betraktning, med mindre staten beregner fiktive kostnader, f.eks. for skader på luftkvaliteten eller klimaet, og krev-er dem inn fra energiselskapene. Som man ser klarer ikke markedet å sette prisene for slike skader, så staten griper inn for å rette opp situasjonen. Denne statlige intervensjonismen, utført under de tvangsmessige betingelsene til konkurransen på verdensmarkedet, kan tjene til å korrigere særlig store ubalanser og uønskede utviklinger, i håp om å på denne måten sikre eksistensen til den kapitalistiske økonomien.

Den relative prisutviklingen på markedet er avgjørende for hvorvidt det fortsatt er attraktivt å produsere strøm med brunkull. Hvis feks. strømprisene faller mens kostnadene forblir de samme, kan det he- vdes at energiselskapene kunne trekke seg ut av forretningen og gjøre mindre skade på miljøet. Motsatt vil brunkullsfiyrt elektrisitetspro- duksjon bli utvidet så snart salgsprisene stiger. Prisbevegelser fører også til økologiske katastrofer i andre bransjer, feks. oljeproduks- jon. Fracking som et attraktivt forretningsområde ble først oppdag- et da oljeprisen ble høy nok og det ble mulig å senke selvkostpris- en gjennom nye, økologisk problematiske produksjonsteknikker.

Denne endimensjonale, profitorienterte mål-middel-rasjonaliteten ville, i en økonomi frigjort fra markedsbegrensninger, bli erstattet av flerdimensjonalitet både i valg av midler og i bestemmelsen av målene.

Dersom de assosierte produsentene, på grunnlag av sine vitenskapelige studier, kom til den konklusjon at det globale klimetrykket er uforholds- messig stort, eller at farene ikke lar seg vurdere i det hele tatt, og at det derfor finnes vektige problemer, ville de trolig avstå fra prosjektet «brunkullbasert elektrisitetsproduksjon». Lokale skader (tap av biolo- gisk mangfold, ødeleggelse av jordas naturlige krefter, luft- og lydforu- rensning, og andre helsefarer) vil også kunne bidra til at prosjektet blir forkastet.

8. Om muligheten for et samfunn etter pengene

Siden det frigjorte samfunnet ikke lenger er underlagt verdiloven, ville det stå fritt til å bestemme hvordan elektrisitet skulle produseres innenfor rammen av sine tekniske muligheter. Enda mer tidkrevende metoder for elektrisitetsproduksjon kan velges dersom konsekvensene er enklere å vurdere. Eller samfunnet kan enes om å gjøre betydelige besparelser i strømforbruket ved å endre produksjons- eller forbruksvaner. Mange alternativer vil stå åpne når det har skapt forutsetningene for å organisere sitt økonomiske liv på en rasjonell måte, i stedet for å, som før, bli styrt av markedskrefter og bestemte næringsinteresser.

Tidsøkonomien vil bare være én beslutningskomponent. Det sier seg selv at et frigjort samfunn vil følge nøye med på langtidsvirkningene av sine handlinger. Det må ikke bare unngå de handlingsforløp som undergraver naturens produktivkrefter, men også strebe etter å fremme naturens produktive krefter gjennom målrettet handling. I stedet for å sette sin fremtid i fare, vil den gjøre sitt ytterste for å etterlate en natur den har ordnet på en god måte til kommende generasjoner.

Her er sirkelen sluttet til tidsøkonomien. Bare ved å styrke naturens produktivitet kan produktiviteten til de assosierte produsenter vokse. Selv uten videre utvikling av de samfunnsmessige produktivkreftene, ville de kunne gjennomføre sin samfunnsmessige produksjon på kortere tid ved hjelp av naturkildene som forblir intakte og blir fremmet.

Scenario 2: tar hensyn til produsentenes behov

Vårt andre scenario fokuserer på produsentenes umiddelbare behov. Vi antar at de økologiske målene i stor grad er nådd og at det nå handler om å gjøre arbeidsforholdene mer behagelige for produsentene.⁹⁰

I henhold til den kommersielle mål-middel-rasjonaliteten er slike betraktninger bare ønsketenkning, for her reduseres produsenten til en kostnadsvariabel av samme karakter som materialkostnadene. Hans behov er bare av interesse i den grad de kan brukes til å redusere kostnader eller øke produksjonen til samme kostnad. Utover dette blir han behandlet som en maskin, som et vanlig produksjonselement som, fra et bedriftsmessig og ledelsesmessig synspunkt, kombineres med de andre produksjonsfaktorene for å produsere varer med dem til lave kostnader.

90 Med få unntak bør alle mennesker på en eller annen måte også være produktivt aktive, dvs. produsenter, så snart adgangsbegrensningene til det produktive livet er fjernet og arbeidslivet gjøres tilstrekkelig komfortabelt for alle.

8. Om muligheten for et samfunn etter pengene

Han betraktes som et objekt, ikke som et subjekt, et middel til andres berikelse, som det nøkternt heter i bedriftsøkonomien.⁹¹ Ved å bringe menneske og maskin på samme kostnadsnivå, kan de også konkurrere med hverandre. Lønnsarbeidere konkurrerer med maskinen, og taper den, blir den hensynsløst erstattet for å øke fortjenesten.

Bedriftens beslutningsregler alltid den samme: Hvis bruken av en maskin sparer kostnader, tas den i bruk for å øke profitten. Hva som skjer med arbeiderne som «frigis» av maskinen, dekkes ikke av bedriftsregnskapet. Er det derimot dyrere å bruke maskinen, fortsetter produksjonen på gammel måte, selv om arbeidet må gjøres under uverdige forhold.

Produsenter frigjort fra slike markedsbegrensninger vil raskt kaste av seg kostnadskorsettet og forstå hvordan de kan bruke frihetende har vunnet til å skape komfortable leveforhold, også i løpet av deres produktive virksomhet.

Produsenten konkurrerer ikke lenger med maskinen, men sistnevnte tjener ham som et middel til å utføre produksjonen enklere, mer komfortabelt, lettere, osv. I stedet for å ødelegge ham med dens kapitalistiske bruksmåte, beriker maskinen ham, eller hvis den svekker livskvaliteten i uforholdsmessig grad, så blir den ikke brukt i det hele tatt.

Hvis bruken av maskinen sparer flere arbeidstidsheter enn den forårsaker

91 Underordningen av den store massen av produsenter under bedriftsledelsen, umyndiggjøringen av arbeiderne idet de bare blir gjenstander for fremmede beslutninger, sammenstillingen av levende arbeid med materielle produksjonsmidler, og mange andre aspekter av fremmedgjøringen av arbeidet, blir åpent uttrykt, f.eks. i ledelsesteorien om produksjonsfaktorene, men alltid som en samfunnsmessig naturlig (dvs. uforanderlig) produksjonslov. «Menneskelige arbeidstjenester, driftsmidler og materialer er produksjonsfaktorer. Siden disse elementene danner bedriftens tjenesteproduksjon, burde de kalles bedriftens elementære faktorer», skriver Erich Gutenberg (1973: 3). Her legges arbeid på rekke og rad med skruer, filler, maskiner, plater osv., som sammenlignbare produksjonsfaktorer. Gutenberg deler menneskelige arbeidstjenester i «objektrelaterte arbeidstjenester» og «disponerende arbeidstjenester», helt i samsvar med bedriftshierarkiet, og gjennom dette «skilles sistnevnte fra den elementære faktoren arbeidsytelser» og forvandles til en uavhengig «fjerde faktor». At den objektrelaterte arbeidstjenesten, i henhold til dens grunnprinsipp, faktisk kan brukes som et stykke maskineri av den disponerende faktoren, noen ganger her og noen ganger der, slik som de andre elementære faktorene, at det ikke blir regnet som noe mer enn et «snakkende verktøy», som Aristoteles sa om sin tids sin virksomme arbeidsslave, formulerer Gutenberg som et allment prinsipp for bedriftsmessig virksomhet: «La denne fjerde tilleggsfaktoren kalles forretnings- og bedriftsledelse. Deres oppgave er å forene de tre elementære faktorene til en produktiv kombinasjon.» (1973: 5)

ker i produksjonen, er bruken åpenbar, fra et tidsøkonomisk synspunkt.

En annen beslutning er imidlertid også mulig: Hvis produksjonen eller bruken av maskinen forverrer arbeidsforholdene, kan man også se bort fra den tidsøkonomiske fordel. Motsatt trenger ikke en ugunstig tidsøkonomi å være til hinder for introduksjonen av en maskin, hvis f.eks. ubehagelig eller farlig arbeid blir eliminert. Kanskje man foretrekker å arbeide litt lenger, men med større glede. Slike valgmuligheter er utelukket i en kapitalistisk økonomi, som heller misbruker maskinen for å utvide arbeidstiden.⁹²

De assosierte produsentene vil vite hvordan de skal utnytte alle muligheter til å organisere arbeidet sitt, dvs. sine levekår, på en komfortabel måte. Hvis underordningen av arbeidet under den kapitalistiske verdiøkingsprosessen låser produsentene til et bestemt, eksklusivt virksomhetsområde og dermed gjør dem til ensidige del-individer, til funksjonærer i lønningskontoret, finansrådgivere, professorer, politikere, kontorassistenter, meglere, massører, pressefolk, bussjåfører osv., og holder dem til denne ensidigheten, vil ikke produsentene kunne utnytte alle mulighetene de har til rådighet. De assosierte produsenter vil trolig fordele de ulike delfunksjonene seg imellom på en slik måte at alle har mulighet til å arbeide allsidig, ikke lenger er klassifisert under en eksklusiv bransje, men noen ganger som regnskapsfører, vitenskapsmann, massør osv., uten å måtte gjøre dette for hele livet eller engang i lang tid.⁹³

92 Innføringen av maskiner under kapitalistiske forhold fører alltid til det merkelige fenomenet at arbeidstiden forlenges samtidig som maskinen tas i bruk. Dette gjør entreprenørene for å raskt kunne høste ekstragevinsten gjennom bruken av maskinene og for å raskt slite ut maskinen, før billigere maskiner tar dens plass. «Derav det økonomiske paradokset», som Marx oppdaget, «der det mest formidable middelet for å forkorte arbeidstiden blir det mest ufeilbarlige middelet for å forvandle hele tiden til arbeideren og hans familie til disponibel arbeidstid for kapitalens verdiøkning». (MEW 23: 430)

93 At arbeid ikke trenger å bety slit og smerte, som feks. under lønnssystemet, men kan frigjøres fra dette, ble igjen og igjen understreket av Marx og Engels, i tråd med noen tidlige sosialister. Dette inkluderer en variert organisering av arbeidet – en idé som ble spesielt fremhevet av den tidlige franske sosialisten Charles Fourier. I det borgerlige samfunnet, skrev de i Den tyske ideologi, er alle «jegere, fiskere eller gjetere, eller kritiske kritikere, og må forbli det hvis de ikke vil miste levebrødet sitt – mens i det kommunistiske samfunnet, hvor ingen har et eksklusivt virksomhetsområde, men kan utdanne seg i hvilken retning han vil, regulerer samfunnet den allmenne produksjonen og gjør det derfor mulig for meg å gjøre dette i dag og noe annet imorgen, å jakte om

Vekslingen av arbeidet eliminerer yrkesmessige særinteresser, nedprioriteringen av enkelte arbeidsaktiviteter og motsetningene som ledsager dette. Den gamle motsetningen mellom kroppslig og åndelig arbeid forsvinner så snart alle jobber kroppslig, og så igjen åndelig, i en flyt av ulike funksjoner. «Ethvert menneske er en kunstner», sa Joseph Beuys, og hvorfor skulle ikke alle samtidig også få lov å være industriarbeider, vitenskapsmann, massør, musiker, kritiker, osv?

«Tidsøkonomien», skrev Marx i et manuskript, «og den systematiske fordeling av arbeidstiden mellom de ulike produksjonsgrener er således fremdeles den første økonomiske lov på grunnlag av fellesproduksjonen. Den blir til og med en lov i langt høyere grad» (Grundrisse 1857/58: 89). For jo mindre tid samfunnet trenger for å reproducere seg materielt, «jo mer tid får det til annen produksjon, materiell eller åndelig.» En reduksjon av arbeidstiden gjennom utvikling av større produktivkrefter og ved fordeling av arbeidet blant hele den arbeidsdyktige befolkningen kan være et mål, men betinget av at den produktive livsaktiviteten i «nødvendighetens rike» gjøres komfortabelt.

Som et ytterligere virkemiddel for å forkorte arbeidstiden kan et fritt samfunn undersøke de ulike arbeidsaktivitetene som eksisterer for å se i hvilken grad de fortsatt er nødvendige for godeøkonomien og behovstilfredstillelsen, eller om de har blitt overflødige med avskaffelsen av alle de kommersielle begrensningene, dvs. om de bare er rester av en gammel tid. At man allerede under de gamle forholdene tenker systematisk over slike tidsbesparelser er et tegn på at kimen til det nye samfunnet, som er det som fremmer slik tenkning, allerede må være ganske godt utviklet. Det har blitt beregnet at en økonomi frigjort fra markedsbegrensninger kunne klare seg med en brøkdel av dagens arbeidstid, kanskje mindre enn fem timer i uken, når varebaserte, overflødige aktiviteter ble

morgenen, fiske om ettermiddagen, gjete storfe om kvelden, kritisere etter middag, som det passer meg, uten noen gang å bli jeger, fisker, gjeter eller kritiker.» (MEW 3:33) Det er mindre kjent at Marx senere også gjentok denne ideen i forbindelse med storindustrien. «Maskiner misbrukes», skriver han i første bind av Kapitalen, «for å forvandle arbeideren selv fra barnsbein av til en del av en delmaskin» (MEW 23: 445). Dette skjer selv om «storindustriens natur» gjør det nødvendig at «arbeidet veksler, endring av funksjoner, arbeiderens allsidige mobilitet». «Det spesialiserte individet som bare er en bærer av en enkelt samfunnsmessig funksjon» må bort, og i stedet må det komme «et allsidig utviklet individ, for hvem ulike samfunnsmessige funksjoner bare er forskjellige former for virksomhet som det driver med i tur og orden.»

8. Om muligheten for et samfunn etter pengene

eliminert og mer bærekraftige produksjonsmåter ble introdusert. Samtlige bestanddeler av et frigjort samfunn eksisterer allerede på en eller annen måte – vi trenger bare å frigjøre dem.

Litteraturliste

Autorenkollektiv (1955): Politische Ökonomie, Lehrbuch, Berlin

Autorenkollektiv (1973): Politische Ökonomie des Sozialismus, Berlin 1973 (Erstveröffentlichung: Moskau 1971)

Bahro, Rudolf (1979): Die Alternative. Zur Kritik des realexistierenden Sozialismus, ungekürzte Studienausgabe, Frankfurt am Main

Bauer, Helene (1923): Geld, Sozialismus und Otto Neurath, in: Der Kampf 16, S. 195-202

Bettelheim, Charles (1971): Theorie und Praxis sozialistischer Planung, Trikont-Verlag, München

Bischoff, Joachim; Menard, Michael (1990): Marktwirtschaft und Sozialismus, VSA-Verlag, Hamburg

Bischoff, Joachim; Draheim, Hans-Georg (2003): Sozialismus im 21. Jahrhundert, Zur politischen Ökonomie einer nicht-kapitalistischen Gesellschaft, Supplement der Zeitschrift Sozialismus, Heft 1/2003

Bray, John Francis (1839): Labour's Wrongs and Labour's Remedy; or, the Age of night and the age of right, Leeds 1839 (Die Leiden der Arbeiterklasse und ihr Heilmittel, Leipzig 1920)

Broistedt, Philip; Hofmann, Christian (2019): Goodbye Kapital, Norderstedt

Brus, Wlodzimierz (1964): Einige allgemeine Probleme der Dezentralisierung in einer sozialistischen Planwirtschaft. In: Wirtschaftsplanung. Für ein Konzept der politischen Ökonomie, Frankfurt 1972

Bucharin, N.; Preobraschensky, E. (1919): Das ABC des Kommunismus. Populäre Erläuterung des Programms der Kommunistischen Partei Rußlands (Bolschewiki), Bibliothek der Kommunistischen Internatio-

nale XIII., Hamburg 1921

Cockshott, Paul und Cottrell, Allin (2006): Alternativen aus dem Rechner, Köln 2006 (englische Originalfassung: Towards a New Socialism 1993)

Cockshott, Paul (2016): New Age Marxism.

Creydt, Meinhard (2016): 46 Fragen zur nachkapitalistischen Zukunft: Erfahrungen, Analysen, Vorschläge, Westfälisches Dampfboot

Creydt, Meinhard (2017): Die Armut des kapitalistischen Reichtums und das gute Leben, München

Creydt, Meinhard (2019): Was kommt nach dem Kapitalismus? Hg. von Helle Panke/RLS Berlin

Creydt, Meinhard (2020): Die Vergesellschaftung, die den Kapitalismus nicht nur überwinden will, sondern kann

Dante, Darwin (1993): 5-Stunden sind genug, Band 1, Manneck Mainhatten Verlag, abrufbar unter:

Daum, Timo/Nuss, Sabine (Hrsg.; 2021): Die unsichtbare Hand des Plans. Koordination und Kalkül im digitalen Kapitalismus, Karl Dietz Verlag, Berlin

Devine, Pat und Adaman, Fikret (1994): Socialist Renewal: Lessons from the »Calculation« Debate, in: Studies in Political Economy, A Socialist Review, Volume 43, 1994

Dietrich, Heinz (2006): Der Sozialismus des 21. Jahrhunderts, Berlin

Dockerill, Daniel (2004): Wertkritischer Exorzismus statt Wertformkritik. Zu Robert Kurz' »Abstrakte Arbeit und Sozialismus« in: trend onlinezeitung, 07/04,

Dockerill, Daniel (2005): Wertkritische Mißverständnisse der Marxschen Proudhonkritik, in: trend onlinezeitung, 01/05, : www.trend.infopartisan.net/trd0105/t030105.html

Dunkhase, Helmut (2013): Planwirtschaft im 21. Jahrhundert,

Engels, Friedrich (MEW 20): Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft, Berlin 1971

Fülberth, Georg (2019): Neue Lage, alte Fragen. Den digitalen Kapitalismus gibt es längst. Aber was ist mit dem digitalen Sozialismus? In ak

653, Reihe Planwirtschaft,

Giacché, Vladimiro (2019): Lenins ökonomisches Denken nach der Oktoberrevolution, Neue Impulse Verlag, Essen

Gotsch, Katharina (2009): Marktsozialismus, Prokla 155.

Gray, John (1825): A lecture on human happiness, London 1825 (deutsche Fassung) Vom menschlichen Glück, Leipzig 1907

Gray, John (1831): The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange

Gruppe (1930) Internationaler Kommunisten: Grundprinzipien kommunistischer Produktion und Verteilung, Bibliothek der Rätekommunisten Band 1

Gutenberg, Erich (1973): Grundlagen der Betriebswirtschaftslehre, 1. Band: Die Produktion, 20. Auflage, Springer-Verlag Berlin

Hall, Charles (1905): Die Wirkungen der Zivilisation auf die Massen, Leipzig 1905

Hänssler, Karl Heinz (Hrsg., 2016): Management in der Hotellerie und Gastronomie, 9. Auflage, Berlin/Boston

Hayek, Friedrich August von (1935): The Nature and History of the Problem, in: Friedrich August von Hayek (Hrsg.): Collectivist Economic Planning. 1935, S. 1-47.

Hodgskin, Thomas (1825): Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. By a labourer«, London

Hodgskin, Thomas (1827): Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution, London

Hodgskin, Thomas: The Natural and Artificial Right of Property Contrasted, London 1832

Hoff, Jan (2008): Karl Marx und die »ricardianischen Sozialisten«. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Ökonomie, Köln

Hoss, Wolfgang (2006): Modell einer sozialistischen Marktwirtschaft. Band 2. Von der kapitalistischen zur sozialistischen Marktwirtschaft, Norderstedt 2006

Jacobs, Hermann (2008): Ware geht – Markt bleibt?, in: offen-siv, Januar/Februar 2008

- Jacobs, Hermann (2009): Wäre ein Arbeitszertifikat ein Geldsurrogat?, in: offen-siv, Mai/Juni 2009
- Keynes, John Maynard (1936): Allgemeine Theorie der Beschäftigung, des Zinses und des Geldes, übersetzt von Fritz Waeger, München und Leipzig 1936
- Knolle-Grothusen, Ansgar (2000): Warenproduktion und Markt in einer sozialistischen Gesellschaft? Kritische Anmerkungen zum Beitrag von Juri Pletnikow in der UZ vom 20.11.98. in: KOMMUNISTISCHE STREITPUNKTE – Zirkularblätter – Nr. 5, : www.infopartisan.net/archive/streitpunkte/ks0509.html
- Knolle-Grothusen, Ansgar (2004): Zum Ansatz der G.I.K., »Grundprinzipien kommunistischer Produktion und Verteilung«, : <https://aaap.be/Pages/Transition-de-2004-Zum%20Ansatz.html>
- Kosta, Jiri (1984): Wirtschaftssysteme des realen Sozialismus. Probleme und Alternativen, Bund-Verlag Köln
- Krüger, Stephan (2016): Wirtschaftspolitik und Sozialismus, Kritik der Politischen Ökonomie und Kapitalismusanalyse – Band 3, VSA-Verlag Hamburg
- Kusminow, I. I. (1976): Abriß der politischen Ökonomie des Sozialismus, Dietz Verlag
- Lange, Oskar (1967): The Computer and the Market, in: C. H. Feinstein (Hrsg.): Socialism, capitalism and economic growth. Essays presented to Maurice Dobb, Cambridge
- Lange, Oskar (1969): Politische Ökonomie, Band I, Akademie-Verlag, Berlin
- Leichter, Otto (1923): Die Wirtschaftsrechnung in der sozialistischen Gesellschaft, in: Marx-Studien, V. Band 1, Wien
- Lobe, Adrian (2019): Kommunisten? – Big Data lässt den en Traum der Planwirtschaft wiederaufleben, in: NZZ, 14.8.2019,
- Luxemburg, Rosa (1913): Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus, in: Rosa Luxemburg: Gesammelte Werke, Band 5, Ökonomische Schriften, Dietz Verlag Berlin (Ost), Rosa Luxemburg 1975/1913
- Luxemburg, Rosa (1975): Einführung in die Nationalökonomie, Gesammelte Werke Band 5, Dietz Verlag Berlin

Mai, Karl (2006): Für eine objektive Aufarbeitung der DDR-Geschichte: Zur »Mangelwirtschaft« in der DDR – Versuch einer systemtheoretischen Nachbetrachtung,

Mandel, Ernest (1972): Marxistische Wirtschaftstheorie, 2. Auflage, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main

Marcuse, Herbert (1965): Kultur und Gesellschaft 2, Frankfurt/M.

Marcuse, Herbert (1967): Das Ende der Utopie. Vorträge und Diskussionen in Berlin 1967,

Marx, Karl, Engels, Friedrich (MEW 3): Deutsche Ideologie, Berlin 1969

Marx, Karl (MEW 4): Elend der Philosophie, Berlin 1971

Marx, Karl (MEW 13): Zur Kritik der Politischen Ökonomie, Berlin 1974

Marx, Karl (MEW 19): Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei (Kritik des Gothaer Programms), Berlin 1974

Marx, Karl (MEW 23): Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie, Band 1, nach der vierten von Friedrich Engels herausgegebenen Auflage, Berlin 1970

Marx, Karl (MEW 24): Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie, Band 2, Berlin 1970

Marx, Karl (MEW 25): Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie, Band 3, Berlin 1968

Marx, Karl (MEW 26.1, 26.2, 26.3): Theorien über den Mehrwert, Berlin 1971, 1967, 1968

Marx, Karl (1857/1858): Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Manuskripte von 1857/1858), Dietz Verlag Berlin (DDR), 1974

Mason, Paul (2016): Postkapitalismus: Grundrisse einer kommenden Ökonomie, suhrkamp.

Mises, Ludwig (1920): Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen, in: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 47(1920), S. 86-121

Mises, Ludwig (1922): Die Gemeinwirtschaft. Untersuchungen über den Sozialismus, Jena, Internetversion:

Moews, Dieter (2002): Kosten- und Leistungsrechnung, 7. Auflage, R.

Oldenbourg Verlag, München, Wien

Neurath, Otto (1919): *Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft*, München

Nove, Alice (1980): *Das sowjetische Wirtschaftssystem*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden (englische Ausgabe: *The Soviet Economic System*, Allen& Unwin, London 1977)

Owen, Robert (1989): *Eine neue Auffassung von der Gesellschaft: Ausgewählte Texte*. Herausgegeben und eingeleitet von Lola Zahn. Übersetzt von Regine Thiele und Lola Zahn. Akademie-Verlag, Berlin

Peters, Arno (1996): *Das Äquivalenzprinzip als Grundlage der Global-Ökonomie*, Vaduz

Philips, Leigh, Rozworski, Michal (2019a): *People's Republic of Walmart. How the World's Biggest Corporations are Laying the Foundation for Socialism*

Philips, Leigh; Rozworski, Michal (2019b): *Eine geplante Wirtschaft kann funktionieren. Mit Künstlicher Intelligenz, Digitalisierung und riesigen Datenmengen ist eine Alternative zum Markt möglich*, ak 648,

Piketty, Thomas (2020): *Kapital und Ideologie*, München

Programm (2019) der Kommunistischen Partei Rußlands (Bolschewiki), angenommen auf dem VIII. Parteitag am 18.3.-30.3.1919,

Ricardo, David (1817): *Grundsätze der politischen Ökonomie und der Besteuerung*, Fischer Taschenbuch Verlag Frankfurt, 1972

Sandleben, Guenther (2003): *Nationalökonomie & Staat. Zur Kritik der Theorie des Finanzkapitals*, Hamburg, im Internet verfügbar unter:

Sandleben, Guenther (2007): *Ein Schritt vorwärts, zwei Schritte zurück*, in: *offensiv*, Heft 6/07,

Sandleben, Guenther, Cockshott, Paul (2007): *Sozialismus des 21. Jahrhunderts: Eine Diskussion zwischen Paul Cockshott und Guenther Sandleben*;

Schäfer, Jakob (2010): *Alternativen zum Kapitalismus. Plädoyer für eine demokratisch geplante Wirtschaft*,

Schaub, Günter (1987): *Arbeitsrechts-Handbuch. Systematische Darstellung und Nachschlagewerk für die Praxis*, München

Schlaudt, Oliver (2021): Lenin, Castro, Bezos? Die Idee des »Cybersozialismus« im Licht historischer Planungsdebatten, in: Daum, Timo/Nuss, Sabine (Hrsg.; 2021)

Schmolke /Deitermann (2019): Industrielles Rechnungswesen, 48. Auflage, Winklers Verlag

Smith, Adam (1776): Der Wohlstand der Nationen, Deutscher Taschenbuchverlag München, 1974

Steinitz, Klaus (2018): Zukunftsfähiger Sozialismus im 21. Jahrhundert, Hamburg

Thompson, William (1850): An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most Conducive to Human Happiness. Applied to the Newly Proposed System of Voluntary Equality of Wealth, London 1850 (Reprint: o.O. 1963).

Thompson, William (1827) Labour Rewarded. The Claims of Labour and Capital Conciliated or how to Secure to Labour the Whole Product of its Exertion, London 1827 (Reprint: New York 1969).

Tschinkel, Gerfried (2017): Die Warenproduktion und ihr Ende. Grundlagen einer sozialistischen Wirtschaft, Köln

Wöhe, Arthur (2002/2020): Einführung in die Allgemeine Betriebswirtschaftslehre, 21. bzw. 27. Auflage, München

Wolff, Nathanael (2022): Sozialismus ohne Markt und Staat. Zur Kritik von Stephan Krügers Konzeption des »Marktsozialismus« als falscher Alternative zum Staatssozialismus, unveröffentlichtes Manuskript

Zeller, Christian (2020): Revolution für das Klima. Warum wir eine ökosozialistische Alternative brauchen, München

**Finn mer studiemateriell på
vår nettside**

www.marxistisksenter.no

